



ISSN 1684-9299

Подписной индекс 76061



Yessenov Science Journal

№1 (35) 2019



Yessenov Science Journal

Ғылыми журнал 2002 жылдың
маусым айынан бастап шығарылады.

Жылына 2 рет шығады

Жекеменшік –

Ш.Есенов атындағы Каспий
мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университетінің ТБХ
бойынша РМҚ

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы,
130000, Ақтау қ., 32 шағын аудан,
Yessenov University, бас ғимарат

Тел./факс: +7(7292)42-02-29,
+7(7292)42-57-80

Сайт: : www.yu.edu.kz.
Журнал Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде қайта тіркеуден
өткен құділік №17181-Ж 21.06.2018

ISSN 1684-9299

Баспаға қол қойылған күні
24.06.2019

Тираж 300 дана

Ш.Есенов атындағы ҚМППМУ-ның
редакциялық-баспа орталығында
басылған.

Мекен-жайы: Ақтау қаласы, 32
шағын аудан.

Эф

Редакция кеңесі

Бас редактор: Ахметов Б.Б., т.ғ.қ.,
академик

Бас редактордың орынбасары:

Нұрмағанбет Е.П., доктор Ph.D

Жауапты хатшы: Джанисенова А.М.

Чоудхури Д., доктор Ph.D,

Ұлыбритания

Боран-Кешишьян А.А., т.ғ.қ., доцент,

Новороссийск қ., Ресей

Mohamed Othman, Dr. Ph.D, Department
of Communication Technology
and Network Faculty of Computer Science
and Information Technology, Universiti
Putra, Malaysia

Янковский Г., профессор, Познань қ.,

Польша

Кошимова Б.А., ф.ғ.қ., профессор

Жумаев Ж.Ж., т.ғ.д., профессор

Саймағанбетова Т.А., э.ғ.қ., доцент

Пабылганов М.П., т.ғ.қ., доцент

Yessenov Science Journal

Научный журнал издаётся с июня 2002 года. Периодичность 2 номера в год.

Собственник –
РГП на ПВХ КТУУПМ им. Ш. Есенова

Адрес редакции:
Республика Казахстан, 130000,
г. Ақтау, 32 мкрн., Yessenov University

Тел./факс: +7(7292)42-02-29,
+7(7292)42-57-80

Сайт: : www.yu.edu.kz

Журнал перерегистрирован в
Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан

Свидетельство №17181-Ж
21.06.2018 г.

ISSN 1684-9299

Подписано в печать 24.06.2019

Тираж 300 экз.

Отпечатано в редакционно-
издательском отделе КТУУПМ
им. Ш. Есенова

Адрес: г. Ақтау, 32 мкрн.

Эф

Редакционный совет:

Главный редактор: Ахметов Б.Б.,
к.т.н., Академик

Заместитель главного редактора:
Нұрмағанбет Е.П., доктор PhD

Ответственный секретарь:

Джанисенова А.М.

Чоудхури Д., доктор PhD,

Великобритания

Боран-Кешишьян А.А., к.т.н., доцент,
г. Новороссийск, Россия

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department
of Communication Technology
and Network Faculty of Computer Science
and Information Technology, Universiti
Putra, Malaysia

Янковский Т., профессор, г.Познань,
Польша

Кошимова Б.А., к.ф.н., профессор

Жумаев Ж.Ж., д.т.н, профессор

Саймағанбетова Т.А., к.э.н., доцент

Пабьылганов М.П., к.т.н., доцент

Yessenov Science Journal

Scientific Journal published

Since June 2002.

Periodicity: 2 times a year

*Proprietary-
RSE on RFU «Sh. Yessenov Caspian state
university
Of technologies and engineering »*

*Editorial address: Republic of
Kazakhstan,
130003, Republic of Kazakhstan,
Mangystau region*



Aktau city, 32 microdistrict

Web-site: www.yu.edu.kz

*Journal is re-registered in the Ministry of
Culture and Information
Republic of Kazakhstan*

Certificate №17181-Ж dated 21.06.2018

ISSN 1684-9299

Signed to print 24.06.2019

Circulation: 300 copies

*Printed in Sh. Yessenov Caspian State
University
Of technology and engineering*

Address:  Aktau, 32 microdistrict

Editor

Editorial Council

*Chief Editor: Ahmetov B.B., (Cand.Sci
(Eng.), academician)*

*Deputy Chief Editor: Nurmaganbet E.T.,
Dr. PhD*

*Executive Secretary: Dzhanisenova A.M.
Chowdhury D., Dr. PhD, Great Britain
Boran- Keshishyan A.L., Cand.Sci (tech),
Novorosiisk, Russia*

*Mohamed Othman, Dr. PhD, Department
of communication technology and
Network faculty of Computer Science and
Information Technology, Putra University,
Malaysia*

*Jankowski G., prof., Poznan, Poland
Koshimova B.A., (Cand.Sci. (Phil)),
Zhumaev Zh.Zh. (Dr. Sci. (Eng.)*

Professor)

*Saimaganbetova G.A., (Cand.Sci. (Econ.),
associate professor),*

*Tabylganov M.T. (Cand.Sci (Eng.),
associate professor)*

Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру

ӘОЖ 82-14

Ә.ТӘЖІБАЕВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ

Қабылов Ә.Д.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Әбділда Тәжібаев – XX ғасырдағы қазақ ақыны, Мұхтар, Сәбит, Ғабит пен Ғабиден бастаған кеңестік дәуірдегі ұлттық әдебиетіміздің көрнекті өкілі. Оның қаламынан туған көптеген өлеңдер мен поэмалар, драматургиялық шығармалар ұлттық сөз өнерінің төрінен орын алады. Ол әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымына да белсене араласып, қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына елеулі үлес қосты.

Ә.Тәжібаев шығармашылығының негізгі саласы – ақындығы. Ол көрнекті ақын ретінде өзі өмір сүрген дәуірдің тынысын ақындық тілмен кестелеп, қазақ поэзиясының дамуына үлес қосып, өзіндік жаңалық әкелді. Мақалада қаламгердің поэзиялық шығармалары идеялық-мазмұндық, стильдік-көркемдік тұрғыдан қарастырылып, ақындық шеберлігіне талдау жасалады.

Ә.Тәжібаевтың ақындығы – кеңестік дәуірдегі қазақ поэзиясының даму көрсеткіші әрі ақындық дәстүр ретінде қарастырылуға лайық құбылыс.

Түйінді сөздер: поэзия, авторлық позиция, тақырып, идея, стиль, лирика.

Қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, сыршыл да ойшыл лириканың шебері, ақиық ақын Әбділда Тәжібаев ұлттық әдебиетімізді дамытуға өлшеусіз үлес қосқан, кешегі өткен «әдебиетіміздегі алыптар тобының» соңғы өкілі болатын.

Ақын қаршадайынан Сыр бойының ұшан-теңіз мол рухани мұрасынан сусындап өсті. Жастайынан жетім қалып, көкірегі мұң мен шерге толып қамкөңіл өскен ол бесікте жатып-ақ ананың әлдиімен, қазақтың қара өлеңімен ауызданды. Анасы Аймангүлдей ақынның, нағашы атасы Далдабай мен өгей әкесі Қайрақбайдың тәрбиесін көріп, өлең-жырға деген іңкәрлігі ерте оянады. Кейін Жиенбайдай жыраудың ойлы да отты жырларын тыңдап ержетеді. Халықтың ауыз әдебиетіне қанығып, Мұрат, Дулат, Сүйінбай, Жамбыл, Шашубай, Нартай, Нұрпейіс секілді халық ақындарының шығармашылығынан үйреніп, ұлттық поэзияның көркемдік болмысын өмір бойы зерттеп-зерделеді.

Сыр елінің ән мен күйге, жыр-толғауларға бай, думанды ортасында азамат ретінде қалыптасқан ақын ҚазПИ мен ҚазМУ-ден білім алып, республиканың әдеби ортасына етене араласып кетеді. М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов пен Ғ.Мұстафин секілді әдебиет майталмандарының өмірдегі ұстаздығы да ақын үшін қайталанбас мектеп болды. Поэзия, проза, драматургия жанрларында өнімді еңбек етіп, әдебиеттану ғылымы мен әдебиет сынына да белсене араласып, бүкіл саналы ғұмырын әдебиетке арнаған Ә.Тәжібаев қазақ әдебиетінің ауыр жүгін тұтас бір ғасырдай уақыт бойы көтерісіп өтті.

Әбділда ақын жас кезіндегі өлеңдерінде тап күресін, елдегі оң өзгерістерді, жаңа кезеңнің шындығын жырлауға, үгіт-насихаттық поэзияға үн қосты. Елуінші жылдарға дейінгі өлеңдерінде қоғамдық шындықты жырлауда идеялық-көркемдік жетістіктерімен қатар, жалаң ұранға негізделген сүреңсіз, эстетикалық қуаты төмен шығармалары да болмай қалған жоқ. Шығармашылықтағы кейбір сәтсіздікке мойымаған ақын өз білімін жетілдіре отырып,

ізденістерін ширата, өзі де суреткерлік тұрғыдан ширыға түсті. «Айнабұлақ», «Сырдария» секілді өлеңдерінде ақындық шеберліктің үлгісін көрсетті.

Ақынның қазақ әдебиетінде елеулі құбылыс жасаған кітабы 1956 жылы жарық көрген «Аралдар» жыр жинағы болды. «Елуінші жылдар – Ә.Тәжібайұлы қазақ әдебиеті мен өнерін шырқау биікке көтерген, өзі де ақындық Алатауына көтерілген бақытты кезең. Алдында ғана өлеңі отқа тиген дауылдай өр Қасымның жігерлі жарларына, құйма өлеңдеріне тамсанумен жүрген жастар енді бір сәт Әбділда ақынды көрді, жырдағы жаңашыл Әбділда ақынға қарай бұрыла бастады», – дейді көрнекті әдебиеттанушы ғалым Қ.Ергөбек [1].

Ақынның жырдағы жаңашылдығы оқырманын баурауымен қатар, тұстас ақындар мен әдебиетшілердің де назарын бірден өзіне аударды. Қ.Мырзалиевтің: «Мен үшін ақын Әбділда «Аралдардан» басталады», – дегеніндей, ақынның шымырқанған шабытты жырлары жинақтан-жинаққа өтіп, кейін «Жартастар», «Монологтар», одан әрі жетпісінші жылдары «Ағалар» мен «Портреттерге» жалғасты.

«Мұң туралы» өлеңінде ойшыл ақынға тән парасатпен, өмірсүйгіштік түйсікпен айналадағы дүниеге, адамдық болмысқа деген шын пейілін паш етеді. Дүниеге оптимистік көзқарас уайымсыз болмақ емес. Ақынның уайымы да жақсылық пен жасампаздыққа деген аңсарға жетелейді. Автордың поэтикалық өрнегінде жасампаздық максимализм мен романтикалық өршіл асқақтық астасып жатады:

Удай болсын – ащы болса,
Судай болсын – тұщы болса.
Жылымшыны жаратпаймын, жарандар,
Жылымшыны жартылау деп санаңдар!

Маған жарты керек емес бақыт та,
Маған жарты керек емес уақыт та.
Мен жартылай ала алмаймын Айды да,
Маған жарты керек емес қайғы да [2,201-202]

«Әбділда көп ізденеді, жан-жаққа жанарын қадайды. Дүние классиктерінің томдарын толғана қарап, жаңа достар табады. Ақын бірте-бірте жалпылықтан нақтылыққа, адам жүрегіне даритын лирикаға жол іздейді. Жаңа бір интонация, жаңа нота организмiне сiңiп, қанында ойнап, жыр отын тұтатады. Әбділда шын поэзия оқушыны толқытуға, толғантуға, ойлантуға тиіс екенін, ақын деген тіркеуші емес, жаңалық ашушы, ой қозғаушы, болашақты болжаушы екенін терең түсінеді», – деген еді кезінде замандас ақыны С.Мәуленов [3,6].

Өз қайығың бар болса, өз ескегің,
Өмірде мен сені осал демес едім.
Қимылдай бер, тарта бер ескегіңді,
Шығады алдан жап-жарық келешегің [2,24], –

деген нақ сеніммен өмірдің айдынына құлаш ұрып, шығармашылығын да шыңдай түсті.

Дәуірімен бірге жасасқан ақын тар жол, тайғақ кешулерден өтіп, өз кезеңінің бүкіл ыстық-суығын сезінді, шындығы мен сұмдығын көрді, айтыс-тартыстарға қатысты, жеңілістер мен жеңістерді де басынан кешірді. «Ұлы Ленин, Ұлы Октябрь деп көзін ашқан ол ұстаздары секілді жүрер жолының түбі тұйыққа тірелетінін білген жоқ, әрине. Сол тұйық жолда бұл талай соғылған. Бұл да талайды соққан...», – деп жазады ол туралы жазушы Т.Тобағабыл [3].

Солардың бәрін басынан өткізіп, абыройдың биігіне көтеріліп, халқының абыз-ақылгөйі, «Қазақтың Әбділдасы» атанды:

Алыстап кетті
Күндерім алтын арайлы,
Жастығым өтті
Көтерген отты жалауды.
Батар күндерге

Қиылып қимай қараймын,
Келер күндерден
Ұялмай өтсем жарайды, – дейді ақын.

Ә.Тәжібаев «Көне қоңырау» жинағы үшін 1974 жылы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды, 1985 жылы «Халық жазушысы» құрметті атағын алды. Жоғары дәрежелі көптеген орден, медальдармен марапатталды.

Ақын өлеңдерінің идеялық алтын арқауы – өмір-тіршілік көріністері мен адамгершілік мәселелері. Ақын қашан да жақсылықтың жалаушысы, әділеттің жақтаушысы, адалдықтың аңсаушысы болып, жамандыққа күйінсе, жақсылыққа сүйініп, адамдық қасиеттерді өмірсүйгіштік пафоспен жырлайды:

Ең қауіпті, ең қатерлі жауымыз –
Өтірік пен жалғандық.
Айтындаршы ойланып,
Қанша рет біз жалғандыққа алдандық [4,13];

Өмірдегі үйлесім, жарастықты сырттай суреттеп, жалаң аңсаумен ғана шектелмей, оның түп-төркіні мен себеп-салдарын да тереңнен қарпып қамтиды, береке-бірлік бастауларын адамдардың өз болмысына жүктеп, үміт артып отырады:

Дүниедегі
Ең бір ұлы жарасым –
Жақындату
Адамдардың арасын [4,205].

Ақын арнау өлеңдерінде өткен кезең мен болашақтың алтын көпірі ретінде ұлы тұлғалардың бейнелеріне көз жібереді. «Сұлтанмахмұтқа» өлеңінде ақынның өлмес жырларының өміршендігінің сырын өлең күшінен көріп, жауһар жырларының халқының сыры мен мұңын айтудан туып, көңілінен шыққандығымен байланыстырады. Уақыт пен кеңістіктің кедергілерін көктей өтіп, ғасырлар бойы халқына қызмет ете беретін ақындық миссиясын, ақынның өзі жырлағандай, «көкте жанған күндей» сөнбес шыраққа теңейді:

...Сен, бауырым, сөнген жоқсың,
Көнген жоқсың сөнуге.
Кең даламда аспаннан от төгуге
Тұрсың жанып қазағымның көгінде [4,99-100].

Ақын жүрегі қашан да мазасыздықтан аласұрады, адамдық критерийлерді ақындық тұрғыдан бағалауда азаматтық жауапкершіліктің жүгін әсте жадынан шығармақ емес. Әркімнің өз орнында бағалануы да әлеуметтік әділеттіліктің өлшемі болмақ. Алайда ұдайы олай бола бермейтіні ақиқат қой. Мұның өзі жауырды жаба тоқу секілді немқұрайлықтан басталып, үлкен өкініштерге ұласатыны рас. Сондықтан жақсы мен жаманның орнын алмастырмай, асылды жасықтан арашалай білуді де адамшылыққа сын санайды:

Ұлы деу керек ұлыны,
Кіші деу керек кішіні.
Қалмайды аяқ асты боп,
Халқымыз айтқан кісілік.

...Сендіре алмаймыз ешкімді,
Тірі жан оған сенбейді!
Бықсыған шала жанбайды,
Өршіген жалын сөнбейді.

Өлең – ақын үшін бәрінен биік, бәрінен жоғары. Өйткені, поэзия – ақын жүректің жан сыры, өмірден көріп-түйгендерінің көркем сығындысы, көрікті өрнегі. Өлеңімен сырласу арқылы ақын өмірден өзін табады, өлеңінен өмірді көреді. Сондықтан саналы ғұмырында жан серігі болған падиша өнерді:

Өлеңім – тірлік ермегім,
Өлеңім – құрған өрмегім.

Өрмекте тынбай тоқылар
Білгенім менен көргенім.

Өлеңсіз қалсам, шөлдедім,
Токтады демде өрмегім.

Сынардай қазір шошындым

Жырымды құйған шөлмегім... [4,215], –

деп, бірде өлеңсіз тәрліктің мәнсіздігін алға тартса, енді бірде өзіне сырттан қарап:

Қызықсың-ау, Әбекем, қызықсың-ау,

Қанша қағаз шимайлап, сызыпсың-ау.

Талай рет бас білмес асау болып,

Бас жібіңді сан рет үзіпсің-ау [2,85], –

деп өткен өміріне, жүрген жолдарына сыни көзбен қарайды. Сол жолдардың бәрі тақтайдай тегіс даңғыл жол болмағаны секілді, мыңдаған жолдық жырлардың да «соқтықпалы, соқпақсыз өмірдің» өрнегіндей бұралаң-бұрылыстары мен қалтарыс-бұлтарыстары болмай қалмағаны анық. Алайда, ақын қашан да поэзияның күшіне, рухына, турашылдығына сенімді. Қандай заман болса да, өлеңнің қайсарлығын, сыршылдығы имен сыншылдығына күмән келтірмей, өзі де соған адалдығынан танбайды:

Поэзия, сен ғана қайсар бүгін,

Мақтай алар өмірдің жайсаңдығын.

Қуғын көрген жандардың кегін алғыш,

Сұрқияға, сайқалға атқан қарғыс.

Ақын шығармаларында адамдар бойындағы жасампаздыққа кесірін тигізіп, кері кеткен кесірлікті мансұқтауда «улы сия, ащы тіл» – сатираға да иек артып отырады:

Ақпан-тоқпан,

Өзің жеңіл болғанда, сөзің батпан.

Көрінеді жүйрік-ақ

Жалғыз шапқан.

Есің қашан кіреді

Құдай атқан!

Адамның өзгермелі, аумалы-төкпелі мінезін, өзі тойса да, көзі тоймайтын, қалтасы тойса да, пейілі тоймайтын өлерменнің психологиялық-әлеуметтік портретін айнытпай сомдайды. Бүгінгі күні де өзектілігін жоймаған, қайта қоғам өркендеген сайын асқынып бара жатқан желбуаз жағымпаздық пен тойымсыз жемқорлықтың төркінін сатираның шоғымен қақтайды:

Тоғайған соң, араны ашылған соң,

Атақ пенен ақшаға бас ұрған соң,

Танымастай өзгеріп кетеді екен

Адамдығы аяққа басылған соң.

Ақын өлендеріндегі туған жер тақырыбы – атамекен, атажұрт, атакүлдік ұғымдарының перзент жүрегінде бұр жарғаннан бастап, өмір бойы қанында тулап жататын туған елі мен жеріне деген махаббатының өшпес бейнесі. Ол Жер деген ұлы сөзден басталады да, ұлы кеңістіктің белгілі бір аумағының, әрбір жан иесі үшін ерекше қасиетті бөлігінің фәни мен бақиға жалғастырар орнын санаға сіңіреді:

Жерде тудым, жер сүтіне қандым мен,

Жерім – анам деген сөзге нандым мен.

Жер Ананың берген нанын жедім мен,

Жерім – анам, жаным анам дедім мен.

Соңғы күнім өз жерімде батады,

Өз жерімнің топырағында жатамын [1,104-105].

Ақын Жер планетасы үшін азаматтық жауапкершілікті сезінуден бастап, сол жұмыр жердің бір бөлшегі – қасиетті Сыр бойын ерекше махаббатпен жырлайды, оның кешегісі мен

бүгінгісін салыстыра келе, ақын болып қалыптасуындағы орнын пайымдайды, орны ойсырап бара жатқан экологиялық дағдарыстың бағытына алаңдайды:

Сырым қайда, суы қайда Сырымның?
Қандай еді Сыр тасқыны бұрынғы.
Анам деуші ем жырлағанда Сырымды,
Кімге арнаймын енді ана деп жырымды?.. [1,85].

Ақын өзінің Сыры мен Аралының тағдырына алаңдаумен қатар, оның келешегіне сеніммен қарайды. Туған жерді көркейтсем деген арманының орындаларынан үміт күтеді, келешек жастарға сенім артады. Бұл ойының жүзеге асарын ақындық жүрекпен армандайды:

Жаңарсын деп көп жылғы кепкен саға,
Қосар едім мол тасқын Сырға жаңа.
Шүпілдетіп қаңсыған Аралымды,
Айналдырар едім мен тамашаға.

Ә.Тәжібаев көптеген поэмалар жазған эпик ақын ретінде де кеңінен танылды. Алғашқы кездегі кейбір сәтсіз қадамдарына қарамастан, әсіресе, өнер тақырыбында «Оркестр», «Күй атасы», «Абыл» поэмалары қазақ поэмасын шырқау көкке көтерді. Романтикалық рухы биік «Толағайында» ерлікті ұлықтаса, «Монологтер» атты сахналық поэмасында тарихи тұлғалар арқылы халық тарихынан сыр тартып, «Мархума» поэмасында сталиндің зұлматтан отбасын аман алып қалған «қазақ декабристкасын» махаббат символы дәрежесіне жеткізе жырлады.

Әбділданың ақындық әлемі – отанға деген адалдық пен адамға деген сүйіспеншіліктің шуағына суарылған диапазоны кең, идеясы терең, көркемдігі келісті азаматтық поэзия. Ақын өзі өмір сүрген ғасырға жуық кезеңнің куә болған сырларын жан-жақты пайымдап, өмірдің мәнін өлеңінің өзегіне айналдырды. Поэзияның тақырыптық-идеялық қырларын көркемдік ізденістерімен кестелеп, оқырманына ойлы да көркем тұжырымдарын ұсынады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Ергөбек Қ. Ақиық ақын, жауһар жыр // Алтын Орда. – 26 қаңтар, 2009.
- [2]. Тәжібаев Ә. Аралдар. – Алматы. Раритет, 2005.
- [3]. Тобағабыл Т. «Әбділда! – дедім айғайлап, Әбділда деді жаңғырық» // Егемен [1]. Қазақстан. – 16 қазан, 2009.
- [4]. Тәжібаев Ә. Өлеңдер, поэмалар. – Алматы, Ан-Арыс, 2010.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР А.ТАЖИБАЕВА

Кабылов Адилет Дыбысович - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан.

Аннотация. Абдилда Тажибаев – казахский поэт XX века, один из видных представителей национальной литературы советской эпохи, современник Мухтара, Сабита, Габита и Габиденна. Его стихи, поэмы и драматургические произведения занимают видное место в национальном словесном искусстве. Он также плодотворно работал в сфере литературной критики и литературоведческой науке и внес огромную лепту в развитие литературоведческой науки.

Главная в его творчестве – это его поэзия. Как видный поэт он воспевал пульс своей эпохи в поэтическом плане и внес свою новшество. В статье рассматривается идейно-тематические и художественные особенности его поэтических произведения и анализируется мастерство поэта.

Творчество А.Тажибаева – явление, соответствующие к рассмотрению как показатель развития казахской поэзии в советской эпохи и как поэтическая традиция.

Ключевые слова: поэзия, авторская позиция, тема, идея, стиль, лирика.

THE ARTISTIC WORLD OF A. TAZHIBAYEV

Kabylov Adilet Dybysovich - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. Abdilda Tazhibaev – Kazakh poet of the twentieth century, one of the prominent representatives of the national literature of the Soviet era, a contemporary of Mukhtar, Sabit, Gabit and Gabiden. His poems, poems and dramatic works occupy a prominent place in the national verbal art. He also worked productively in the field of literary criticism and literary science and made a huge contribution to the development of literary science.

The main thing in his work is his poetry. As a prominent poet, he sang the pulse of his era in poetic terms and made his innovation. The article deals with the ideological, thematic and artistic features of his poetic works and analyzes the skill of the poet.

Creativity A. tazhibaeva – a phenomenon corresponding to the consideration as an indicator of the development of Kazakh poetry in the Soviet era and as a poetic tradition

Key words: poetry, author's position, theme, idea, style, lyrics.

ӘОЖ 81-22

МАҢҒЫСТАУ МЕН ҮСТІРТ ҚҰДЫҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Нүрдәулетова Б.И., Бөкенбаева Қ., Оспан Ә.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Құдықтар қай кезеңде де халық тіршілігінің ажырамас бөлігі болғандықтан барлық тарихи жәдігерлер секілді олар да өзекті тақырып ретінде терең зерттеліп келеді. Құдықтардың ең алғаш зерттеле бастауы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ даласына саяхатшылардың, зерттеушілердің, әскери шенеуніктердің келуімен тығыз байланысты. Құдықтардың шөл даладағы негізгі су көзі екендігі, зерттеушілердің қажеттілігін өтегендігі олардың зерттелуіне негізгі себеп болған.

Қазақ даласына келген саяхатшылар, зерттеушілер, әскери шенеуніктер топонимикалық карта жасағанда, елді мекендермен қатар, суаттар мен құдықтар аттарын енгізіп, олардың қала орталығынан қашықтығын көрсетіп отырған. Бұл еңбектердің тарихи география, тарихи топонимика үшін берері мол. Олардың қатарында Б.Залесский, А.П.Залесский, Маг-Гахан, В.Пельц, С.П. Швецов, О.С. Вялов т.б. еңбектерін атауға болады.

Түйінді сөздер: құдық, шыңырау, су көзі, Маңғыстау, Үстірт, орыс саяхатшылары.

Құдықтар қай кезеңде де халық тіршілігінің ажырамас бөлігі болғандықтан барлық тарихи жәдігерлер секілді олар да өзекті тақырып ретінде терең зерттеліп келеді. Құдықтардың ең алғаш зерттеле бастауы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ даласына саяхатшылардың, зерттеушілердің, әскери шенеуніктердің келуімен тығыз байланысты. Құдықтардың шөл даладағы негізгі су көзі екендігі, зерттеушілердің қажеттілігін өтегендігі олардың зерттелуіне негізгі себеп болғаны анық.

Құдықтар туралы алғашқы жазба мәліметті тарих атасы Геродоттың жазбаларынан кездестіруге болады: «...ол: «скиф-массагеттер парсылармен соғыс кезінде құдықтарды көміп кетіп отырды» деп жазды. Бұл оқиғалардың б.з.д. III ғасырда Оңтүстік Үстіртте өткені бізге белгілі»[1], – деп көрсетеді.

Маңғыстау құдықтары Батыс ғылымына XIV ғасырдан бастап белгілі бола бастаған. Ағылшын көпесі Антоний Дженкинсон өзінің «Лондоннан Мәскеуге саяхат. 1557-1558 ж.ж.» атты еңбегінде Қырда жиырма күн бойына ежелгі құдықтардан тек қана ащы, кейде өте ащы су ішкенін, екі күн, кейде үш күн сусыз жүргендерін жазып қалдырған[1].

Өлкенің құдықтары жайлы бұдан кейінгі мәліметтер алғашқы орыс зерттеушілерінің еңбектерінде көптеп кездеседі.

Маңғыстау өңіріндегі қазба байлықтың, су көздерінің зерттелуі XVIII ғасырда І Петрдің тұсында басталған болатын. Қазақ жерін Орта Азияға шығар қақпа деп санаған ол 1722 жылы өзінің шығысқа байланысты әйгілі жоспарын құрды. Ол жоспардың ең алғаш жүзеге асқан жері Маңғыстау даласы еді. Каспий мен Аралдың арасын тек XVIII ғасырдың өзінде Е. Майер, А. Бекович-Черкасский, М. Травин, Ван-Верден мен Ф.И. Соймонов, Т. Вудруф, А. И. Нечаев, И. Ногаткин, И. А. Гильцтенштед, М. И. Войнович тәрізді ғалымдар картаға түсірсе, Ф. И. Симонов, А. И. Нечаев, Л. И. Голенищева-Кутузовалар аталған өлкенің атласын жарыққа шығарды.

1852 жылы басылған «Топографтар корпусы подпуричигі Алексеев 2 жасаған Бозашы түбегінің топографиялық сипаттамасы» атты еңбекте Шебір, Қызан, Жиделі, Құты, Қызық, Қоғам құдықтарының сол кездегі жағдайы көрсетілген, Төртқұдық, Қаламқас және Ақорпа құдықтары туралы да аз кем айтылған. Автордың: «...арқанның екінші басына ауызы ағаш құрсаумен керілген үлкен тері қап байлайды» дегеніне қарағанда, темір шаңбақ жоқ жерде оның орнына ағаш пайдаланылған болуы керек. Әрі қарай орыс подпуричигі Елегажы, Боранкүл, Ешкіқырған, Уәлі, Жолбаян, Киікбай, Төлеп, Қосқұлақ, Бесөгіз және Арыстанбұға құдықтарының сипаттама береді. Құдықтардың суының ащы-тұщылығы, қанша ірі қара малды суаруға жететіндігі, суының өніктілігі, құдықтың елді мекендерге, ұлы жолға алыс-жақындығы мұқият сипатталады. Бұндай мәліметтер қазақ жерімен өтетін қарулы әскерді сумен қамтамасыз етуді жоспарлау үшін қажет болғаны сөзсіз [2].

Белгілі Маңғыстауды зерттеуші, орыс офицері Ломакиннің 1873 жылы Тифлисте басылған «Маңғыстау түбегі және одан Закаспий өлкесінің түрлі мекендеріне шығатын жолдар туралы» еңбегі туралы өлкетанушы А.Еділхан: «Маңғыстау мен Бозашыдағы иесі, саны, тереңдігі және суының сапасы көрсетілген басты құдықтардың тізімі» атты тарау бар, онда жүз жиырма жеті құдықтың сипаттамасы ғылыми негізде үлкен дәлдікпен келтірілген, мәселен, сол жылы Бөрілгенде тереңдігі үш құлаш жиырма құдық болғанын айтады. Шығармада өлкенің ең басты деген құдықтары қамтылған, ал кейбір құдықтардың, мысалы, әйгілі Нұрқабай шымыраудың айтылмағанына қарап, олардың сол жылдардан кейін қазылғанын байқауға болады. Еңбек қатесіз де емес, мәселен, Тортыда қырық құдық бар дейді, соған қарағанда опырылған орпаның орындарын да есепке ала берген секілді. Қарашажыны Карасят, Жаңашаны Джайнама деп бұзып атау кездеседі» [3,45], – деп жазады.

1873 жылғы Хиуа жорығына қатысқан офицерлер А.Аварскийдің, М.Арнольдидің осы жорық туралы жазбаларында Маңғыстау қазақтарының су шығатын жерді болжау, құдық қазу өнеріндегі ерекше қасиеттері жан-жақты жазылған.

Ресей патшалық империясы әркездерде өздеріне қарасты жерлер мен сол жерді мекендеген елдің тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, өмір сүру салты туралы статистикалық мәліметтер жинатып отырған. Сондай маңызды мәліметтердің бірі – Шығысқа жол ашатын Маңғыстау мен Үстірттің географиялық, топографиялық сипаты туралы жазбалар. Статист Беляевтің жазбаларына түскен Маңғыстау шыңырау-құдықтарының қатарына Өлі Қолтықтан асып, Қоңыратқа дейін баратын ұлы жолдың бойындағы Тұрлығұл, Тәңке, Тесіктас, Байлепес шыңыраулары жатады. Жазбада: «Тұрлығұл, Тәңкеден жиырма екі шақырымда, екі құдығы бар, тереңдігі алты құлаштай бір құдық таспен өрілген, астауы бар, суы мөлдір, бірақ алғаулау, негізінен мал суарылады. Екінші құдықтың суы ішуге жарамды, бірақ аздап лайлау... Тесіктес, Байлепестен жиырма бүтін төрттен үш шақырым, суы тұщы, бірақ аздап күкірт иісі сезіледі, тереңдігі тоғыз құлаш. Бес шымырау (қазіргі Салпы, сонда бұл құдықтың атын өзгерткен оқиға сол жылдардан кейін болған), Тесіктастан он сегіз шақырым, бесеуінің де тереңдігі бес жарым құлаш, судың қабаты бір құлаштай, бір құдық айырықша шегенделген» [4], – деп көрсетілген. Осы автордың 1887 жылы басылған келесі еңбегінде құдықтардың иелері Жеменей мен Балықшы руларының адамдары екендігі де айтылады.

Поляк зерттеушісі, әрі суретші Бронислав Залесский 1848 жылдары Үстірт даласында болып, шыңырау жайлы «...мұндай жерде шыңыраулар өте сирек, бір-біріне дейін ондаған шақырым жер жүруге тура келеді. Олардың бір кездері әлдекімдердің ерен еңбегімен, күшімен қазылғаны даусыз. ...Олар кез келген жерден қазылғанымен, қазақтар құдықтарды

онай табады. Құдық суының дәмі жүрек айнытардай болғанымен, шөл дала тіршілігінде оның қызметі ерекше» [5], – деп жазады. Кейбір шыңыраулардың суы таза, салқын болғанымен, дәмі тұздылау, адам ішуге қолайсыздау болған. 1873 жылы әскери топографтар Маңғыстаудан 1133 шыңырауды тіркеуге алған.

Белгілі географ О.С. Вялов 1930 жылдары Үстірт гидрологиясын зерттегенде 63 тас шыңырауды есепке алып, олардың 23-інің басынан бірден жетіге дейін тас астауларды кезіктірген. Тас астауларға 10 қауға су кететін, 40-50 жылқыны бір уақытта суарған [4].

Маңғыстау құдықтары жөніндегі нақты ғылыми мағлұматтар орыстың француз текті геологы Н.П. Барбот-де-Марнидің 1889 жылы жарық көрген «Маңғыстау мен Үстірт арқылы Түркістанға» атты еңбегінде келтірілген. Шығармада автордың 1884 жылы Форттан шығып Қырдың солтүстігімен Арал теңізіне сапары кезіндегі күнделігі негізіндегі жазылған, ғылымда тұңғыш рет құдық суларының химиялық құрамы берілген, судың көбінесе сармат қабатының астында жиналатыны ашылған.

Құдықтар туралы құнды мәліметтер 1899 жылы теміржол төсеуге қолайлы бағыттар іздеген таукен инженері А.Н.Рябиннің «Каспий маңы даласы және Үстірт арқылы Жайықтан Әмударияға дейін» атты еңбегінде кездеседі. Ол жолды Есеттің тауынан асырғысы келіп, болашақ теміржолшыларға ауызсуды Қожаназардың Қасарынан, Ірімшікті ойдан, Қосқұдықтан (қазіргі Тұрыштан) іздеген [3].

Өте құнды ғылыми мағлұматтарды 1926 жылғы СССР Ғылым Академиясының экспедициясы жинады. Осы топтың мүшелері М.М.Ищенко мен И.С.Қазбеков: «Құлбалаой, Қырықсегіз, Атанияз, Тесік там, Төлеп, Шоқпар, Сүмбе, Түйебатқан, Жаңасу және басқа да құдықтарды адайлар қазған» деп жазды.

Сонымен қатар, қазақ жеріндегі құдықтарды, қорымдарды, жалпы су көздерін 1946-50 жылдары Кеңес Одағының белгілі археологы, Хорезм археологиясын қырық жылдан астам зерттеген Сергей Павлович Толстов, 1975-80 жылдары Самарханд археология институтының ғалымдары Н.Ю.Юсупов пен Ю.П. Манылов аз-мұз зерттеген [4].

Аталмыш орынды мәдени-тарихи кешен ретінде өткен ғасырдың 46, 50 жылдары С.П.Толстовтың, 1972, 1975-78 жылдары В.Н.Ягодин, Ю.П.Маныловтың, 1979, 1988 жылдары қазақстандық ғалымдар Т.Жанысбеков, С.Әжіғалиевтің жетекшілік етуіндегі археологиялық экспедициялар зерттеп, керуен сарайдың негізгі ғимараттары мен айналасындағы құдықтар, ауыз су сақтайтын сартобтар орындары, бейіттерді белгілеген.

Маңғыстау шыңырау-құдықтары туралы ең алғаш өз зерттеу еңбегіне енгізген, құдықтың ерекшелігін зерттеген Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов болатын. Әлихан Бөкейханов 1926 жылы КСРО Ғылым Академиясының тапсырмасымен Адай уезін зерттеуге бағытталған экспедиция құрамында болған кезінде шыңырау құдықтарға ерекше назар аударған. Ә.Бөкейханов «Казахи Адаевского уезда» атты еңбегінде шыңырау құдықтар жайында былай деген: «Шыңырау. Осылай аталған тереңдігі 30-40 сажын болатын, таспен шегенделген құдықтар, малдан қорғау мақсатында аузы таспен, құммен көмкерілген» [6, 45]. Осы тұста Ә.Бөкейхановтың шыңырау құдықтардың тереңдігіне қатысты сажын өлшемі көңіл аудартады. 1 сажын 3 аршынға, ал 1 аршын 0,71 м-ге тең, сонда 1 сажын шамамен 2 м. 13 см, болса, 30 сажын тереңдіктегі шыңырау 63,9 метр, 40 сажын тереңдіктегі 85,2 метр болады. Мәтін орыс тілінде жазылғасын сажын деп берген, ертеде құдық тереңдіген құлаш немесе кадаммен шамамен есептеген, сондықтан 30-40 құлаш немесе адым дегенді айтса керек. Өйткені бұл өңірде, 1,5 – 2 метр жер қабатынан соң қалыңдығы 30-40 метр, кейде одан да қалың, бірақ жұмсақ тас қабаты түзілген, сондықтан жер астындағы суға жету үшін көздеген жердің тас қабатын үңгу қажет еді. Ол үшін үстіңгі жер қабатын кең етіп қазып алып, дәл ортасынан диаметрі 1,5 метрдей етіп тасты дөңгелете сүйменмен (басы үшкір темір құрал, оны балықшылар мұз оюға қолданған) тескілеп, 30-40 см қабатын қопарып алады, оны «тасты бауыздау» дейді. Бұдан әрі бауыздалған қабатты шетінен сындырып отырады. Шыңырау тереңдеген сайын, оның түбіндегі балшық пен тас сынықтарын шығару, салмағы ауыр болғасын қиындай береді. Сондықтан балшықты тасты шығару үшін көн

теріден тігілген ауыр долықты немесе көншелекті ұзын арқанға байлап, түйенің көмегімен тартып шығарған [4].

Қорыта айтқанда, қазіргі таңда сумен қамтамасыз етудің жаңа технологиялары қолданыла бастағанына қарамастан, құдықтар мен шыңыраулар қазақ халқының мал, егін шаруашылығын дамытуда әлі де өз мәнін жоғалта қойған жоқ. Ал ел-жер тарихын зерттеуде құдық атауларын түрлі ғылыми контексте қарастырудың мәні айрақшы. Тарихи, тарихи-географиялық және этнографиялық зерттеулерде топонимикалық мәліметтер ежелгі көш жолын анықтауға, жерді иемдену мен игеру үдерісі туралы зерделеуге, осы жерді қоныстанған ру-тайпалардың тілі мен этнографиялық ерекшеліктерін, шаруашылығын зерттеуге мүмкіндік береді. Соның ішінде ертеден сақталып жеткен гидронимдер (шөл дала үшін құдық атаулары) халықтардың көші-қон, өзара қарым-қатынас, ауыс-түйіс жағдайын, мәдени-тілдік байланысын анықтауға дерек береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Кекілбаев Ә. Ұйқыдағы арудың оянуы. Алматы, «Қазақстан», 1979 жыл – 95-136 б.
- [2]. Н. Ломакин. «Маңғыстау түбегі және одан Закаспий өлкесінің түрлі мекендеріне шығатын жолдар туралы»
- [3]. Еділхан А. Маңғыстау құдықтары: Шерқала – 2015, №6. 42-45 б.
- [4]. Қартаева Т. Шыңыраудың басында ши сыңсыған... Түркістан, 2015. 12-наурыз. 7-бет.
- [5]. Залесский Б. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: «Өнер» баспасы, 1991. 132 б.

ИССЛЕДОВАНИЯ КОЛОДЦЕВ МАНГИСТАУ И УСТЮРТА

Нурдаулетова Бибайша Ильясовна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, nurdauletova@mail.ru.

Бөкенбаева Қымбат - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан.

Оспан Әйгерім - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан.

Аннотация. Колодцы, как и другие исторические объекты, глубоко изучены, поскольку они являются неотъемлемой частью жизни людей во все времена. Первые исследования колодцев тесно связаны с прибытием путешественников, исследователей и военных чиновников в казахские степи в конце XIX и начале XX века. Тот факт, что колодцы являются основным источником воды в пустыне, и потребность в исследователях были главной причиной их изучения.

Посетители казахских степей, исследователи и военные чиновники, когда составляли топонимическую карту, вместе с названиями населенных пунктов, написали названия колодцев и водоемов, показывая их расстояние от центра города. Эти труды богаты исторической географией, исторической топонимией. Среди них можно перечислить труды Б. Залесского, А.П. Залесского, Маг-Гахан, В. Пельц, И.П. Швецова, О.С. Вялова и других авторов.

Ключевые слова: колодец, бездна, источник воды, Мангистау, Устюрт, русские путешественники

EXAMINATION OF PROMOTIONAL TREATMENT AND TREATMENT

Nurdauletova Bibaysha Ilyasovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, nurdauletova@mail.ru.

Bokenbaeva Kymbat - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Ospan Agerim - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. Wells, like other historical objects, have been deeply studied, as they are an integral part of people's lives at all times. The first studies of wells are closely related to the arrival of travelers, researchers and military officials in the Kazakh steppes in the late XIX and early XX century. The fact that wells are the main source of water in the desert, and the need for researchers, was the main reason for studying them.

Visitors to the Kazakh steppes, researchers and military officials, when they compiled a toponymic map, together with the names of the settlements, wrote the names of the wells and reservoirs, showing their distance from the city center. These works are rich in historical geography, historical toponymy. Among them are the works of B. Zalesky, A. P. Zalesky, Mag-Gahan, V. Pelts, IP. Shvetsova O.S. Vyalov and other authors.

Keywords: well, abyss, water source, Mangystau, Ustyurt, Russian travelers

ӘОЖ 81-2

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ

Нүрдәулетова Б.И., Дәден А.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Кез келген ұлттың тәуелсіздігі оның тілінің мемлекеттік дәреже алуымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік алған жылдардан бастап, қазақ тілінің мемлекеттік статусын айқындайтын қаншама нормативтік құжаттар қабылданды: Қазақстан Республикасы Заңының 93-бабы, «Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңы», «Қазақстан Республикасының Тіл саясаты Тұжырымдамасы», «ҚР Президентінің Қазақстан халқына Қазақстан -2030» Жолдауы, «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2000-2010 жылдарға арналған Бағдарламасы», «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Бағдарламасы», Қазақстан Үкіметінің «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейту туралы» Қаулысы т.б. Осының бәрі ел тәуелсіздігі үшін мемлекеттік тіл мәртебесін бекітіп алудың бірінші кезекте тұрған маңызды да келелі міндет екенін түсінуден туған әрекеттер екені түсінікті.

Түйінді сөздер: Тәуелсіздік, мемлекеттік тіл, тіл мәдениеті, орфография, терминология, тіл заңы.

Кез-келген ұлттың тәуелсіздігі – оның тілінің мерейі үстем болған жерде ғана баянды бола түсетіні белгілі. Осы орайда қазақ елінің рухани тәуелсіздігінің кепілі қазақ тілінің 27 жылда қол жеткізген мүмкіндіктері туралы да айта кету керек деп есептеймін.

Тәуелсіздігіміз ресми құжатталған 1991 жылдан бастап, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін айғақтап, бекіте түсетін қаншама заңдар мен жарлықтар, тұжырымдамалар, бағдарламалар қабылданған. Қазақстан Республикасы Заңының 93-бабы, «Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңы», «Қазақстан Республикасының Тіл саясаты Тұжырымдамасы», «ҚР Президентінің Қазақстан халқына Қазақстан -2030» Жолдауы, «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2000-2010 жылдарға арналған Бағдарламасы», «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Бағдарламасы», Қазақстан Үкіметінің «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейту туралы» Қаулысы т.б. Осының бәрі ел тәуелсіздігі үшін мемлекеттік тіл мәртебесін бекітіп алудың бірінші кезекте тұрған маңызды да келелі міндет екенін түсінуден туған әрекеттер екені түсінікті.

Ә.Кекілбаев: «Қазақ тілі – лингвоархеологиялық немесе лингвоэтнографиялық құбылыс емес. Ол – үлкен саяси-әлеуметтік құбылыс. Ол өзге ұлт тілдері бастан кешкен даму процестерінің бәрін бастан кешті. Тек XX ғасырдың өзінде үш рет жазу реформасына ұшырады. Жазбалы-полиграфиялық, бейнелмелі-дыбыстамалық жүйеге ие болды... Көп жанрлы көркем әдебиет пен өнер, көп салалы ғылым мен техника, көп бағдарлы ақпарат, көп сатылы білім беру, мемлекеттік басқару мен қоғамдық ықпал, саяси дүниетанымдық

көзқарас қалыптастыру құралына айналды... Оны қайтадан үйшілік, тұрмыстық қатынастар ауқымымен еш шектеу мүмкін емес»[1.179] деп жазған болатын.

27 жыл бойы тәуелсіз еліміздің экономикасын, мәдениетін алдыңғы қатарға шығару үшін қаншалықты күш салсақ, мемлекеттік тілімізді мәртебелі ету үшін де соншалықты күресіп, қажыр-қайратымызды аямағанымыз белгілі. Қалай болғанда да қазақ тілі бұдан 20-30 жыл бұрынғы күйінен мүлде алшақтап, қара үзіп кетпегенімен, біраз жерге шарықтап жеткенін мойындауымыз керек.

Осы мәселеге қатысты төмендегі статистикалық мәліметтерді келтіре кетейік: тәуелсіздік жылдары мыңға жуық қазақ мектебі ашылған; қазіргі таңда мемлекеттік органдарда қазақ тіліндегі құжаттардың үлес салмағы 67 %-ды құрайды; мемлекеттік тілді оқып-үйретуге арналған көп деңгейлі оқу-әдістемелік кешендер, таралымы 260 мың дана екі және үш тілді 8 салалық сөздік шығарылған; мемлекеттік тілді меңгеру процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу мақсатында интернет-портал құрылып, олар тұрақты түрде жаңартылып отырады (20-дан астам сервис түрі, әлемнің 50 елінен белсенді пайдаланушылар аудиториясы бар); мемлекеттік БАҚ-да қазақ тіліндегі хабарлардың көлемі 70%-дан астам, 2 750 БАҚ басылымдарының 68 %-ы толық немесе жартылай қазақ тілінде шығады; еліміздегі 7576 мектептің 3811-і, яғни 50 пайызы қазақ мектептері; Мысалы, Ақтау қаласында 25 мектептің 12-сі қазақ мектебі (кеңес үкіметі кезінде 1 қазақ мектебі ғана болған), қаладағы 24 балабақшаның 6-ы – қазақ, 17-сі – аралас; облыстың мемлекеттік органдарының шығыс құжаттарындағы мемлекеттік тіл үлесі 97,5%; республикалық көрсеткіш – 67 % құрады.

«Қандай да тіл болмасын, оның даму деңгейін қанша адамның ол тілде сөйлейтіндігі белгілемейді. Ол тілдің өмірдің қанша саласында қолдана алатындық қабілеті анықтайды» [1.179]. «Қазақ тілінің жағдайы қиын» деген пікірлер, негізінен тілді қолданатындардың санымен байланысты айтылған пікірлер болса керек. Белгілі бір орталарда қазақ тілі әлі де толық қолданыс тіліне айнала алмай жатуы мүмкін, бірақ бұл қазақ тілінің мүшкілдігінен емес.

Мемлекеттік тілді қоғамға енгізу, оның статусын рәсімдеу, заң шығарып, оның орындалысын талап ету (құқықтық, саяси мәртебесін заңдастыру)– құзырлы орындардың үлесінде, ал ғалымдар мен әдіскерлер мемлекеттік тіл қолданысының статистикалық деңгейін емес, оның тарихи-әлеуметтік, мәдени-танымдық мазмұнын тереңдетуге, бір жүйеге келтіруге күш салуымыз керек деп ойлаймын.

Мемлекеттік тілді жолға қоюдың басты тетіктері: ауызша сөйлеу мәдениеті, жазбаша тіл мәдениеті, терминология, іс қағаздарын жүргізу. Осы орайда жеткен жетістіктеріміз қандай, жетуге тиісті межеміз қайсы деген мәселеге қатысты өз ойымызды ортаға сала кетсек.

Академик Р.Сыздықтың: «Қазақ тілі үшін күрес екі майданда жүргізілуі керек. Бірі – қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесінде қызмет етуі үшін күрес... Бұл – күрестің бір алаңы. Екінші алаңда осылайша қызмет өрісі кеңейетін қазақ тілінің сөздігі бай, әр алуан өлшемі орныққан, ұлттық табиғаты сақталған, сындарлы тіл болып жұмсалуды үшін күрес жүрмек. Бір сөзбен айтсақ, ана тіліміздің мәдениеті үшін күресуіміз керек» [2.462]– деген пікірі бұдан 17 жыл бұрын айтылса да, өзінің өзектілігін жоймағаны анық.

Соңғы 20 жыл бойы мемлекеттік тілдің мәртебесін көтерудің жоғарыда келтірілген тетіктеріне қатысты мына мәселелер ерекше талқыға түсуде.

Сөйлеу мәдениеті. Тіл мәдениетінің бір тарауы – сөздерді орнымен қолдану, сөз әуезділігін сақтап сөйлеу. Ұлттық тіл қазынамыздағы көзіміздің қарашығындай сақтауға тиісті сөз байлығымызды орынды-орынсыз қолданып, бастапқы мағыналық төркінінен ажырату, сол арқылы тілдік қолданыста бей-берекеттік туғызу фактілері кең етек алып бара жатырғаны тілге бей-жай қарамайтын азаматтардың қай-қайсысын да алаңдатып отыр. Бұл жөнінде баспасөз беттерінде жиі жазылып, талкыланып жүр. Әсіресе, халықтың үніне айналған теле және радио дикторларының, журналистердің, кейбір жазушылардың да сөз қолдану мен сөйлеу әуезділігіндегі «жөнсіздіктер» тілімізге еніп, қалыпқа айналып бара

жатқаны өкінішті. Мысалы, «тілге тиек қылу» сөзінің «татымайтын, мардымсыз нәрсені әңгіме қылды» деген реңкі ұмытылып, келелі, мазмұнды мәселелерді сөз етуді де осылай айтатын болды. «Арқасында» сөзі жағымсыз реңкте «кесірінен» сөзінің орнына жұмсалғаны байқалады (Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен терінде», Ә.Сығайдың публицистикалық мақалаларында).

Жастардың ауызекі тіліндегі «махан, пахан» сөздері, сөздердің мағыналық ауытқушылығы «жынды» сөзінің қазіргі жастар тіліндегі мағынасы. аты-заты жоқ, айтылуы да жағымсыз естілетін «-тырық» қосымшасы тек жастар емес, үлкендердің де тілінде дағдыға айналғаны байқалады. Жастар агенттерде сөздерді қысқартамын деп адам төзгісіз қателермен жазуды үрдіске айналдыруда. Агенттердегі тыныс белгілері туралы айтпай-ақ қояйық.

Қазақ орфоэпиясын орнымен қолданып сөйлеу де тіл мәдениетін айшықтайтын белгісі болып табылады. Сөздердің дұрыс айтылуы әр ұлттың артикуляциялық базасына байланысты. Артикуляциялық база бұзылған жағдайда тілдің ұлттық болмысына зақым келеді. Көкала, шекара, көкорай, ақуыз, ақиық, Қарақия сөздерінің ауызша әуезділігі сақталмайды.

Жарнамалардағы қателіктерден көз сүрінеді. Бірте-бірте дағдыға айналып, көзімізді үйретіп алатын түріміз бар. Ал күнде көз алдарында мен мұңдалап тұрған жарнамалардағы қате жазулар мектепке енді барып, жаңа сауаттана бастаған бүлдіршіндердің жадында зандылық ретінде сақталып қалуы әбден мүмкін.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған тіл дамыту бағдарламаларының жұтандығы. Балаларға арналған танымдық және көркем әдебиет кітіптарының аздығы, сапасыздығы да мемлекеттік тілдің жас ұрпақтың рухани болмысын қалыптастырудағы қызметін шектей түсуде..

Ұсыныстар:

1. Жоғары оқу орындарында барлық мамандықтар үшін «қазақ тілінде сөйлеу мәдениеті» пәнін енгізу;
2. Жергілікті телевидениенің бағдарламасына мектеп жасына дейінгі балаларға арналған танымдық және тіл дамыту бағдарламаларының жасақталуына ықпал ету;
3. Қазақ балабақшаларында ұлттық тәрбие мазмұнының жүзеге асырылуын күшейту және қадағалау;
4. Қала көшелеріндегі жарнамалардың сауатты жазылуына тұрақты бақылау жасау, жазалау;
5. Жергілікті телевидениенің дикторлары мен журналистерін «Тіл мәдениеті» пәні бойынша білімін көтеру курсынан өткізу.

Ұлттық терминдердің жасалымы мен қолданысы; Қазақ тілінің ғылымның, соның ішінде, техникалық ғылымдардың тіліне айналуының бірден-бір ұйытқысы – ұлттық терминдерді жасау мәселесі. Терминжасамда ұлттық тілдің ішкі әлеуетін пайдаланудың бірнеше әдіс-тәсілдері орынды жүзеге асырылуда. Атап айтқанда:

1. Жалпыхалықтық қолданыстағы сөздерді терминдік аяда қолдану.

күмбез (геологиялық термин) – “биіктігі 100 метрден 1000 метрге жететін, көміліп қалған не қазіргі вулкан конусы” Қалта (биологиялық т.) – “бұлшық ет, тарамыс астында болаты кілегейлі қалтарыс, дорба” Шырай (лингвистикалық т.) – “сын есімнің реңк мәнін білдіретін түрлері”

ұңғы (барлама бұрғылау б-ша т.) - скважина;

2. Жергілікті тіл ерекшеліктерін (диалектизмдерді) пайдалану.

Төп. жерг. «сөктен жасалған көженің қоюы», биол. «малға жем ретінде пайдаланылатын, спирт өндіргенде қалатын қоймалжың қалдық»;

3. Көне сөздердің мағыналарын қайта жаңғырту жолымен терминге пайдалану.

Кіреуке (көне) – «батырдың киімі»; кіреуке (термин) – “тісті жауып тұрған жұқа қабық” Сауыт (көне) – «батырдың оқ өтпес үшін киімнің сыртынан киетін қаптама»; сауыт (термин) – «жорғалаушылар мен сүт көректілердің денесін қаптап тұратын қатты бөлігі”

4. Кәсіби лексиканы терминдендіру.
5. Кері терминдендіру: өріс, байымдау, когниция т.б.
6. Өзге тілдегі терминдердің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып, калькалау жолымен аударып қолдану: производство – өндіріс

Терминжасамда бір жүйеге көнбейтін құбылыстар да бар. Мысалы, қазақша баламасы орыс тілінен тікелей аударуға келіспейтін атаулар: (Грипковое заболевания – саңырауқұлақ аурулары); орыс тіліндегі бірнеше терминнің қазақ тілінде бір ғана баламасының болуы(нұсқама - 1. инструктаж; 2. сноска, көшірме – 1. копия; 2. выписка; тізімдеме – 1. опись; 2. каталог орыс тіліндегі бір терминнің қазақ тілінде бірнеше мағына беруі (списание – “есептен шығару”, “шығынға жазу”, “шығарып тастау”), кейде орыс тіліндегі приставкалардың қазақ тілінде дәл баламасының болмауы (со приставкасы: ортақ, тең, қосымша, қосарлас, бірлесе, бірлескен, тете, тел мағыналарын береді); орыс тіліндегі сөздердің қазақ тілінде қолданысына, сөздермен тіркесуіне қарай түрліше мәнге ие болуы (свежий – жаңа, таза, жас, тың, соны)

Сөйлеу мәдениеті. Тіл мәдениетінің бір тарауы – сөздерді орнымен

қолдану, сөз әуезділігін сақтап сөйлеу. Ұлттық тіл қазынамыздағы көзіміздің қарашығындай сақтауға тиісті сөз байлығымызды орынды-орынсыз қолданып, бастапқы мағыналық төркінінен ажырату, сол арқылы тілдік қолданыста бей-берекеттік туғызу фактілері кең етек алып бара жатырғаны тілге бей-жай қарамайтын азаматтардың қай-қайсысын да аландатып отыр. Бұл жөнінде баспасөз беттерінде жиі жазылып, талқыланып жүр. Әсіресе, халықтың үніне айналған теле және радио дикторларының, журналистердің, кейбір жазушылардың да сөз қолдану мен сөйлеу әуезділігіндегі «жөнсіздіктер» тілімізге еніп, қалыпқа айналып бара жатқаны өкінішті. Мысалы, «тілге тиек қылу» сөзінің «татымайтын, мардымсыз нәрсені әңгіме қылды» деген реңкі ұмытылып, келелі, мазмұнды мәселелерді сөз етуді де осылай айтатын болдық. «Арқасында» сөзі жағымсыз реңкте «кесірінен» сөзінің орнына жұмсалғаны байқалады (Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен терінде», Ә.Сығайдың публицистикалық мақалаларында).

Жастардың ауызекі тіліндегі «махан, пахан» сөздері, сөздердің мағыналық ауытқушылығы «жынды» сөзінің қазіргі жастар тіліндегі мағынасы. аты-заты жоқ, айтылуы да жағымсыз естілетін «-тырық» қосымшасы тек жастар емес, үлкендердің де тілінде дағдыға айналғаны байқалады. Жастар агенттерде сөздерді қысқартамын деп адам төзгісіз қателермен жазуды үрдіске айналдыруда. Агенттердегі тыныс белгілері туралы айтпай-ақ қояйық.

Қазақ орфоэпиясын орнымен қолданып сөйлеу де тіл мәдениетін айшықтайтын белгісі болып табылады. Сөздердің дұрыс айтылуы әр ұлттың артикуляциялық базасына байланысты. Артикуляциялық база бұзылған жағдайда тілдің ұлттық болмысына зақым келеді. Көкала, шекара, көкорай, ақуыз, ақиық, Қарақия сөздерінің ауызша әуезділігі сақталмайды.

Жарнамалардағы қателіктерден көз сүрінеді. Бірте-бірте дағдыға айналып, көзімізді үйретіп алатын түріміз бар. Ал күнде көз алдарында мен мұңдалап тұрған жарнамалардағы қате жазулар мектепке енді барып, жаңа сауаттана бастаған бүлдіршіндердің жадында заңдылық ретінде сақталып қалуы әбден мүмкін.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған тіл дамыту бағдарламаларының жұтаңдығы. Балаларға арналған танымдық және көркем әдебиет кітіптарының аздығы, сапасыздығы да мемлекеттік тілдің жас ұрпақтың рухани болмысын қалыптастырудағы қызметін шектей түсуде..

Ұсыныстар:

1. Жоғары оқу орындарында барлық мамандықтар үшін «қазақ тілінде сөйлеу мәдениеті» пәнін енгізу;
2. Жергілікті телевидениенің бағдарламасына мектеп жасына дейінгі балаларға арналған танымдық және тіл дамыту бағдарламаларының жасақталуына ықпал ету;

3. Қазақ балабақшаларында ұлттық тәрбие мазмұнының жүзеге асырылуын күшейту және қадағалау;
4. Қала көшелеріндегі жарнамалардың сауатты жазылуына тұрақты бақылау жасау, жазалау;
5. Жергілікті телевидениенің дикторлары мен журналистерін «Тіл мәдениеті» пәні бойынша білімін көтеру курсынан өткізу.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Ә.Кекілбайұлы. 12 томдық шығармалар жинағы. 8-том. А.: Өлке, 1999.- 398 б.
- [2]. Рәбиға Сыздық. Қазақ тілі мәдениетінің қазіргі мәселелері. «Егемен Қазақстан» 1994ж. Кітапта: Ғылыми таным үзіктері. Алматы, 2009 ж. – 532 б.
- [3]. С. Мырзабеков Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. Алматы «Сөздік- словарь» 1999
- [4]. А.Байтұрсынов Тіл тағылымы. Алматы «Ана тілі» 1992
- [5]. Қ. Жұбанов Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, «Ғылым» 1998.

НЕЗАВИСИМОСТЬ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

Нурдаулетова Бибайша Ильясовна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, nurdauletova@mail.ru.

Дәден Айгуль - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан.

Аннотация. Независимость любой нации тесно связана с получением государственного статуса родного языка. За годы Независимости Республики Казахстан был принят ряд нормативных документов, определяющих государственный статус казахского языка: Статья 93 Закона Республики Казахстан «О языках Республики Казахстан», «Концепция языковой политики Республики Казахстан», «Послание Президента Республики Казахстан «Казахстан - 2030», «Программа использования и развития языка на 2000-2010 годы», «Программа использования и развития языка на 2010-2020 годы», Постановление Правительства Республики Казахстан «О расширении сфер использования государственного языка в государственных органах» и т.д. Понятно, что все это осознание того, что признание статуса государственного языка является важнейшим приоритетом для независимости страны.

Ключевая слова: независимость, государственный язык, языковая культура, орфография, терминология, закон языка

INDEPENDENCE AND STATE LANGUAGES

Nurdauletova Bibaysha Ilyasovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, nurdauletova@mail.ru.

Daden Aigul - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The independence of any nation is closely connected with obtaining the state status of the native language. During the years of Independence of the Republic of Kazakhstan, a number of regulatory documents were adopted that determine the state status of the Kazakh language: Article 93 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On the languages of the Republic of Kazakhstan", "The concept of the language policy of the Republic of Kazakhstan", "Message of the President of the Republic of Kazakhstan" Kazakhstan - 2030 ", " Program of language use and development for 2000-2010 ", " Program of language use and development for 2010–2020, the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan “On the expansion of the use of the state language in state bodies”, etc. It is clear that all this is the realization that the recognition of the status of the state language is the most important priority for the country's independence.

Key words: independence, state language, language culture, spelling, terminology, law of language.

**Мұнай өндіру, мұнайгаз жобалау,
көмірсутектерді қайта өңдеу, экологиялық
проблемалар және қоршаған ортаны қорғау**

**Нефтедобыча, нефтегазовое машиностроение,
переработка углеводородного сырья,
экологические проблемы и охрана окружающей
среды**

УДК 665.6.

ИССЛЕДОВАНИЯ РЕЦЕПТУРЫ ПОЛУЧЕНИЯ ПОЛИМЕРНО-БИТУМНОГО ВЯЖУЩЕГО НА ОСНОВЕ МОДИФИКАТОРА ТЕРМОЭЛАСТОПЛАСТА

Аккенжеева А.Ш.

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, Актау, Казастан

Аннотация. В статье приводятся результаты исследований по подбору рецептуры полимерно-битумного вяжущего на основе модификатора термоэластопласта марки СБС Л 30-01А. Результаты испытаний показали, что при уменьшении доли SBS до 5%, при добавлении БНД до 20% и добавлении в сырьё стабилизатора до 0,25% наблюдается улучшение качества ПБВ по всем показателям.

Ключевые слова: битум, модификатор, гудрон, пластичность, эластичность, пенетрация, растяжимость.

Введение. Актуальность работы. Полимерно-битумные вяжущие (ПБВ) применяются при строительстве, реконструкции, ремонте дорог, мостов и аэродромов. Применение ПБВ позволяет повысить деформационную устойчивость полимер асфальтобетона во всем диапазоне эксплуатационных температур, коррозионную стойкость покрытий, а также безопасность движения автомобилей. Лучшими модификаторами для улучшения технологических качеств битума являются полимерные материалы. Полученный модифицированный битум, образованный объединением обычного битума и полимера, обеспечивает более высокий уровень качества: улучшение рабочих характеристик при высоких и низких температурах, улучшение эластопластических характеристик, повышенное сопротивление усталости материала, улучшение когезии и адгезии с наполнителями, повышенное сопротивление старению. Модифицирование битума полимерами, обладающими эластическими и пластическими свойствами, ведет к получению в итоге полимерно-битумных вяжущих (ПБВ). По сравнению с нефтяными дорожными битумами полимерно-битумные вяжущие обладают новым комплексом свойств, существенно отличающихся от свойств исходных битумов: эластичностью, трещиностойкостью, широким интервалом пластичности (ИП), повышением прочности при растяжении [1].

Новизна. Модифицирование нефтяного битума специальными структурно-образующими добавками-полимерами различного состава и строения с получением так называемых полимерно-битумных вяжущих ПБВ является одним из перспективных методов воздействия на целый ряд параметров дорожного битумного вяжущего. Поскольку одной из отрицательных сторон использования данного метода является высокая стоимость полимермодификатора и соответственно удорожание производимого вяжущего были проведены исследования по снижению себестоимости путем уменьшения дозировки модификатора и увеличения добавки стабилизатора (сера). Методы (методология)

эксперимента. В период с 2015 года по 2017 год в центрально-заводской лаборатории ТОО «СП «CASPI BITUM» были проведены испытания по подбору рецептуры получения полимерно-битумного вяжущего (ПБВ). В качестве исходного сырья использовали – гудрон, битум БНД70/100, ЗВФ с установки ЭЛОУ-АВТ.

В качестве модификатора использовали термоэластопласт марки СБС Л 30-01А порошок производства ОАО «Воронежсинтезкаучук». В битум, нагретый в емкости до 180-185°C, вставляется в коллоидную мельницу со скоростью 3200 оборотов в минуту вводили расчетное количество полимера, массу вяжущего перемешивали с указанной выше скоростью в течение 30 минут, затем переставляли на мешалку скорость перемешивания до 600 об/мин, добавляли серу и продолжали перемешивать массу в течение 2,5-3 часов при заданной температуре. По окончании указанного времени снижали скорость вращения мешалки до 400 об/мин и осуществляли процесс созревания массы вяжущего в течение 30 мин.

Стабилизации полимерно-битумной дисперсии применяется сера и ее соединения. Между полимером и серой происходят реакции, в результате которых возникают новые химические соединения, они остаются равномерно распределенными в битуме благодаря своей решетчатой структуре.

Результаты исследований. Было изучено влияние изменения показателей модифицированного битума от массового содержания битума (БНД 70/100). Условия испытания: БНД 70/100, 4 часа, 5 % SBS –модификатора, T=180-185 °C (таблица1).

Таблица 1 – Влияние массового содержания битума

№	Наименование показателей	ПБВ 60 СТ РК 1025	Сырьё		Состав образцов, %						
			Гудрон №1	Битум БНД 70/100	100% гудрон + 5% SBS	95% гудрон + 5% БНД + 5% SBS	90% гудрон + 10% БНД + 5% SBS	85% гудрон + 15% БНД + 5% SBS	80% гудрон + 20% БНД + 5% SBS	75% гудрон + 25% БНД + 5% SBS	70% гудрон + 30% БНД + 5% SBS
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Глубина проникания иглы, 0,1 мм, не менее:										
	при температуре 25 °C	60	98	83	65	67	65	64	63	62	62
	при температуре 0°C	32	17	25	17	18	19	17	18	18	18
2	Растяжимость, см, не менее:										
	при температуре 25 °C	25	>150	>150	129	>150	>150	149,2	>150	141,5	>150
	при температуре 0°C	11	0,8	4,6	23,1	36,8	30,3	30,5	42,9	34,4	31,5
3	Температура размягчения по кольцу и шару, °C, не ниже	54	42,8	46,3	52,1	52,6	54,8	56,2	59	61,2	67,5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4	Температура хрупкости по Фраасу, °С, не выше	-20	-20	-21	-17	-18	-16	-17	-15	-17	-15
5	Эластичность, %, не менее:		-								
	при температуре 25 °С	80	-	-	89,9	83,2	83,2	89,1	82,1	89,6	93,1
	при температуре 0 °С	70	-	-	80	84,8	75,6	73,5	78,4	74,2	75,6
6	Изменение температуры размягчения после прогрева, °С, не более	5	-	-	7,9	7,2	4	6,5	2,5	1,4	2,6
7	Температура вспышки, °С, не ниже	230	265	-	256	248	298	264	258	266	298
8	Сцепление с мрамором или песком	Выдерживает	-	-	выдерживает	выдерживает	выдерживает	выдерживает	выдерживает	выдерживает	выдерживает
9	Однородность	Однородно	-	-	Однородно	Однородно	Однородно	Однородно	Однородно	Однородно	Однородно

Сравнительный анализ показал, что при вовлечении в сырьё битума БНД 70/100 до 30% наблюдается не большое улучшение качества ПБВ по всем показателям, кроме показателя глубина проникания иглы при 0 °С и температура хрупкости. Показатель «глубина проникания иглы при 0 °С» при всех соотношениях не увеличился. Показатель «температура хрупкости» при всех соотношениях не понизился. Было изучено влияние изменения показателей модифицированного битума от массового содержания стабилизатора в исходной смеси (80% гудрона + 20% битума). Условия испытания: БНД 70/100, 4 часа, 5 % SBS – модификатора, T=175 °С (таблица 2).

Таблица 2 – Влияние массового содержания стабилизатора

№	Наименование показателей	ПБВ 60 СТ РК 1025	Сырьё		Состав образцов, %			
			Гудрон №2	Битум БНД 70/100	80% гудрон + 20% БНД + 5% SBS	80% гудрон + 20% БНД + 5% SBS + 0,15% стабилизатор	80% гудрон + 20% БНД + 5% SBS + 0,25% стабилизатор	80% гудрон + 20% БНД + 5% SBS + 0,5% стабилизатор
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Глубина проникания иглы, 0,1 мм, не менее:							
	при температуре 25 °С	60	116	74	61	76	79	67
	при температуре 0 °С	32	19	24	19	21	23	20

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	Растяжимость, см, не менее:							
	при температуре 25 °С	25	>150	>150	130,9	133,5	92,9	73,7
	при температуре 0°С	11	9,7	4,4	27,7	30,4	31,4	22,6
3	Температура размягчения по кольцу и шару, °С, не ниже	54	41,5	50,1	67,8	71,2	88,8	82,4
4	Температура хрупкости по Фраасу, °С, не выше	-20	-17	-17	-16	-21	-20	-18
5	Эластичность, %, не менее:							
	при температуре 25 °С	80	-	-	97,1	92,4	95	94,4
	при температуре 0°С	70	-	-	81,2	85,6	80,1	68,6
6	Изменение температуры размягчения после прогрева, °С, не более	5	-	-	2,6	0,4	1,4	1,7
7	Температура вспышки, °С, не ниже	230	230	230	304	248	246	238
8	Сцепление с мрамором или песком	выдерживает	-	-	Выдерживает	Выдерживает	Выдерживает	Выдерживает
9	Однородность	однородно	-	-	Однородно	Однородно	Однородно	Однородно

Сравнительный анализ показал, что при вовлечении в сырьё стабилизатора до 0,25% наблюдается улучшение качества ПБВ по всем показателям, кроме показателя глубина проникания иглы при 0⁰. При увеличении доли стабилизатора в ПБВ до 0,5% ухудшается показатель «эластичность при 0⁰ С». Показатель «глубина проникания иглы при 0⁰ С» при всех соотношениях не увеличился.

Выводы. Таким образом нами были проведены исследования по подбору рецептуры получения полимерно-битумного вяжущего (ПБВ) для увеличения глубины проникания иглы при 0⁰ С нормативного показателя СТ РК 1025-2010, и снижение себестоимости путем уменьшения дозировки модификатора и увеличением добавки стабилизатора (сера).

Полученные ПБВ были проанализированы по физико-механическим показателям на соответствие СТ РК 1025-2010 «Вяжущие полимерно-битумные дорожные на основе блок-сополимеров типа стирол-бутадиен-стирол».

Сравнительный анализ показал, уменьшения доли SBS до 5%, при добавлении БНД до 20% и добавлении в сырьё стабилизатора до 0,25% наблюдается улучшение качества ПБВ по всем показателям, кроме показателя глубина проникания иглы при 0⁰ С. Показатель «глубина проникания иглы при 0⁰ С» при всех соотношениях не увеличился.

С 01.01.2016 года действует новый СТ РК 2534-2014 «Вяжущие полимерно-битумные дорожные на основе блок-сополимеров типа стирол-бутадиен-стирол», в котором отсутствуют такие нулевые показатели как глубина проникания иглы при 0⁰ С, эластичность при 0⁰ С, растяжимость при 0⁰ С [2].

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Гохман Л.М. Битумы, полимерно-битумные вяжущие, асфальтобетон, полимерасфальтобетон. Учебно-методическое пособие. - М.: ЗАО «ЭКОН-ИНФОРМ», 2008. - 117 с.

[2]. «Битумы и битумные вяжущие. Битумы нефтяные модифицированные дорожные. ТУ». Технические условия. СТ РК 2534-2014. Астана.

ТЕРМОЭЛАСТОПЛАСТ МОДИФИКАТОРЫ НЕГІЗІНДЕ ПОЛИМЕРЛІ-БИТУМДЫ ТҮТҚЫРДЫҢ АЛУ РЕЦЕПТУРАСЫН ЗЕРТТЕУ

Аккенжеева Анар Шынабаевна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, anar.akkenzheyeva@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақалада СБС Л 30-01А маркалы термоэластопласт модификаторы негізінде полимерлі-битумды байланыстырғыш рецептурасын таңдау бойынша зерттеу нәтижелері келтіріледі. Сынақ нәтижелері SBS үлесін 5% - ға дейін азайтқан кезде, БНД қосу 20% - ға дейін және шикізатқа тұрақтандырғышты қосу 0,25% - ға дейін болғанда барлық көрсеткіштер бойынша СБВ сапасының жақсаруы байқалатынын көрсетті.

Түйінді сөздер: битум, модификатор, гудрон, иілгіштік, пенетрация, созылу.

RESEARCHES OF THE RECIPE FOR PRODUCTION OF A POLYMERIC-BITUMEN BINDER BASED ON THE THERMOELASTOPLAST MODIFIER

Akkenzheyeva Anar Shynabaevna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, anar.akkenzheyeva@yu.edu.kz.

Abstract. The article presents the results of studies on the selection of polymer-bitumen binder formulations based on the SBS L 30-01A thermoplastic elastomer modifier. The test results showed that with a decrease in the proportion of SBS to 5%, with the addition of BND to 20% and the addition of a stabilizer to raw materials to 0.25%, there is an improvement in the quality of PBV in all indicators.

Key words: bitumen, modifier, tar, plasticity, elasticity, penetration, tensile properties.

УДК 622.276

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СКВАЖИН НА МЕСТОРОЖДЕНИИ КАЛАМКАС

Баямирова Р.У, Тогашева А.Р., Жолбасарова А.Т.

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, Ақтау, Казастан

Аннотация. В статье подробно представлены виды гидродинамических исследований скважин (ГДИС) и проводятся их анализ на месторождении Каламкас, приводятся значения скин- фактора, даны рекомендации по проведению мероприятий по очистке призабойной зоны скважин. Приведены средние по эксплуатационным объектам текущие продуктивные и фильтрационные параметры пластов (продуктивность, проницаемость, скин-фактор, Рпл, пьезопроводность и гидропроводность).

Ключевые слова: гидродинамические исследования, скин- фактор, призабойная зона скважины, интенсификация, продуктивность, проницаемость, пьезопроводность.

Введение. Актуальность работы. Месторождение Каламкас находятся в стадии прогрессирующего обводнения. В силу литологической неоднородности коллекторов обводнение происходит по наиболее промытым и проницаемым пропласткам, что сопровождается нерациональным отбором больших объемов воды. Высокий уровень

обводненности продукции вследствие прорыва воды по высокопроницаемым слоям является основной проблемой при добыче нефти.

Как показал анализ результатов геофизических исследований, 85% анализируемого фонда скважин обводняется нагнетаемыми водами. Кроме того, другими причинами обводнения являются:

- обводнение подошвенными водами;
- нарушение колонны;
- близость ВНК.

Новизна. Анализ значений скин-фактора по данным исследований показал наличие положительных значений (>1) скин-фактор на 96 скважинах, что говорит о неблагоприятном состоянии околоствольных зон пластов. По 41 скважинам даны рекомендации по проведению мероприятий по очистке призабойной зоны скважин.

Методы (методология) эксперимента. В 2011 году на месторождении Каламкас были выполнены гидродинамические исследования для оценки средних по горизонтам текущих продуктивных и фильтрационных характеристик пластов, диагностики скважинного оборудования и оценки состояния призабойной зоны скважин.

Были проведены следующие виды исследований:

1. Исследования методом установившегося движения фильтрации: - замеры забойного давления глубинным манометр-термометром; режимные исследования скважин (снятие ИК).

2. Исследования методом установившихся отборов.

- снятие индикаторной кривой (ИД).

3. Исследования методом неустановившегося движения фильтрации:

- снятие кривой падения давления (КПД),

- снятие кривой восстановления уровня (КВУ).

4. Комплексные диагностические исследования скважин, оборудованных ШГНУ.

Глубинные замеры выполнялись с использованием электронных глубинных манометров типа АМТ-0,8 и PPS-25. Замеры устьевых давлений производились электронным устьевым манометром МТУ-0,4. Замеры изменения динамического уровня и затрубного давления выполнены прибором СУДОС-АВТОМАТ. Изменение режима работы осуществляется путем изменения числа качаний станка качалки

По данным исследования добывающих скважин методом восстановления давления (уровня) для каждого исследования строился график КВД (КВУ) в логарифмических координатах. В соответствии с характером поведения кривой производной давления, учитывая геолого-физическую характеристику пластов, выбиралась соответствующая модель притока флюида к скважине, включая геометрию пласта и границ, определялись емкостно-фильтрационные свойства пласта. С целью проверки достоверности выбранного режима течения, а также значений расчетных параметров были получены следующие зависимости: график КВД в декартовых координатах; график притока (индикаторная кривая). В каждом случае степень достоверности полученных данных оценивалась сходимостью, фактической и смоделированной кривых.

Исследования методом КПД производится в нагнетательных скважинах с использованием прибора PPS-25 с целью определения фильтрационных характеристик пласта и оценки состояния призабойной зоны скважины.

Исследование методом ИД проводилось методом установившихся режимов фильтрации – изменения забойного давления и дебита с целью определения фильтрационных характеристик пласта, оценки состояния призабойной зоны скважины, определение пластового давления и оптимального режима работы скважины.

Режимные исследования выполнены на скважине, работающей механизированным способом. Изменение режима работы осуществлялась путем изменения числа качаний. Замеры изменения динамического уровня и затрубного давления выполнены прибором СУДОС-АВТОМАТ.

Результаты исследований. Диагностические исследования ШГНУ выполняются динамографом Сиддос-автомат». В результате диагностики скважин получают данные для подбора глубинно-насосного оборудования с использованием программного комплекса «Автотехнолог» и применением методик расчета В.Г. Горна, Г.И.Богомольного, И.Т. Мищенко.

Таблица 1 - Гидродинамические исследования

Горизонты	ИК	КВУ	КПД	ИД	Диагност. исслед.
					оборуд.
Ю-5С	2	3	0	2	8
Ю-4С,5С	1	1	0	0	1
Ю-4С	19	25	10	5	32
Ю-3С,4С	8	5	7		4
Ю-3С	16	27	5	8	22
Ю-2С,3С	14	8	4	3	12
Ю-2С	13	16	6	2	18
Ю-1С,2С	2	4	1		5
Ю-1С	15	38	15	9	45
Ю-I, 1С	0	3	0		3
Ю-I	16	40	12	3	42
Ю-I, II	0	2	0		2
Ю-II	6	25	9	1	31
Ю-II, III	0	2	0		1
Ю-III	6	18	9	1	29
Ю-III, IV	0	1	0		5
Ю-IV	4	4	1	4	5
Ю-IV, V	0	2	0	1	3
Ю-V	6	6	0		7
Ю-V, VI	2	0	0		3
Ю-VI	0	0	0	0	1
Ю-0	0	1	0		1
ВСЕГО	130	231	79	39	280

Средние по эксплуатационным объектам текущие продуктивные и фильтрационные параметры пластов (продуктивность, проницаемость, скин-фактор, Рпл, пьезопроводность и гидропроводность) по горизонту Ю-5С представлена в таблице 2. Остальные результаты приведены в [1].

Таблица 2 - Текущие гидродинамические характеристики пластов в среднем Ю-5С

Наименование	Кол-во		Диапазон		Сред. знач.
	скв	измер	min	max	
1	2	3	4	5	6
Добывающие скважины					
Пластовое давление, МПа	12	12	6,39	9,1	8,18
Забойное давление, МПа	12	10	3,6	7,3	5,67
Дебит жидкости, м ³ /сут	12	10	1	30	13,9
Кэфф. продукт. по жидкости, (м ³ /сут/МПа)	12	12	0,091	2,7	0,82

1	2	3	4	5	6
Проницаемость, мД	12	4	25,78	658,17	256
Пьезопроводность, м ² /с	12	4	0,5	9,48	4,2
Гидропроводность, м ³ /МПа*с	12	4	2,12	7,19	4,7
Скин - фактор	12	4	-2,8	0,1	-1,5

Согласно полученным по исследованиям скважин результатам, более высокими продуктивными возможностями отличаются скважины, дренирующие пласты Ю-I, Ю-2 и Ю-V+VI горизонтов. Улучшенными коллекторскими свойствами (проницаемость) по отношению к остальным объектам характеризуются пласты Ю-I, Ю-II и Ю-IV+V горизонтов. Наиболее высокая скорость перераспределения давления в пласте также фиксируется на Ю-2С, Ю-IC и Ю-I горизонтах.

Анализ значений скин-фактора по данным исследований показал наличие положительных значений (>1) скин-фактор на 96 скважинах, что говорит о неблагоприятном состоянии околоствольных зон пластов. По 41 скважинам даны рекомендации по проведению мероприятий по очистке призабойной зоны скважин. [2]

Выводы. В качестве основных рекомендаций по очистке призабойной зоны скважин (снижению скин-эффекта) рекомендуются следующие виды работ:

1. Обработки призабойных зон пластов различными методами (ВУВЭ, ЭКВ, СКО и др.).

2. Дострелы эффективных толщин коллекторов.

3. Проведение химического анализа воды, закачиваемой в пласт. В случае несовместимости породы с закачиваемой водой необходимо подобрать новый химический состав воды.

С целью интенсификации добычи нефти применяется технология обработки призабойной зоны скважин кислотными составами. Для обеспечения более высокой эффективности работ по интенсификации добычи нефти необходимо вести поиск и активно внедрять новые составы и технологии: кислотный реагент Нетрол, многофункциональный ПАВ - Нефтенол К, технология применения реагента СК-ТК 4 с Нефтенолом К, кислотный состав КСПЭО-4 и др.

Рекомендуется применение методов гидромеханического и комбинированного воздействия на призабойную зону скважин: селективный гидравлический разрыв пласта (ГРП), гидropескоструйная перфорация (ГПП), виброобработка ПЗС, обработка ПЗС депрессией-репрессией, акустическое воздействие на ПЗС.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Разработка мероприятий по воздействию на призабойную зону скважин, отчет 2011г., г.Ақтау.

[2] В.М. Муравьев «Эксплуатация нефтяных и газовых скважин» М., «Недра», 1978.

ҚАЛАМҚАС КЕН ОРНЫНДАҒЫ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ГИДРОДИНАМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Баямирова Рысқоль Умаровна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, ryskol.bayamirova@yu.edu.kz.

Тогашева Алия Ризабековна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, aliya.togasheva@yu.edu.kz.

Жолбасарова Акшырын Танғалиевна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, akshyryn.zholbassarova@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақалада ұңғымаларды гидродинамикалық зерттеу түрлері (ҰГДЗ) егжей - тегжейлі көрсетілген және Қаламқас кен орнында оларды талдау жүргізіледі, скин-фактордың мәні келтіріледі, ұңғымалардың түп аймағын тазалау бойынша іс-шараларды жүргізу бойынша ұсыныстар берілген. Пайдалану объектілері бойынша қабаттардың ағымдағы өнімді және сүзгіш параметрлері (өнімділігі, өткізгіштігі, скин-факторы, Рқаб, жылу өткізгіштігі және гидроөткізгіштігі) келтірілген.

Түйінді сөздер: гидродинамикалық зерттеулер, скин-фактор, ұңғыманың түп аймағы, интенсификациялау, өнімділік, өткізгіштігі, пьезоөткізгіштігі.

ANALYSIS OF THE RESULTS OF HYDRODYNAMIC RESEARCHES OF WELLS AT THE KALAMKAS

Bayamirova Ryskol Ymarovna- Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, ryskol.bayamirova@yu.edu.kz.

Togasheva Alya Rizabekovna- Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aliya.togasheva@yu.edu.kz.

Zholbassarova Akshyryn Tangalievna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, akshyryn.zholbassarova@yu.edu.kz.

Abstract. The article presents in detail the types of hydrodynamic studies of wells (gdis) and their analysis at the Kalamkas field, the values of the skin factor, and recommendations for measures to clean the bottom-hole zone of wells. Given average operating current productive and filtration reservoir parameters (productivity, permeability, skin factor, P_L , photoproduct and water permeability).

Key words: well testing skin factor bottom whole zone, intensification, productivity, permeability, and photoproduct.

УДК 622.236.3

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕРМИЧЕСКИХ КАМНЕРЕЗНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Джумагазиева Ш.К., Букаева А.З.

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы добыча облицовочного камня из крепких горных пород-гранитов. Описаны рациональные способы добычи блочного камня и конструкции термоинструментов для разрушения горных пород при обработке и добычи блочного камня. В качестве рабочего органа, механизированного агрегата камнерезной машины, разработаны конструкции термоинструментов обладающий повышенными энергетическими характеристиками.

Ключевые слова: горная порода, термоинструмент, бензовоздушная горелка, камнерезная машина, топливные компоненты (бензин, керосин, воздух).

Разработка месторождений облицовочного камня отличается рядом специфических особенностей, которые позволяют выделить такого рода карьеры в особую группу горнодобывающих предприятий. Этими особенностями, как отмечается в [1], являются:

а) необходимость в процессе добычи камня сохранять его основные качественные показатели (т.е. прочность, блочность и декоративные свойства);

б) использование специальных методов отделения блоков камня от забоя, погрузки их, транспортировки и подъема из карьера;

в) применение особых вариантов систем разработки и способов вскрытия месторождений.

Первая особенность обуславливает специфику работы карьеров по добыче блочного камня. Она накладывает условия как на средства, так и на организацию добычных работ. Все

подчинено сохранению целостности камня. Как показывает практика работы карьеров, даже при правильном использовании трещин и микроориентировки минералов выход крупных блоков из горной массы практически редко превышает 25-30%, а остальная масса породы представляет собой бытовой камень, мелкие блоки и т.д.

Большое значение при организации работы в карьере имеет знание анизотропности строения массива, которое следует учитывать при выборе способов и направления разработки. Анизотропность строения массивов отмечается в гранитах, что облегчает раскол камня по определенным направлениям.

Для добычи облицовочного камня в основном применяют два способа:

1. Откол каменного блока с помощью клиньев. Способ заключается в том, что по линии откола сверлятся отверстия, затем в них вбиваются стальные клинья, по которым производится мощный механический удар. Данный способ достаточно трудоемок, требует много времени [2].

2. Термическая резка камня огненной струей. Данный способ отличается высокой скоростью, относительно низкой стоимостью, высоким качеством работы.

Остановимся на втором способе более подробно. Внедряемые в производство термический способ поверхностной обработки и проходки щелевых выработок в гранитном массиве в значительной мере повысил эффективность работ. Появилась возможность дополнительного обнажения подготавливаемого к отбойке монолита. С применением термической проходки щелевых выработок в массиве отбойки монолита ведется тогда, когда он обнажен по четырем плоскостям. Подготовленный к отбойке монолит остается связан с массивом одной вертикальной и горизонтальной плоскостями. Причем горизонтальная плоскость выбирается в месте прохождения естественной горизонтальной трещины. Такая технологическая схема отбойки способствовала сохранению целостности камня, выход блоков повысился до 25-40%. Однако, основой технологии остается наличие естественных горизонтальных трещин [1, 3].

Основным средством проходки щелевых выработок в гранитных массивах являются ручные бензовоздушные горелки. Такими горелками возможна проходка щелевых выработок только в вертикальном направлении.

Глубина выработок в основном составляет 1,5-3 метра, хотя известны примеры проходки щелевых выработок на глубину пяти и более метров. Ручными горелками вести проходку выработок в глубине тяжело, они становятся трудными в управлении.

В соответствии с техническим заданием спроектирован и изготовлен лабораторный образец машины новой конструкции – установки термической резки камня. К техническим требованиям отнесены требования конструктивной простоты, ремонтпригодности, безопасности в работе, которые обеспечат высокую производительность работы новой конструкции машины.

По техническому заданию установка для термического резки камня состоит из резака термического, соединительных труб, компрессора, системы подачи топлива и воздуха, транспортно-подающей системы. Обоснованы силовые характеристики установки, в том числе, обеспечивающие скорость резки по граниту не менее 50 мм/мин.

К транспортно-подающей системе предъявляются требования по размерам рабочего пространства: длине горизонтального перемещения не менее 4000 мм, и не более 20000 мм; величине вертикального перемещения не менее 6000 мм, поворотам резака в вертикальной плоскости не менее 180°. Для установки необходим электромеханический привод, обеспечивающий заданные скорости перемещений со ступенчатым регулированием. Масса резака не должна превышать 20 кг.

В качестве рабочего органа нами были разработаны улучшенные модернизированные конструкции термодинамических инструментов (ТРВ-60, ТРВ12М). Они оснащены термодинамическими насадками, позволяющий повысить энергетические параметры горелок. Проведены промышленные испытания этих инструментов. Получены следующие технические характеристики: расход воздуха – 5 м³/мин, расход горючего (бензин /

дизельное топливо) – 15 л/час, диаметр сопла – 13 мм, диаметр сопел насадок – 20 (22) мм. В результате испытаний была установлена длина факела горелки – 25 см, производительность по объемной обработке 4000 см³/мин.

Также были разработаны варианты конструкции терморезаков БВР80 (рисунок 1) и его аналог ТР60.

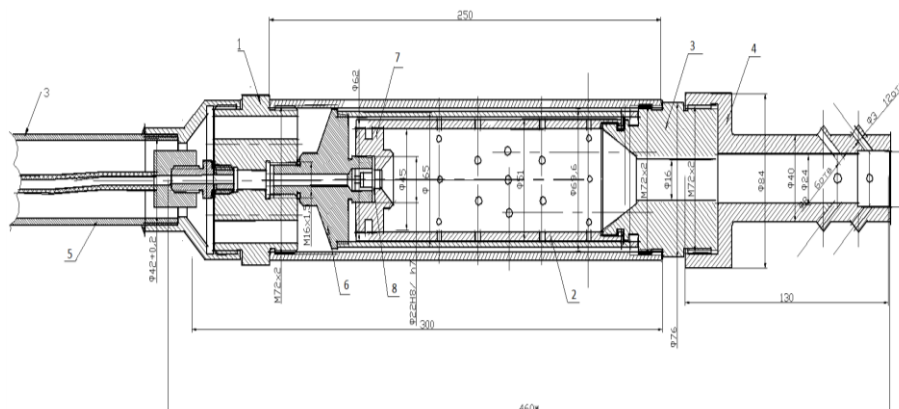


Рисунок 1 – Терморезак БВР80

1 – распределительная головка, 2 – камера сгорания, 3 – сопло, 4 – газодинамический насадок, 5 – удлинительная труба, 6 – задняя крышка камеры сгорания, 7 – завихритель воздуха, 8 – форсунка

В предложенных схемах менялась форма и расположение форсунок, длины камеры сгорания, величина щелей для движения воздуха при охлаждении и т.д.

Наиболее сложным в решении вопроса механизированного резания является получение стабильной выработки щелей на участках гранитного массива с включением темноцветных минералов и других вмещающих пород. Неоднородность состава вдоль линии реза приводит к неравномерной скорости выработки щелей по глубине. При резании ручными термоинструментами обстоятельство не осложняет проходку щели, так как в этом случае легко задается неравномерная скорость перемещения инструмента.

Закладывать неравномерное перемещение рабочего органа камнерезной машины и предусматривать автоматическую систему регулирования скорости в зависимости от терморазрушаемости пород на забое достаточно сложно. Попытки таких решений были при разработке станков огневого бурения, где решается вопрос регулирования скорости подачи термобура в зависимости от скорости продвижения забоя, т.е. вопрос поддержания оптимального расстояния от среза сопла горелки до забоя. Надежных и простых в эксплуатации систем регулирования скорости подачи не было найдено [4].

Нами разработана экспериментальная камнерезная установка для проходки вертикальных щелевых выработок. Она представляет из себя тележку, на которой смонтированы все приводы перемещения рабочего органа машины. Тележка перемещается по рельсовому пути вдоль линии реза. На тележке установлен кронштейн с направляющей кареткой, где на шарнирных опорах укрепляется штанга с терморезаком. На этой же каретке устанавливается привод вращения терморезака рисунок 2.

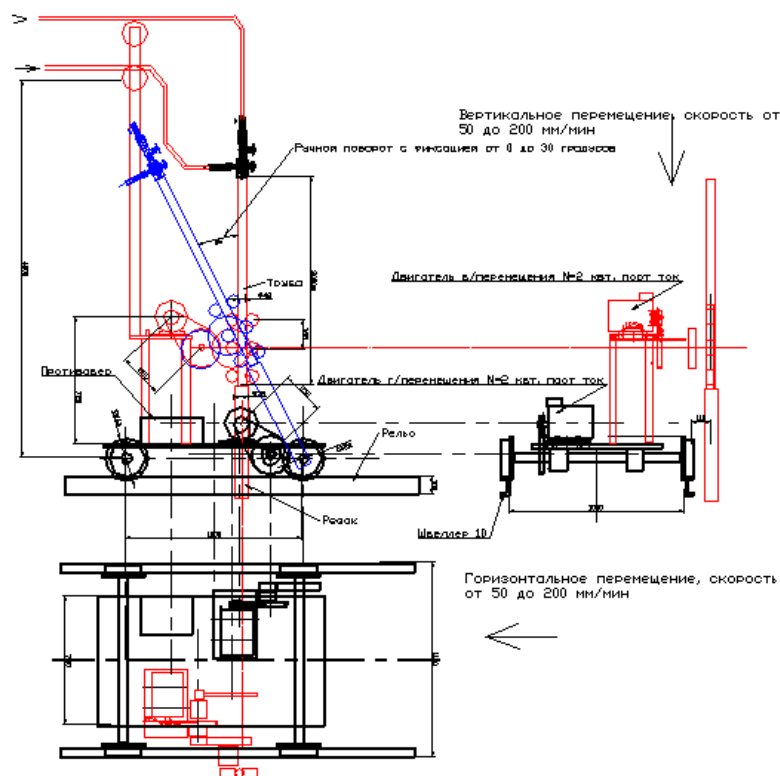


Рисунок 2 – Конструктивная схема машины с термодинамическим рабочим органом

Итак, терморезак вместе с тележкой может перемещаться вдоль линии реза, поворачиваясь вокруг своей оси. Скорость перемещения вдоль линии реза терморезака регулируется в пределах 0,25-1,5 см/с. Скорость реверсивного поворота устанавливается постоянной и равна 20 пов/мин. Угол поворота регулируется в пределах 90-150 градусов. После каждого хода терморезак опускается по глубине на величину выработки.

Привод движения в каждом направлении индивидуален. В качестве рабочего органа камнерезной машины устанавливается терморезак БВР-80.

Техническая характеристика терморезака БВР-80

Расходы топливных компонентов:

Воздух, м ³ /мин	- 18-20
Бензин, кг/ч	- 35-40
Диаметр горелки, мм	- 60

Продольная подача горелки. Скорость подачи горелки регулируется вариатором. Меняющим число оборотов ведущего ролика. В электрической схеме управления продольной подачей термоинструмента предусмотрен автоматический реверс и регулируемая во времени остановка после каждого рабочего хода, дающая возможность получать вертикальную стенку в конце щели. Реверс и остановка в конце хода осуществляется с помощью конечных выключателей. В электросхеме предусмотрены остановка и включение подачи каретки с термоинструментом с пульта управления кнопками.

Использование бензовоздушных горелок в качестве рабочих органов, механизированных термоагрегатов сдерживается сравнительно низкой мощностью, при увеличении которой быстро возрастают их габаритные размеры, а также малыми размерами факела горелки (0,1...0,15 м) при использовании схемы обработки факелом горелки по всей его длине - "полосового источника". По этой схеме обработки газовая струя горелки направлена параллельно обрабатываемой поверхности и заглублена внутрь породы на 0,3...0,5 диаметра сопла горелки. Пятно контакта с породой такой струи, по сравнению с

позволяет значительно уменьшить проскальзывание трубы в валках при подъеме трубы и резака вверх, особенно при быстром подъеме.

Полученные характеристики приведены в таблице 1.

Таблица 1 - Основные технические характеристики машины для резки щелевых выработок в массиве горных пород с электроприводом

Наименование	Величина
Ширина реза не менее, мм	80
Длина реза не менее, мм	20000
Глубина реза не менее, мм	6000
Вид топлива	дизельное
Расход не более, л/час	50
Окислитель	воздух
Терморезак, длина, мм	4000 - 7000
Масса не более, кг	25
Скорость резания по граниту не менее, мм/мин	50

На рисунке 5 изображен процесс резки камня усовершенствованный терморезаком БВР60 с газодинамическим насадком.



Рисунок 5 – Образование щелевой выработки факелом терморезака БВР60 с газодинамическим насадком

Эксперименты показали, что ширина щели составляет более 7 см, что превышает наружный размер терморезака.

Вывод. Разработанное устройство машины, оснащенное мощным термодинамическим рабочим органом, позволит производить щелевые выработки при обеспечении равномерного хода машины как горизонтально, так и вертикальном направлениях.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Синельников О. Б. Добыча природного облицовочного камня – М.: Изд-во РАСХН, 2005. – 244 с.
- [2] Левковский Г.Л. и др. А.С. СССР № 1789687. Способ добычи блоков природного камня. Оpubл. 23.01.1993, бюлл. № 3.

- [3] Орлов А. М. Добыча и обработка природного камня – М.: Стройиздат, 1977. – 349с.
- [4] Поветкин В.В., Керимжанова М.Ф., Нурымов Е.К., Букаева А.З. Разработка опытного образца машины для щелевых выработок при добыче гранитных блоков// Сборник трудов XXIII международной научно-технической конференции «Машиностроение и техносфера XXI века». – Донецк: МСМ, 2016. Т. 2., – С.96-100.
- [5] Поветкин В.В., Аскараров Е.С., Поветкин А.В., Шуханова Ж.К. Инновационный патент РК №29758. Термический резак для резки камня с двумя соплами. Оpubл. 15.04.2015, бюлл. № 4.
- [6] Поветкин В.В., Аскараров Е.С., Поветкин А.В., Керимжанова М.Ф. Инновационный патент РК №30458. Устройство для вертикальной подачи трубы с термическом резаком для резки камня. Оpubл. 15.10.2015, бюлл. № 10.

ТЕРМИЯЛЫҚ ТАС КЕСУ ҚҰРАЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ

Джумагазиева Шара Каниевна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, shara.jumagazyeva@yu.edu.kz.

Букаева Амина Захаровна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, amina.bukayeva@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақалада қатты тау жыныстарынан-граниттерден қаптау тастарын өндіру мәселелері қарастырылған. Блокты тасты өндірудің ұтымды тәсілдері және блокты тасты өңдеу және өндіру кезінде тау жыныстарын бұзу үшін термоқұралдардың конструкциялары сипатталған. Жұмыс органы, тас кесу машинасының механикаландырылған агрегаты ретінде жоғары энергетикалық сипаттамалары бар термоқұралдардың конструкциясы әзірленді.

Түйінді сөздер: тау-кен жыныстары, термоқұрал, бензин-ауа жанарғысы, тас кесу машинасы, отын компоненттері (бензин, керосин, ауа).

RESEARCH ON THERMAL STONE-CUTTING TOOLS

Dzhumagazieva Shara Kanievna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, shara.jumagazyeva@yu.edu.kz.

Bukaeva Amina Zakharovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, amina.bukayeva@yu.edu.kz.

Abstract. The article deals with the issues of extraction of facing stone from hard rock granites. Rational methods of extraction of block stone and design of thermal tools for rock destruction during processing and extraction of block stone are described. As a working body, a mechanized unit of a stone-cutting machine, designs of thermo tools with increased energy characteristics have been developed.

Key words: rock, thermo tool, gasoline burner, stone-cutting machine, fuel components (gasoline, kerosene, air).

УДК 547.912

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ ПРИ БУРЕНИИ СКВАЖИН НА ОСНОВЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ГЕОЛОГО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Сарбопеева М.Д., Баямирова Р.У., Бөрібек Ш.И.

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан

Аннотация. В статье приводятся последовательность и результаты анализа геолого-технологической информации о бурении скважин, показаны пути принятия решений по выбору наилучших типов долот и режимных параметров. Решение принимается с помощью

двух критериев-рейсовой скорости и стоимости метра проходки и применением положений теории нечётких множеств.

Ключевые слова: скважин, бурения, режимные параметры, принятие решений, стоимости 1 метра проходки, долота.

Введение. Проблема выбора долот, режимных параметров и оптимального управления процессом бурения скважин вообще в последние годы является одной из важнейших. Ввиду сложности этого процесса управление им требует глубокого анализа различных факторов, обоснования критериев, методов построения и структуры моделей и принятия оптимального решения. К настоящему времени накопилось достаточное количество исследований, посвященных изучению взаимодействия долота с породой, предложены методы для изучения физико-механических свойств горных пород, механизма их разрушения, влияния различных (природных, технических, технологических) факторов на технико-экономические показатели работы долот. Известные методы поиска оптимальных параметров режима бурения согласно [1] можно разделить на три группы: экспертные методы, на основе физического моделирования и аналитические. Обычно на практике ограничиваются анализом опыта бурения на данной площади (или аналогичных по условию бурения площадях) или месторождении (при наличии информации), или применяется метод экспериментирования выбранными новыми долотами, способами бурения и др. Отмеченные методы требуют наличия большого объема информации.

Методы второй группы основаны на моделировании единичного акта воздействия элемента вооружения долота на породу. Данные методы требуют наличия большого объема ядерного материала, что практически обеспечить для проведения полностью предусмотренного эксперимента невозможно.

Методы, относящиеся к третьей группе, требуют проведения дорогостоящих и трудоёмких наблюдений в промысловых условиях. Как показывает анализ выполненных исследований, по результатам промысловых экспериментов невозможно описать процесс с помощью единых закономерностей. В то же время современные долота, как правило, за одно долбление способны пройти несколько разнородных по буримости пластов, что ограничивает возможности этих методов. Для успешного применения таких методик необходима соответствующая модель, построенная по данным текущего контроля процесса бурения. Наиболее широко распространены стендовые исследования. Как известно, преимуществом стендовых экспериментов по изучению работы долот является возможность управления факторами, однако всё же построенные по данным результатам модели нуждаются в идентификации к реальным условиям. Это связано с появлением в реальных условиях различных неучтённых факторов, а также различного рода неопределённостей. Учитывая появление и широкое распространение систем геолого-технологического контроля, позволяющих получать относительно точную информацию, в качестве исходных данных для статистического анализа представляется возможным использовать фактические результаты отработок долот в реальных условиях.

Постановка задачи и результаты исследований. В настоящей статье в качестве примера приводятся результаты анализа данных о бурении скважины на одном из месторождений. По данным бурения были оценены литолого-ёмкостные и механические характеристики разреза. Исходным массивом в данном случае являются технологические показатели бурения, полученные по геолого-технологическим исследованиям, а именно: осевая нагрузка на долото, частота вращения породоразрушающего инструмента, плотность бурового раствора, механическая скорость, диаметр долота. С помощью соответствующей программы по этим данным на основе методов d-экспоненты и сигма-каротажа производятся расчеты пористости, проницаемости, градиента порового давления по d_0 -экспоненте, градиента порового давления по сигма-каротажу, коэффициента Пуассона, твердости пород, градиента давления гидроразрыва, абразивности, интенсивности затухания механической скорости. Выполнен анализ также технико-экономических показателей бурения скважин.

При обработке данных графиков, характеризующих изменение технико-экономических показателей, наблюдается большой разброс точек и высокие их амплитуды, в связи с чем нами был применен один из методов сглаживания динамических рядов – метод скользящей средней (иногда его называют «методом скользящего окна») [2]. Метод скользящей средней основан на свойстве средней погашать случайные отклонения от общей закономерности. Расчет скользящей средней осуществляется по средней арифметической простой из заданного числа уровней ряда, с отбрасыванием, при вычислении каждой новой средней, предыдущего уровня и присоединением следующего. Сглаживание методом простой скользящей средней заключается в том, что вычисляется средний уровень из 3, 5, 7 и т.д. уровней. В результате, расчет средней, как бы, скользит от начала ряда динамики к его концу. При нечетном шаге каждая вычисленная скользящая средняя соответствует реальному интервалу (моменту) времени, находящемуся в середине шага (интервала), а число сглаженных уровней, меньше первоначального числа уровней на величину шага скользящей средней, уменьшенного на единицу. Например, формула для расчета 3 – шаговой скользящей средней будет выглядеть следующим образом:

$$y_1 = \frac{\sum_{i=1}^3 y_i}{3}; y_2 = \frac{\sum_{i=2}^4 y_i}{3}; y_3 = \frac{\sum_{i=3}^5 y_i}{3}$$

Если шаг скользящей средней выражен четным числом, то полученные скользящие средние центрируют. Операция центрирования заключается в повторном скользящем с шагом, равным двум. Число уровней сглаженного ряда будет меньше на величину шага скользящей средней. Определение интервала сглаживания (число входящих в него уровней) зависит: если необходимо сгладить беспорядочные колебания, то интервал сглаживания берут большим (до 5-7 уровней). Если же есть необходимость сохранить периодически повторяющиеся колебания, то интервал сглаживания уменьшают до 3 уровней. Согласно данному методу выбирается некоторое количество точек, которое при построении зависимостей можно изменить или уточнить. В рассматриваемом случае оно выбрано равным 3. Вначале усредняются по абсциссе и ординате первые три точки, затем, начиная со второй, следующие три и т.д. В результате получается осредненный ряд. По этим данным строятся зависимости проходки на долото, механической скорости и стоимости метра проходки от глубины. Из рисунков, показанных на слайде, заметно снижение амплитуды точек, в то же время тенденция графика становится более заметной. Как видно из графиков, обработанных методом трехточечной скользящей средней, до интервалов глубин 3800-4100 м в целом наблюдаются незначительные изменения технико-экономических показателей отработки долот. На отмеченном интервале наблюдается всплеск, то есть резкое увеличение стоимости метра проходки. На самом деле, на этом интервале производился отбор керна, в то же время рассматриваемый интервал характеризуется высокой твердостью пород, что отразилось также на резком снижении проходки и механической скорости. Выбор долот и режимных параметров для конкретных условий бурения является важнейшим фактором оптимизации и снижения стоимости буровых работ. Исходя из этого, для облегчения процесса выбора долот, составлен классификатор. Тем не менее, вопросы выбора долот и режимных параметров требуют постоянного изучения закономерностей процесса разрушения горных пород, сравнительного анализа показателей работы долот в различных условиях их отработки на основе классификации горных пород по их свойствам на однородные группы. В результате такого анализа, на наш взгляд, необходимо построение моделей, позволяющих прогнозировать показатели работы долот. Следует отметить, что рассматриваемые долота отличаются высокой производительностью и долговечностью. Как отмечается в литературе, сравнение долот фирм Hughes Christensen с российскими долотами показало, что последние уступают по проходке на 27%, стойкости на 24% и по механической

скорости на 4%. Исследований закономерностей разрушения горных пород этими типами долот в сравнении с долотами, которые относительно чаще встречаются при бурении скважин в различных условиях, на сегодняшний день выполнено относительно немного. Выполненный в рассматриваемых скважинах комплекс геолого-технологических и геофизических исследований позволяет иметь полное представление об условиях, технологии и показателях процесса бурения. Исходя из этого, нами проводился анализ на данных, полученных по результатам геолого-технологических исследований в скважине с целью оптимизации режимных параметров бурения. В комплекс работ по прогнозированию показателей бурения и принятию оптимальных решений входят оценка показателей свойств горных пород и классификация геологического разреза по этим характеристикам на однородные пачки. Выполненный в рассматриваемых скважинах комплекс геолого-технологических и геофизических исследований позволяет иметь полное представление об условиях, технологии и показателях процесса бурения. Для принятия решений необходимо сформировать вначале исходный массив.

Таким образом, исходная информация может быть различной:

- результаты по ранее пробуренным на данной площади (месторождении) или аналогичных площадях (месторождениях) скважинам;
- результаты, поступающие в процессе бурения, которые имеют важное значение при недостаточной информации о бурении скважин или ее отсутствии.

От характера исходной информации, полученной тем или иным путем, зависит и подход, осуществляемый к принятию решений. В связи с этим нами рассматриваются вопросы принятия решений в том и другом случае. Схематически общий алгоритм принятия решений приведён на блок-схеме, показанной на рис. 1. Из рисунка видны пути анализа и принятия решений в случае использования информации по ранее пробуренным скважинам, а также по результатам геолого-технологических исследований в процессе бурения скважин. Согласно данному алгоритму при постановке задачи необходимо установить основные переменные величины, определить соотношение между ними, установить характер изучаемых условий, и, таким образом, подойти к построению модели. Процессы построения модели и сбора, обработки данных, то есть получения информации, зависят от характера информации. Если по ранее пробуренным скважинам имеется предварительная информация, то расчёты проводятся согласно блокам, расположенным на левой ветви схемы, если таких данных нет или они имеются в недостаточном объёме, то расчёты проводятся по данным геолого-технологических исследований в процессе бурения по мере их поступления. Согласно данному алгоритму процесс принятия решений реализуется в зависимости от характера исходной информации и в связи с этим на схеме показана последовательность расчётов для того и другого случая. Все рассматриваемые при этом факторы, определяющие процесс бурения скважин, можно разделить на три группы. Об этом в той или иной степени отмечается в работах различных исследователей. На этой основе выбираются поочередно однородные группы пород, в пределах которых фиксируются интервалы, в которых отрабатывались долота одного типа. Далее последовательность расчетов следующая: для каждого долота проводится анализ изменения механической скорости, в результате которого определяется начальная механическая скорость и темп снижения механической скорости во времени; строятся зависимости начальной механической скорости и темпа снижения механической скорости во времени от режимных параметров; проводятся варианты расчетов проходки на долото, рейсовой скорости и стоимости 1 м проходки, выбор и расчет для каждого варианта функций принадлежности; принятие решений.



Рисунок 1 - Блок-схема принятия решений при бурении скважин в зависимости от характера исходной информации

Процессы построения модели и сбора, обработки данных, то есть получения информации, зависят от характера информации. Если по ранее пробуренным скважинам имеется предварительная информация, то расчёты проводятся согласно блокам, расположенным на левой ветви схемы, если таких данных нет или они имеются в недостаточном объёме, то расчёты проводятся по данным геолого-технологических исследований в процессе бурения по мере их поступления. Согласно данному алгоритму процесс принятия решений реализуется в зависимости от характера исходной информации и в связи с этим на схеме показана последовательность расчётов для того и другого случая. Все рассматриваемые при этом факторы, определяющие процесс бурения скважин, можно разделить на три группы. Об этом в той или иной степени отмечается в работах различных исследователей. На этой основе выбираются поочередно однородные группы пород, в пределах которых фиксируются интервалы, в которых отрабатывались долота одного типа. Далее последовательность расчетов следующая: для каждого долота проводится анализ изменения механической скорости, в результате которого определяется начальная механическая скорость и темп снижения механической скорости во времени; строятся зависимости начальной механической скорости и темпа снижения механической скорости во времени от режимных параметров; проводятся варианты расчетов проходки на долото, рейсовой скорости и стоимости 1 м проходки, выбор и расчет для каждого варианта функций принадлежности; принятие решений.

Согласно приведенным пунктам был проведён анализ, для чего разработана и реализована на конкретных примерах соответствующая программа. В качестве исходных используются данные бурения скважин, сгруппированные для однородной группы пород.

В результате статистического анализа путём соответствующих преобразований были построены линейные модели, для чего переменные представлены в логарифмах и преобразованы в мультипликативный вид. При этом по данным бурения скважин долотами Российского производства и PDC на месторождениях Кокмай, Карамандыбас, Актум, Южный Коктау (Казахстан), Кюровдаг (Азербайджан), Илетская (Россия) получены зависимости, параметры которых в процессе обработки уточнялись методом случайного поиска [1].

Получены также уравнения для соответствующих типов долот в данной породе, выражающие зависимость времени бурения от режимных параметров [2].

С целью проведения вариантных расчетов задавались границы изменения значения режимных параметров и их шаги. Для всех этих вариантов проводились расчеты рейсовой

скорости и стоимости 1 м проходки. Наилучшие по прогнозам режимные параметры определялись с помощью отмеченных двух критериев с применением теории нечетких множеств. Согласно этому множество решений представляет собой пересечение множеств целей (добиться наибольшей рейсовой скорости) и ограничений (при наименьшей стоимости 1 м проходки). Для этого выбирался вид функции принадлежности множеств цели и ограничения. Для всех расчетных вариантов (при различных сочетаниях режимных параметров) рассчитывались функции принадлежности цели и ограничения. Функция принадлежности множества решений оценивалась как $\min(\mu_v, \mu_c)$. Наибольшее значение функции принадлежности множества решений в совокупности расчетных данных соответствует наилучшему решению.

Заключение. За последние десятилетия накоплено большое количество исследований, данных о процессе взаимодействия инструмента с породой, предложены методы и средства для определения физико-механических свойств и абразивности горных пород. Изучался механизм разрушения горных пород, влияние различных факторов на это, делались попытки математического описания.

Разработанные методы позволяют оценивать свойства горных пород как по кернам, шламу, с помощью геолого-геофизической информации, геолого-петрографическому (качественному) описанию пород, так и по данным геолого-технологических исследований в процессе бурения. При этом основу составляют корреляционные зависимости между оцениваемыми характеристиками геологического разреза. В некоторых работах уделено внимание прогнозированию свойств горных пород в случае неопределённости с помощью нечётких правил, которые позволяют на основе качественного описания горных пород количественно оценивать твёрдость, сплошность и абразивность.

Выполненные исследования в случае наличия предварительной информации о разрезе месторождения служили основой при исследовании показателей работы долота, которые позволяли строить математические (детерминированные, статистические) модели, в той или иной степени являющиеся однотипными, впоследствии служившие в качестве базовых и развивающиеся путем введения в них различных факторов. Однако при конкретных геологических условиях практическое применение этих моделей было затруднено вследствие специфических особенностей рассматриваемых условий, различного рода неопределённостей, неоднородности геологического разреза. Поэтому предлагалось расчленение геологических разрезов на пачки одинаковой буримости, для чего использовались различные методы математической статистики.

В целом, как показывает анализ выполненных работ, добиться повышения уровня принимаемых оптимальных решений в настоящее время можно при использовании комплексной геолого-геофизической и технологической информации. Проводимые в настоящее время геолого-технологические исследования позволяют сделать это. Исходная информация при этом может быть различной, и от её характера будет зависеть тот или иной подход к работам по принятию решений. Такой подход позволит решить задачу выбора оптимальных типов долот и режимных параметров, как на стадии проектирования бурения скважин, так и в процессе бурения.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Растрингин Л.А. Адаптация сложных систем. Рига, Зинатне. 1981, 375с..
- [2]. Сарбопеева М.Д. Анализ технико-экономических показателей бурения скважи. Управление качеством нефтегазового комплекса. Москва, 2013, №3. с.11-13.

ГЕОЛОГИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ БҰРҒЫЛАУ КЕЗІНДЕ ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУ

Сарбопеева Маншук Дагестановна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, manshuk.sarbopeyeva@yu.edu.kz.

Баямирова Рысколь Умаровна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, ryskol.bayamirova@yu.edu.kz.

Бөрібек Шыңғыс - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, sh.boribek@gmail.com.

Аңдатпа. Мақалада Ұңғымаларды бұрғылау туралы геологиялық-технологиялық ақпаратты талдаудың жүйелілігі мен нәтижелері келтіріледі, қашаудың ең жақсы түрлерін және режимдік параметрлерді таңдау бойынша шешім қабылдау жолдары көрсетілген. Шешімде екі критерия қарастырылған -рейстік жылдамдық және 1 метр жүру жолының құнын және тақ жиындар теориясының ережелерін қолдану арқылы шешімін қабылдау.

Түйінді сөздер: ұңғыма, бұрғылау, режимдік параметрлер, шешімдер қабылдау, 1 метр жүру жолының құнын, қашау.

DECISION-MAKING DURING DRILLING WELLS ON THE BASIS OF GEOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL RESEARCH RESULTS

Sarbopeyeva Manshuk Dagestanovna- Caspian State University of Technology and Engineering named after S. Yesenov, Aktau, Kazastan, manshuk.sarbopeyeva@yu.edu.kz.

Bayamirova Ryskol Ymarovna- Caspian State University of Technology and Engineering named after S. Yesenov, Aktau, Kazastan, ryskol.bayamirova@yu.edu.kz.

Boribek Shynggys - Caspian State University of Technology and Engineering named after S. Yesenov, Aktau, Kazastan, sh.boribek@gmail.com.

Abstract. The article presents the sequence and analysis of geological and technological information on drilling, shows the ways of decision-making for choosing the best types of bits and regime parameters. The decision is made by using two criteria: bit run rate & cost per meter and using provisions of fuzzy sets theory.

Key words: wells', drillings, mode parameters, decision making, cost of 1 meter of penetration, chisels.

УДК 622.243.23

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОТКЛОНЯЮЩЕГО УСИЛИЯ НА ДОЛОТЕ И НЕОБХОДИМОГО УГЛА ИЗГИБА ОТКЛОНИТЕЛЯ

Садуакасов Д.С.¹, Бөрібек Ш.И.¹, Жолбасарова А.Т.¹, Кулиева А.Ю.².

¹Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им.Ш.Есенова, г.Ақтау, Казахстан

²Казахстанский морской университет, г.Ақтау, Казахстан

Аннотация. Для достижения целей, поставленных в статье, были использованы теоретические, математические, экспериментальные методы исследования, а также исследованы силы усилия на долоте и необходимый угол изгиба отклонителя

Ключевые слова: азимут, зенитный угол, долото, угол изгиба, жесткость.

Введение. Актуальность работы. Для принудительного изменения азимута и набора необходимого зенитного угла применяются различные типы отклоняющих приспособлений, основные особенности которых исследованы в работах [1,2,3,4]. Отметим, что в практике бурения наклонных скважин в нефтяных месторождениях Мангистау в качестве отклонителей наиболее широкое применение нашли кривые переводники с системой УБТ.

Объясняется это тем, что кривой переводник, обеспечивая необходимые темпы изменения зенитного угла и азимута ствола наклонной скважины, имеет при этом простую конструкцию, малый вес и размеры, весьма удобный для транспортировки, что особенно важно в морском бурении.

Новизна. Известно, что низ бурильной колонны с кривым переводником в скважине ограниченного диаметра упруго деформируется [1,2], при этом на долоте возникает отклоняющие усилия $P_{от}$, а трубы, установленные над кривым переводником, выпучиваются. Причем, чем больше угол изгиба отклонителя и, следовательно, величина отклоняющего усилия на долоте, тем больше изгиб надотклонительных труб и интенсивность искривления. Однако, рост указанного усилия приводит к росту силы прижатия над отклонителем к верхней стенке ствола скважины, что повышает напряженное состояние отклоняющего инструмента, затрудняет свободный поворот бурильной колонны, отрицательно сказывается на точности установки отклонителя в процессе забойного ориентирования. Кроме того, повышается опасность поломки кривого переводника, возникают усилия, могущие привести к изгибу корпуса турбобура, а это в свою очередь, влияет на эффективности работ по искривлению скважины. Поэтому во всех случаях применения отклонителя угол изгиба последнего, жесткость и вес труб, установленных над ним, должны быть подобраны такими, чтобы не произошел изгиб корпуса забойного двигателя, чтобы стрела прогиба надотклонительных труб не превышала зазора между диаметром скважины и этими трубами.

Методы исследования. Вопросу определения величины отклоняющего усилия на долоте посвящено больше количеств исследований [1,2,3,4]. Однако, контакт надотклонительных труб со стенкой скважины учтен только в работах [1,2,4]. Отметим, что авторы [1,2,4] при определении отклоняющей силы учитывают касание труб, установленных над отклонителем с верхней стенкой, но при определении угла поворота выпученной части труб у сечения отклонителя допускают неточность, предполагая, что пропорционально изменению стрелы прогиба над отклонительных труб должны изменяться и углы поворота сечения балки у отклонителя.

Кроме того, указанные авторы не учитывают влияния криволинейности ствола на искомую величину, не рассмотрены так же случаи, когда над отклонителем установлены трубы переменной жесткости и веса. Полученная формула в [1,2,4] для определения отклоняющей силы не может быть рекомендована для использования при практических инженерных расчетах ввиду громоздкости и сложности.

Результаты исследования. Таким образом, правильная оценка величины отклоняющей силы и ее направления действия, позволяющая проектировать рациональную компоновку низа бурильного инструмента для осуществления качественной проводки наклонных скважин, представляет большое научное и практическое значение.

Известно, что на величину наклоняющего усилия оказывает влияние ряд взаимосвязанных факторов, таких как угол изгиба и жесткость отклонителя, геометрические размеры, жесткость и вес турбобура и бурильных труб, установленных над отклонителем, диаметр, угол и приращение угла, искривление ствола скважины, осевая нагрузка на долото, твердость пород, и т.д. однако, обобщенного аналитического выражения для определения отклоняющей силы, учитывающего влияние перечисленных факторов, до сих пор не получено.

Для решения поставленной задачи отклоняющая компоновка: долото, турбобур, кривой переводник, часть бурильной колонны представляется как длинная балка, лежащая на опорах А и В с правой не весомой консолью ВС, подвергающаяся продольно-поперечному изгибу в предположении, что стенки скважины неподатливы (рисунок 1).

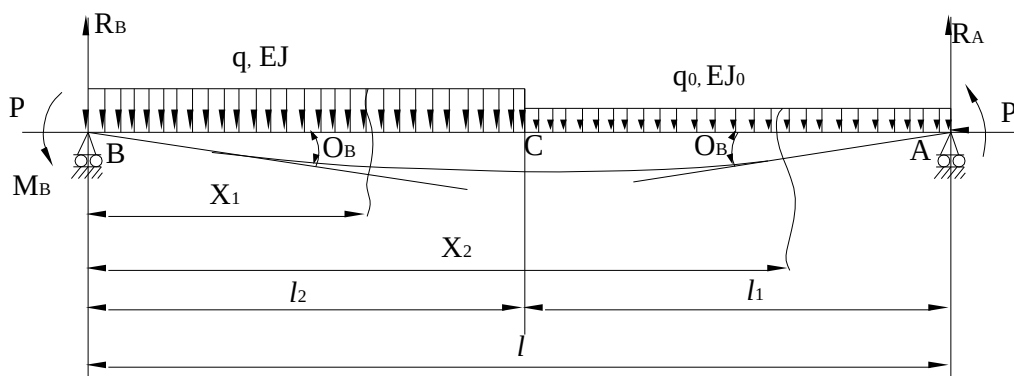


Рисунок 1 - Расчетная схема

Отметим, что указанная компоновка рассматривается в наклонном стволе скважины определенного диаметра, причем, задача решается для двух случаев, когда выпученная часть труб над отклонителем касается верхней стенки скважины и когда касание не имеет места.

Принято, что в обоих случаях отклонитель вместо перекоса упирается на нижнюю стенку ствола скважины. Задача сводится к отысканию длины выпученной части над отклонительных труб L и величины упругой отклоняющей силы на долоте R_y . Дополнительными технологическими условиями для их определения являются:

1. Отсутствие угла поворота балки θ в сечении $A(\theta_A = 0)$ в месте, где обратная ветвь выпученной части надотклонительных труб ложится на нижнюю стенку ствола.
2. Прогиб в конце консольной части балки f_c равен (1)

$$f_c = L_{\sin\lambda} - r_q + r_{OT} \quad (1)$$

где: r_q , r_{OT} - соответственно, радиусы долота и отклонителя; L - расстояние от торца долота до места изгиба отклонителя.

Вначале принимаем, что часть бурильного инструмента, расположенного выше сечения изгиба отклонителя, составлена из труб одинаковой жесткости и веса. При определении искомой длины l действие продольных сил не учтено ввиду малого влияния, как это будет показано а дальнейшем.

Рассмотрим формулы (2,3,4), когда выпученная часть труб над отклонителем касается верхней стенки скважины (рисунок 2), для чего составим дифференциальное уравнение изгиба указанного низа бурильной колонны (участок АВ).

$$EI_0 \frac{d^2 Y}{dx^2} = -AX + \frac{1}{2} q_0 X^2 \quad (2)$$

где: EI_0 - жесткость надотклонительных труб, A - опорная реакция равная

$$A = \frac{1}{2} ql = -\frac{M_B}{l} \quad (3)$$

где: q - вес единицы длины надотклонительных труб; M_B - упругий момент, возникающий в сечении В и равный

$$M_B = R_y L \quad (4)$$

при учете собственного веса консольной части балки ВС уравнение (4) может быть записано в виде

$$M_B = P_{OT}L + Q_T l_T \sin \alpha \quad (5)$$

где: R_y —упругая отклоняющая сила на долоте, L —расстояние от режущей кромки долота до сечения изгиба отклонителя, P_{OT} —отклоняющие усилие на долоте, l_T —расстояние от сечения изгиба отклонителя до центра тяжести системы ВС, равный примерно, $0,5 L$, Q_T —общий вес турбобура. Интегрируя уравнение (5) получим значение поворота сечения балки АВ

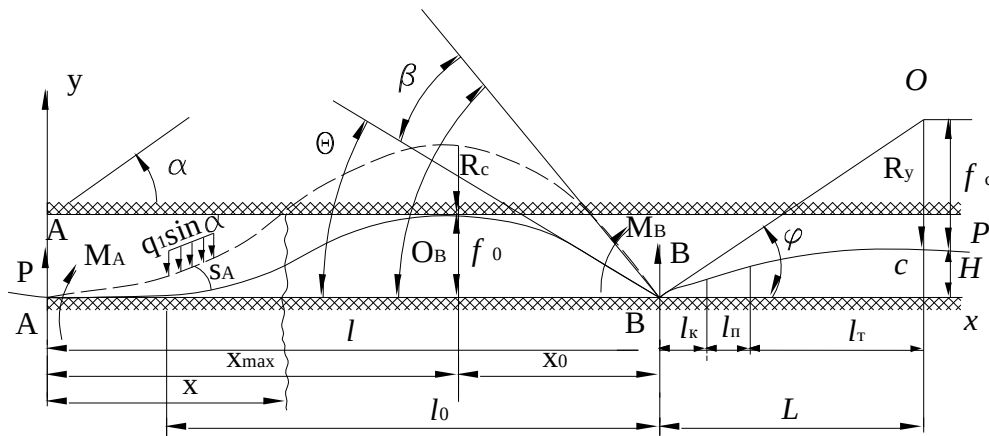


Рисунок 2 - Расчетная схема

$$EI_0 \frac{dY}{dx} = -\frac{1}{2} AX^2 + \frac{1}{6} q_0 X^3 + C_0 \quad (6)$$

Для определения величины отклоняющего усилия на долоте воспользуемся формулой (7) Гулизаде.

$$P_{OT} = \frac{R_y L - Q_T l_T \sin \alpha}{L} = \frac{M_B - Q_T l_T \sin \alpha}{L} \quad (7)$$

Величина необходимого угла изгиба отклонителя (угол перекоса резьб кривого переводника) определяется из уравнения подстановкой R_y из (7), f_c из (6)

$$\gamma \approx \sin \gamma = \frac{q_0(2a_1 m_1 L l^2 + l_0^3)}{24EI_0} + \frac{r_q - r_{OT}}{L} \quad (8)$$

отсюда видно, что угол изгиба отклонителя можно выбрать таким, чтобы стрела прогиба труб над отклонителем не превышала f_0 . Для этого достаточно принять равным l на l_0 и тогда выражение (8) примет вид

$$\gamma \approx \frac{q_0(2a_1 m_1 L + l_0) l_0^2}{24EI_0} + \frac{r_q - r_{OT}}{L} \quad (9)$$

Для оценки влияния различных факторов на величину отклоняющего усилия на долото выполнен ряд расчетов по соответствующим формулам. Результаты расчетов представлены на рисунках. 3 и 4.

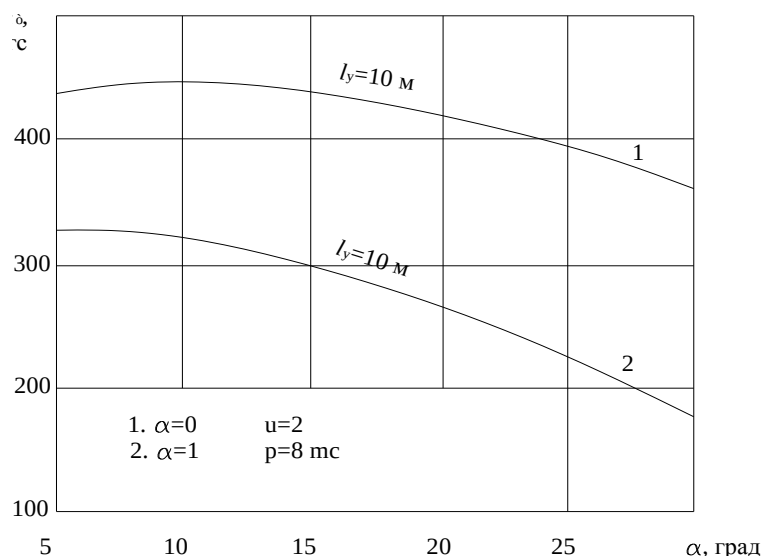


Рисунок 3 - Зависимость отклоняющей силы на долоте от угла наклона скважины при различных длины УБТ над турбобуром

Приведенных выше условиях бурения зависимость отклоняющей силы на долото от угла наклона скважины при использовании кривого переводника с углом перекося резб 2° и УБТ $\varnothing 203$ мм, длиной 10м в сочетании с УБТ $\varnothing 178$ мм представлены на рисунке 3. На графике кривые 1 и 2 соответствуют темпам искривления 0° и 1° на 10 м проходки при осевой нагрузке на долото 8 тс. Как видно из рисунка 3 и 4 с ростом длины УБТ над отклонителем величина отклоняющего усилия увеличивается и, наоборот, с ростом темпа набора зенитного угла величина искомого усилия уменьшается.

На рисунке 4, показано изменение отклоняющей силы от осевой нагрузки на долото при значениях длины УБТ $\varnothing 203$ мм 6м (кривая 1), 10м (кривая 2) и 14 м (кривая 3) в сочетании с УБТ $\varnothing 178$ мм. Расчеты выполнены для 295,3 мм долота, турбобура Т12МЗБ-240, кривого переводника с углом изгиба 2° из 203 мм УБТ и угла наклона скважины $\Delta\alpha = 20^\circ$.

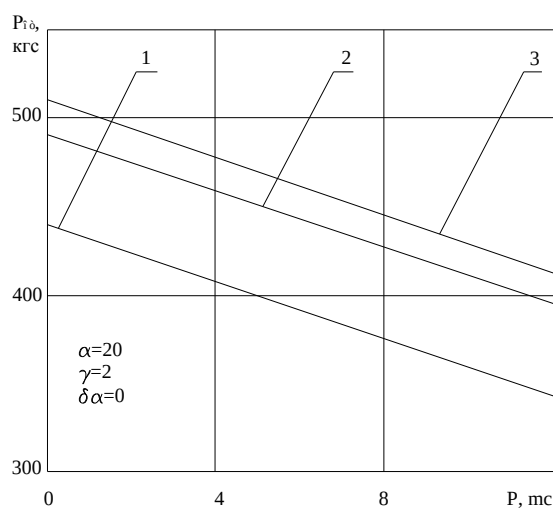


Рисунок 4 - Зависимость отклоняющей силы на долоте от нагрузки на долото при различных длины УБТ (УБТ $\varnothing 203$ мм 6м (кривая 1), 10м (кривая 2) и 14 м (кривая 3) в сочетании с УБТ $\varnothing 178$ мм)

Из этого рисунка видно, что с увеличением осевой нагрузки на долото отклоняющее усилие уменьшается. Так, например, при бурении скважины указанной выше компоновкой отклоняющая сила при отсутствии осевой нагрузки составляет 440 кгс, в то время при 8 тс осевой сжимающей силы искомое усилие падает до 375 кгс.

Выводы. Таким образом, полученные аналитические выражения позволяют оценить многообразие факторов на величины отклоняющего усилия на долоте и повысить качество и эффективность работы отклоняющей компоновки.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Калинин А.Г. Искривление скважин. – М., Гостоптехиздат., 1963, 308 с.
- [2]. Калинин А.Г. Искривление скважин. – М., Недра, 1974, 304 с.
- [3]. Кулиев Ю.М., Божанов Е.Т., Тилепиев М.Ш. К вопросу проектирования профилей наклонных скважин с большим отклонением. Поиск г.Алматы, 2005, № 5.
- [4]. Мамедтагезаде А.М., Рза-заде С.А. Закономерности искривления ствола наклонно направленных скважин при работе с ориентируемыми КНБК. Нефтяное хозяйство, 2007, №2, с. 10-12.

ҚАШАУДАҒЫ АУЫТҚУ КҮШІН ЖӘНЕ ҚИСАЙТҚЫШТЫҢ ҚАЖЕТТІ МАЙЫСУ БҰРЫШЫН АНЫҚТАУ

Садуакасов Данабек Салдырович - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, danabek.saduakassov@yu.edu.kz.

Бөрібек Шыңғыс Исламбекұлы - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, sh.boribek@gmail.com.

Жолбасарова Ақшырын Танғалиевна - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, akshyryn.zholbassarova@yu.edu.kz.

Кулиева Айтан Юсиф кызы - Қазақстан теңіз университеті, Ақтау қ., Қазақстан, moonlike_azeri@mail.ru.

Аңдатпа. Мақалада қойылған мақсаттарға жету үшін зерттеудің теориялық, математикалық, эксперименттік әдістері пайдаланылды, сондай-ақ ауытқушылықтың қажетті иілу бұрышы мен үлес күші зерттелді.

Түйінді сөздер: азимут, зенит бұрышы, қашау, иілу бұрышы, қаттылық.

DETERMINING DEFLECTION FORCE ON THE BIT AND THE REQUIRED BENDING ANGLE DIVERTER

Saduakassov Danabek Saldyrovich - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, danabek.saduakassov@yu.edu.kz.

Baribek Shygys Islambekuly - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, sh.boribek@gmail.com.

Zholbasarova Akshyryn Tangaliyeva - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, akshyryn.zholbassarova@yu.edu.kz.

Kuliyeva Aytan Yusif Kyzy - Kazakhstan Marine University, Aktau, Kazakhstan, moonlike_azeri@mail.ru.

Abstract. To achieve the goals set in the article, theoretical, mathematical, experimental research methods were used, as well as the forces of force on the bit and the required bending angle of the deflector were investigated

Key words: azimuth, Zenith angle, chisel, bending angle, stiffness.

ӘОЖ 597

КІШІ АРАЛ ТЕҢІЗІНДЕГІ САЗАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Ермаханова Ж.З.

«Балық шаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығы» ЖШС Арал филиалы,
Арал қ., Қазақстан

Аңдатпа. 1988 жылдан бастап ұзақ жылғы үзілістен кейін Кіші Арал теңізіне Сырдария өзенінен су құя бастады, оның көлемі жылына 6-8 км³ дейін жетті. Осының әсерінен теңіздің құяр сағасында тұщыған аймақ пайда болды. Тұщыған аймақта аралдың байырғы балықтары өсіп-өніп көбейе бастады. Сол аралдық байырғы балықтарының бірі – сазан болды.

Мақалада Кіші Арал теңізіндегі сазан балығы үйірінің жағдайын анықтау бойынша жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде олардың биологиялық көрсеткіштері, жастық, жыныстық құрамдары, балықтардың саны, ихтиомассасы және өндірістік қоры туралы мәліметтер келтірілген.

Түйінді сөздер: сазан, популяция, ихтиомасса, өндірістік қор.

Өткен ғасырдың 70-шы жылдардың аяқ шенінде Арал теңізінің кәсіпшілік маңызы бар байырғы балық түрлері теңізде түгел жойылған еді. Ол кезде Арал теңізінде кәсіпшілік маңызы бар балық тек қана камбала-глосса балығы болатын.

Алайда, көп жылғы үзілістен кейін, 1988 жылдан бастап Кіші Арал теңізіне Сырдария өзенінен су құя бастады. Кеңес Одағының ыдырауы, Орталық Азия және Оңтүстік Қазақстан аумағындағы ауыл шаруашылығының құлдырауы Кіші Арал теңізіне Сырдария өзенінен жылына 6-8 км³ су құйылуына мүмкіндік берді. Осының әсерінен теңіздің құяр сағасында тұщыған аймақ пайда болды. Тұщыған аймаққа Сырдария өзенінен және көлдерден келген аралдың байырғы балықтары өсіп-өніп көбейе бастады. Кіші Арал теңізінің тұщыған аймағында өсіп-өнуіне қолайлы жағдай қалыптасқан аралдың байырғы балықтарының бірі – сазан балығы болды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары Кіші Арал теңізінде мамыр және тамыз айларында жүргізілді. Жиналған ихтиологиялық материалдар жалпы қабылданған әдістемелер бойынша сарапталды [1-3].

Сазан Кіші Арал теңізіндегі негізгі кәсіптік түрлердің бірі болып табылады. Суының қарқынды тұшуы себепті Кіші Арал теңізі гидрологиялық режимінде болып жатқан оң өзгерістер сазан балығы ареалының ауқымды кеңеюіне себеп болды. Егер 2001-2004 жылдары сазан Кіші теңіздің тек Тәуір, Шағалалы сияқты құяр сағаға жақын аудандарында болса, 2005 жылы Шевченко шығанағының солтүстік-шығыс, орталық аудандарында кездесті, ал 2008 жылдан бастап Бутаков шығанағында жайылуда.

Соңғы жылдарда, экспериментальдық және кәсіптік аулаулар көрсеткіштері бойынша, Кіші Арал теңізінде сазан балығы санының көбейгені байқалады.

Сазанның жыныстық жетілуі өмірінің үш және төрт жылдығында келеді, жыл сайын уылдырық шашады. Уылдырық шашу субстратын таңдауда сазандар талғамсыз болып келеді, олар уылдырықтарын қамыс сабақтарында, су асты өсімдіктері арасында шаша береді. Сазанның уылдырық шашу кезеңі көктемнің гидрометеорологиялық жағдайына тікелей байланысты, көбіне сазанның уылдырық шашуы Арал теңізінде мамыр айының ортасында су температурасының 15-17 °C шамасында жүреді. Жаппай уылдырық шашуы температураның 22-23 °C-қа көтерілген мезгілдерде өтеді. Сазанның уылдырық шашу кезеңі мамырдан шілдеге дейін созылады. Үстіміздегі жылы қамыс пен су асты өсімдігі бүкіл теңіз акваториясында, әсіресе оның батыс бөлігінде жақсы байқалды, бұл сазанның белсенді уылдырық шашуына қолайлы жағдай туғызды. Зерттеу кезеңінде су температурасының 21-23 °C шамасында сазанның уылдырық шашуы III, IV және VII участкелерде байқалды.

2018 жылдың тәжірибелік аулауларында сазанның ұзындығы 11,0 ден 55,0 см аралығында, орташасы 26,3 см-ді құрады. Сазанның салмағы 35 тен 4020 г-ға дейін, орташасы 518 г. Жас құрамы сегіз ұрпақты қамтиды. Басым түскені төрт-бесжылдықтар. (59,9 %) (кесте 1).

Кесте 1 – Кіші Арал теңізіндегі сазанның негізгі биологиялық көрсеткіштері, 2018 ж.

Жас қатары	Ұзындығы см (min-max)-	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (min-max)	Орташа салмағы, г	Саны, дана.	%
1+	11	11	35	35	1	0,4
2+	15-23	18,9	103-350	199,61	59	19,1
3+	18-28	22,7	146-500	319,53	110	35,6
4+	26-35	29,9	409-1110	623,49	75	24,3
5+	31-42	34,6	672-2015	941,98	61	19,7
6+	44	44	2100	2100	1	0,3
7+	48	48	2900	2900	1	0,3
8+	55	55	4020	4020	1	0,3

Арал теңізіндегі сазанның жылдар аралығындағы биологиялық көрсеткіштерінің динамикалық анализі көрсеткендей, олардың соңғы жылдары салмақтық-өлшемдік көрсеткіштері біршама төмендеген. (кесте 2).

Кесте 2 - Кіші Арал теңізіндегі сазанның жылдар аралығындағы биологиялық көрсеткіштерінің динамикасы

Жылдар	Орташа ұзындығы, см	Орташа салмағы, г	Фультон бойынша қондылығы	Орта АЖҰ, мың. дана	СЖҰ		Орташа жас	Саны, дана.
					Уылд /см	Уылд /г		
2010	31,0	659	2,21	-			4+	52
2011	30,7	770	2,66	78,333	2551	101	4+	252
2012	30,1	780	2,40	87,382	2903	112	4+	251
2013	26,1	796	2,45	327,700	6462	135	4+	202
2014	38,5	1259,9	2,21	332,650	8640	264	5+	87
2015	35,4	1224,6	2,76	341,334	6741	145	5+	94
2016	36,2	827	1,74	342,722	6823	156	4+	157
2017	33,1	848.6	2,34	351,635	6924	161	4+	80
2018	26,3	518,45	2,50	288,480	6125	136	5+	309

Соңғы жылдары сазан балығының жыныстық құрамының ара қатынасы талдау барысында аталықтар басым екенін көрсетті . Үйірде өзін-өзі реттеу үрдісі жүруі мүмкін (кесте3).

Кесте 3 – Кіші Арал теңізіндегі сазанның бірге жылдардағы жыныстық құрамының динамикасы, %

Жынысы	Жыныстарының қатынасы								
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Аналық	66,7	39,1	45,8	47,5	44,8	56,4	34,4	47,6	42,8
Аталық	33,1	60,9	54,2	52,5	55,2	43,6	65,5	51,2	56,9
Балаусалар								1,2	1
Саны, дана	72	87	251	202	87	94	157	80	309

Сазанның жыныстық жетілуі өмірінің үш және төрт жылдығында келеді, жыл сайын уылдырық шашады. Уылдырық шашу субстратын таңдауда сазандар талғамсыз болып келеді, олар уылдырықтарын қамыс сабақтарында, өсімдіктерге шашады.

Кіші Арал теңізіндегі сазан балығының абсолютті жеке ұрықшылдығы (АЖҰ) бес жастағы балықтарда 153165 дана уылдырықтан құраса, сегіз жастағы балықтарда жоғары болып, ол 520430 дана уылдырыққа дейін жетті (кесте 4).

Кесте 4 – Кіші Арал теңізіндегі сазанның тұқымдылық динамикасы

Жыл	Жастық топ бойынша АЖҰ, мың дана					Орташа АЖҰ, мың дана
	4+	5+	6+	7+	8+	
2013		130,226	255,000	441,653	484,100	327,700
2014		124,354	262,548	456,365	508,216	332,650
2015		141,302	247,465	439,623	522,119	341,334
2016		139,442	252,663	463,239	537,351	348,722
2017		152,214	306,721	509,413	559,455	381,950
2018	153,165	161,465	318,920	520,430	-	288,480

Зерттеу нәтижесі бойынша сазан балығы Кіші Арал теңізінің барлық кәсіпшілік аудандарында кездеседі. Сан және ихтиомасса мөлшері бойынша V кәсіпшілік аудан бірінші орында тұр, ал балық өнімділігінің ең жоғарға көрсеткіші VI кәсіпшілік ауданда болды (кесте 5).

Кесте 5 - Кіші Арал теңізінің кәсіпшілік аудандары бойынша сазан балығының саны, ихтиомассасы және балық өнімділігі

Кәсіптік учаскелер	I	II	III	IV	V	VI	Барлығы
Аудан, га	92100	66300	25400	51400	71600	21200	328000
Саны, мың, дана	451,2	241,2	215,7	215,7	1100,9	612,9	2837,6
Ихтиомасса, тонна	215,3	115,09	103	103	525,5	292,4	1354,11
Балық өнімділігі,	2,34	1,74	4,06	2,0	7,34	13,79	0,21

Кіші Арал теңізіндегі сазан балығының саны және өндірістік қоры А.И.Кушнаренко және Е.С.Лугарев [4] тәсілдері арқылы анықталды. Есептеулер тәжірибелік және өндірістік аулаулар мәліметтеріне сәйкес жасалды. Есептеулер бойынша Кіші Арал теңізіндегі сазан балығының саны 2837,528 мың дана, өндірістік қоры 707,41 тонна. 2019 жылы Кіші Арал теңізінде сазан балығының жалпы қолайлы аулау мөлшері (ЖҚАМ) 191 тонна болады деп болжанды (кесте 6).

Кесте 6 - Кіші Арал теңізіндегі сазанның 2019 жылғы жалпы қолайлы аулау мөлшері (ЖҚАМ)

Жастық қатар	Саны, мың дана	Ихтиомассасы, тонна	Өндірістік қоры	Өндірістік қорынан алу коэфф	ЖҚАМ тонна
1+	82,857	2,9	-	-	-
2+	675,500	135,1	-	-	-
3+	786,875	251,8	-	-	-
4+	835,955	520,8	263,9	-	-
5+	448,778	422,3	422,3	-	-
6+	3,367	7,07	7,07	-	-
7+	2,438	7,07	7,07	-	-
8+	1,758	7,07	7,07	-	-
Барлығы	2837,528	1354,11	707,41	0,270	191

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Правдин Н.Ф. Балықтарды зерттеу бойынша нұсқама. М.: Пищепромиздат, 1965. 376 б.
- [2]. Чугунова Н.Н. Балықтардың жасын және өсуін зерттеу бойынша нұсқама. М.: Пищепромиздат, 1950. 163 б.
- [3]. А. Ф. Коблицкая Тұщы суда мекендейтін балықтардың уылдырық шашуын зерттеу. М.: Пищепромиздат, 1966. 110 с.
- [4]. Кушнаренко А. И. Лугарев Е. С. Пассивті аулау құралдарымен аулау бойынша балықтардың санын бағалау // Ихтиология сұрақтары. - М.-1989.-Т. 23-Шығ. 6. С.921-926 б.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ САЗАНА В МАЛОМ АРАЛЬСКОМ МОРЕ

Ермаханова Жанар Зауалханқызы - Аральский филиал ТОО «Научно-производственный центр рыбного хозяйства», г.Аральск, Казахстан, janarik0778@mail.ru.

Аннотация. С 1988 г., после длительного перерыва, сток реки Сырдарьи стал поступать в Малое Аральское море, который ежегодный объем составил 6-8 км³.

В результате этого образовалась опресненная зона, где стала обитать пресноводная аборигенная промысловая ихтиофауна, в том числе сазан.

В статье приводятся результаты научно-исследовательских работ по оценке состояния популяции сазана в Малом Аральском море, т.е. основные биологические показатели, возрастной состав, половая структура, численность, ихтиомасса и промысловый запас сазана.

Ключевые слова: сазан, популяция, ихтиомасса, промысловый запас.

MODERN STATE OF THE CARP IN THE SMALL ARAL SEA

Ermakhanova Zhanar Zaalkhanovna - An aral sea branch of TOO is the "Scientific and production center of fish industry" Aralsk, Kazakhstan, janarik0778@mail.ru.

Abstract. Since 1988, after a long break, the flow of the Syr Darya river began to flow into the Small Aral sea, which amounted to an annual volume.

As a result, formed the saline area where he was to inhabit freshwater fishing native fish fauna, including the carp.

The results of research work on the assessment of the carp population in the Small Aral sea, i.e. the main biological indicators, age composition, field structure, number, ichthyomass and commercial stock of the carp are presented in the flock.

Key words: carp, population, ichthyomass, commercial stock.

**Көлік, құрылыс, ақпараттық жүйелер және
энергия**

**Транспорт, строительство,
информационные системы и энергетика**

УДК 004.912

ИССЛЕДОВАНИЯ МЕТОДОВ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ АБИТУРИЕНТОВ ДЛЯ КОМПЛЕКСНОГО ТЕСТИРОВАНИЯ

Баданова Н.М., Картбаев А.Ж.

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени
Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. Целью данного исследования является построение методической схемы и апробирование технологической модели разработки компьютерных тестов для контроля знаний с использованием веб-технологий, а также разработка инструментария для внедрения результатов исследований в практику учебного процесса, которое позволит повысить качество обучения в образовательной системе во всех учебных заведениях. Рассматриваются методы и модели систем обучения, с конкретным определением цели, средств, методических указаний, которые позволяют формировать умения абитуриентов, добиваясь заданного уровня качества по разделам и темам на предмете. Разработана форма учета результатов, тотальный контроль, позволяющие прогнозировать последующие результаты, оперативно управлять ходом учебного процесса в комплексной программе.

Ключевые слова: учебный процесс, методические указания, прогнозирование результатов, компьютерное тестирование, оценка знаний.

Введение в отечественную образовательную систему Единого национального тестирования (ЕНТ) отражает, с одной стороны, востребованность тестирования в современном образовательном процессе, а с другой - необходимость совершенствования существующих технологий тестирования. Развитие информационных технологий и переход к всеобщей компьютеризации всё более упрощает процесс обучения, между тем основным компонентом процесса обучения является личность обучающегося. Поэтому использование веб-технологий в сфере образования должен быть в зависимости от развития образовательной системы. В этой связи приоритетными становятся не инструментальные, а педагогические аспекты разработки и внедрения обучающих систем, в том числе механизмы педагогического сопровождения компьютерного тестирования. В частности, интерес представляет технология компьютерного тестирования, позволяющая оптимизировать количество, последовательность, скорость предъявления заданий соответственно особенностям подготовки тестируемых. Следующим шагом является поиск путей и средств совершенствования компьютерного тестирования, например, разработка новой педагогической технологии, позволяющей сопровождать реализацию идей персонального образования - создать условия для обретения индивидуальных путей развития личности в обучении. Педагогический смысл сопровождения отражает деятельность, обеспечивающую решение соответствующих педагогических задач. Таким образом, поиск путей и средств педагогического сопровождения, компьютерного тестирования обусловлены все более расширяющихся возможностей информационных технологий и востребованностью новых эффективных методов компьютерного тестирования.

Анализ работ по проблеме компьютерного тестирования позволили сделать вывод о том, что тестовый контроль становится органической частью современной образовательной практики, важнейшим средством обратной связи, реализующим принципы адаптивности и интерактивности обучения[1]. В педагогических исследованиях компьютерное тестирование рассматривается в качестве средства управления учебным процессом и средством повышения объективности контроля[2].

В настоящее время происходит массовая компьютеризация образовательных учреждений. Этот процесс создает материально-технические предпосылки для использования стандартизированных процедур как средства автоматизации системы контроля. Прикладное применение тестов затрагивает в настоящее время не только школы и вузы, но и крупные производственные предприятия, вынужденные в условиях научно-технической революции постоянно заниматься процессами переподготовки персонала и самим осуществлять контроль качества переподготовки.

В последние годы в обширной психолого-педагогической литературе все чаще акцентируется внимание на трудностях и проблемах, связанных с оценкой знаний: недостаточная точность целей образования и, следовательно, критериев оценки, субъективизм производящего оценивание, отсутствие четких критериев, по которым производится оценка, и т.п.[3]

Однако сама по себе тестовая технология, даже разработанная по всем правилам математической теории тестов, не снимает ряда организационных проблем[4]. Возникает практическая проблема такой организации информационно-коммуникативной среды в процессе создания и применения тестов, которая бы снимала негативный эффект отчуждения от образовательного процесса. Одним из актуальных направлений является проблема использования особых сетевых технологий для оценки образовательных достижений учащихся, которая набирает новую высоту в связи с внедрением Интернета и других информационно-коммуникационных технологий. Новые информационные технологии инициируют развитие новых подходов к технологиям обучения, включая дистанционное образование[5].

Наша цель исследования заключается в построении методической схемы и апробирование технологической модели разработки педагогических компьютерных тестов контроля знаний с использованием Интернет-технологий, а также разработка инструментария для независимого и объективного тестового контроля знаний.

В связи с чем, формулируются следующие задачи исследования: выявить этапы, необходимые для создания полноценной и качественной методики тестирования знаний; выделить необходимые критерии, которым должен удовлетворять качественный тест достижений; выяснить концептуальные особенности различных принципов и подходов к созданию тестового инструментария и проанализировать, каким же должен быть тест достижений в зависимости от его целевого назначения; выяснить, какие факторы (в том числе организационные) препятствуют успешному внедрению тестовых технологий в образовательную среду современной школы; апробировать новую технологическую модель Интернет ориентированного банка тестовых заданий, обеспечивающую опосредованность, независимость и оперативность взаимодействия экспертов с разработчиками тестовых заданий и между собой.

Для достижения изложенных выше задач мы применили следующие методы исследования: теоретический анализ литературных источников педагогики, а также по проектированию компьютерных систем; метод тестов с вынужденным выбором; метод согласования независимых экспертных оценок; метод многомерного калибрования с последующей реконструкцией субъективного пространства; методический аппарат современного статистического анализа данных, включая корреляционный, факторный и кластерный анализ; методы проектирования сетевых компьютерных многопользовательских систем и баз данных.

Традиционная система образования, построенная на линейной организации, воспроизводстве полученной суммы знаний, не в полной мере соответствует современным требованиям, предъявляемым к подготовке абитуриентов. При обычном планировании, все отчетливее проявляются недостатки существующей системы образования, связанной с количественного накопления суммы знаний, преимущественно развивающей внимание и память, не заботясь о развитии мышления. Невысокая эффективность деятельности системы объясняется: несовершенством системы образования, плохо используются идеи обобщения, теория поэтапного обучения, бессистемностью содержания учебного материала, отсутствие адекватной системы критериев готовности до творческого уровня. Подготовка зависит от результатов изменения системы обучения, понимания того, чему, сколько, как, кого, для чего нужно учить абитуриента, чтобы они решали возникающие проблемы образования. Все это еще раз свидетельствует об актуальности тематики данного исследования.

Проведен анализ литературных источников по данной проблеме, различный состав, структура, способы организации, содержания учебного материала и учебного процесса в учебных группах на учебном предмете педагогического цикла. Построена современная модель, которая позволила разработать комплексную программу обучения, обосновать состав, структуру содержания учебного материала, определить возможный уровень готовности. В комплексной программе предусмотрено решение всех выявленных проблем, мешающих повысить качество подготовки абитуриентов, определить форму и способы организации учебного материала и учебного процесса за счет схем системно-структурного анализа, методических карт обучения адекватных критериев оценки качества в целом учебном предмете.

Весь учебный предмет в комплексной программе представлен в виде "дерева целей" или "модели моделей" в интегрированном, взаимосвязанном виде по всем разделам подготовки абитуриентов. Такое построение комплексной программы позволяет прогнозировать цели и результаты, контролировать и управлять, используя оптимальные пути и средства на разных этапах в ходе обучения. Комплексная модель учебного процесса, являлась "мерой, системой, инструментом", анализа проводимого эксперимента на предмете.

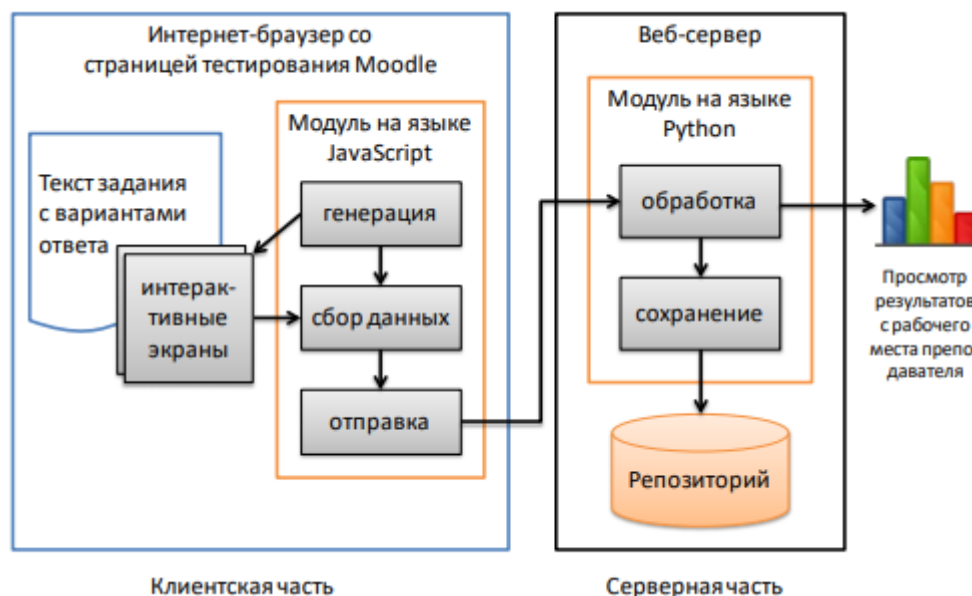


Рисунок 1 – Общая схема работы приложения для тестирования абитуриентов

Различные способы, методы организации и управления учебным процессом на разных этапах обучения позволяли решать специфические, так и комплексные цели проводимого

исследования. В современном мире веб-технологий способны выполнять множество задач, в том числе в некоторых аспектах заменяет людской труд.

Главными преимуществами веб-технологий перед персональными компьютерами являются компактность, доступность, а также растущие вычислительные мощности. Сфера использования веб-технологий также может быть распространена на обеспечение исходными данными в задачах машинного обучения, для получения которых абитуриент должен выполнить различные действия в процессе использования приложения. Результатом работы является разработанное веб приложения на платформе Django, позволяющее собирать и анализировать данные. Для работы также необходим сервер на ОС Linux, с которым будет работать веб приложение. Общая схема работы приложения представлена на Рисунок 1. Ряд функции приложения:

- тесты сортируются по категориям;
- есть возможности оставлять комментарии к тестам;
- данные о тестах сохраняются в учетной записи пользователя;
- предоставляются оценки для пользователей.

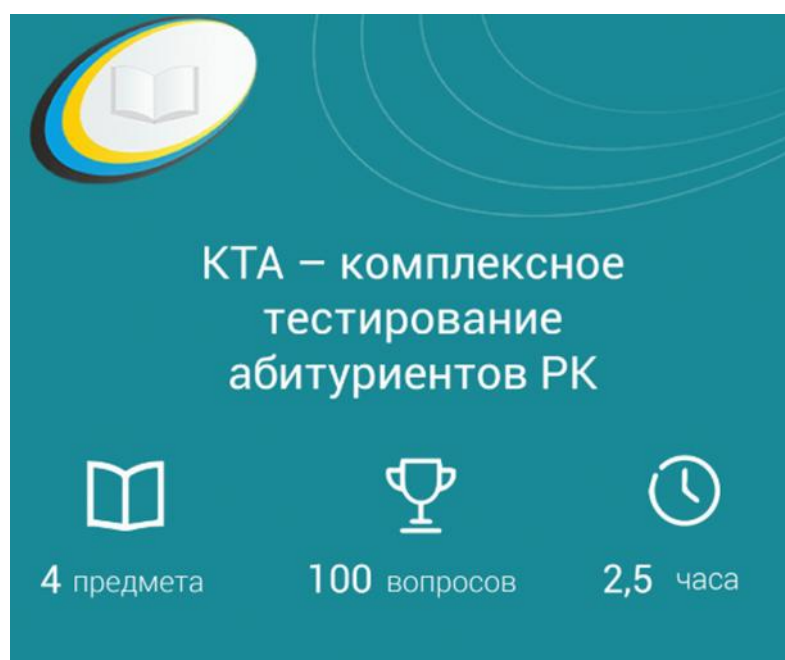


Рисунок 2 – Начальное окно приложения

В качестве разработки серверной части веб приложения была выбрана платформа Django с использованием высокоуровневого языка программирования Python. Python — высокоуровневый язык программирования общего назначения, ориентированный на повышение производительности разработчика и читаемости кода. Синтаксис ядра Python весьма компактный. В то же время стандартная библиотека включает большой объем полезных функций. Для создания веб-приложений и сайтов на Python используются специальные программные платформы.

Основными причинами выбора этого языка программирования были нестандартная структура сайта и мой сравнительно большой опыт разработки сайтов на Python, по отношению к другим языкам программирования. Django Framework является свободно распространяемой программной платформой для веб-приложений на языке программирования Python, использующей шаблон проектирования Model-View-Controller. Сайт на Django строится из одного или нескольких приложений, которые рекомендуется делать отчуждаемыми и подключаемыми. Он подходит для создания проектов любой

сложности. На этой программной платформе созданы такие проекты, как Instagram, Pinterest и YouTube.

Вывод. Все выше перечисленные разработки, позволили построить комплексную унифицированную программу подготовки абитуриента с заданным уровнем качества, за счет сочетания различных форм и способов организации учебного материала и учебного процесса на целом предмете.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Чумаков А.А. Опыт компьютеризированного тестового контроля знаний у студентов-психологов /Чумаков А.А.// Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. -М.: Изд-во Московского университета, 2006, № 4. - С.111-117.
- [2]. Минко Н.Т. О тестовом контроле / Н.Т. Минко // Специалист. - 2003. - №8.-С.21.
- [3]. Минко, Н.Т. Совершенствование методики тестирования / Н.Т. Минко // Инновационные педагогические технологии в подготовке специалистов со средним профессиональным образованием. Опыт и перспективы развития: материалы междунар. науч.-практ. конф. - Улан-Удэ, 2003. - С. 91-95.
- [4]. Никитин А. В. Компьютерное тестирование. Преимущества и недостатки. // Актуальные проблемы подготовки будущего учителя математики: Межвузовский сборник научных трудов. / Под ред. Ю. А. Дробышева, И. В. Дробышевой. Выпуск 6. - Калуга: Изд-во КГПУ, 2004. - С.128-133.
- [5]. Никитин А. В., Гуров Г. Л. Прогнозирование успешности обучения студентов и слушателей вузов с использованием профориентационного тестирования // Материалы научно-практической конференции "Инновации в профессионально-педагогическом образовании. - Брянск: Изд-во БИПКРО, 2004. - С. 126-129.

ТАЛАПҚЕРЛЕРДІ КОМПЛЕКСТІК ТЕСТІЛЕУГЕ ДАЯРЛАУ ПРОЦЕСІНІҢ ОПТИМИЗАЦИЯЛАУ МЕТОДТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Баданова Нагима Мэлсовна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, nagi7979@mail.ru.

Картбаев Аамандык Жанкожаулы - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, amandyk.kartbayev@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты - барлық білім беру мекемелерінде білім беру жүйесіндегі білім сапасын арттыратын оқу үрдісінің практикасына зерттеу нәтижелерін енгізу үшін веб-технологияларды пайдалана отырып, білімді бақылауға арналған компьютерлік тестілеудің технологиялық моделін жасаудың әдістемелік схемасын жасау және тестілеу. Студенттерге қажетті дағдыларды қалыптастыруға, осы тақырып бойынша сапалы деңгейге қол жеткізуге мүмкіндік беретін мақсаттарды, құралдарды, нұсқауларды нақты анықтаумен оқыту жүйелерінің әдістері мен модельдерін қарастырамыз. Нәтижелерді есепке алу, қорытынды бақылау, кейінгі нәтижелерді болжау және кешенді бағдарламадағы оқу үрдісінің барысын тиімді басқару үшін әзірленген.

Түйінді сөздер: оқу үдерісі, нұсқаулар, нәтижелерді болжау, компьютерлік тестілеу, білімді бағалау.

STUDY ON METHODS OF OPTIMIZATION OF THE PROCESS OF APPLICANTS PREPARATION FOR THE NATIONAL ADMISSION TESTING

Badanova Nagima Malsovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, nagi7979@mail.ru.

Kartbayev Amandyk Zhankozhauly - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, amandyk.kartbayev@yu.edu.kz.

Abstract. The purpose of this study is to build a methodological scheme and test a technological model for developing computer tests for controlling knowledge using web technologies, as well as developing tools for implementing research results into the practice of the

educational process, which will improve the quality of education in the educational system in all educational institutions. We consider the methods and models of learning systems, with a specific definition of the purpose, means, guidelines, which allow students to form the skills, achieving a given level of quality for sections and topics on the subject. A form of results evaluation, total control, allowing predicting subsequent results, efficiently managing the course of the educational process in the integrated program have been developed.

Keywords: educational process, guidelines, results prediction, computer testing, knowledge assessment.

УДК 025.4.036

АНАЛИЗ АЛГОРИТМОВ ОРГАНИЗАЦИИ ПОИСКА В WEB-ПОИСКОВЫХ СИСТЕМАХ

Жумадилова М.Б.¹, Иманбаев Е.И.¹, Жумадилова Ж.Б.².

¹Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

²Университет Астана, г. Нур Султан, Казахстан

Аннотация. В статье была выявлена лидирующая поисковая система через многократные эксперименты в области SEO, а также изучены и обсуждены проблемы, связанные с поисковым спамом и поиском информации в сети в целом. На основе результатов исследования была предложена и разработана мета-поисковая система, которая позволила объединить лидеров экспериментов по поиску информации в Интернет паутине.

Ключевые слова: web-поиск, поиск информации.

Проблема поиска и сбора информации - одна из важнейших проблем информационно поисковых систем. Конечно, нельзя сравнивать в этом отношении, скажем, средние века, когда поиск информации был проблемой потому, что этой информации было мало, и требовались усилия только для того, чтобы найти хоть что-то по более или менее значительному интересующему вопросу.

На современном этапе все информационное пространство, в котором мы живем, все больше погружается в Internet. Internet становится основной формой существования информации, не отменив традиционных, такие как журналы, радио, телевидение, телефон, всевозможные справочные службы. И основным инструментом доступа к информации в интернете являются поисковые системы, которые принимая запрос пользователя, возвращают упорядоченный список web-страниц, содержащих необходимую для пользователя информацию. Каждая поисковая система имеет свой собственный очень сложный и постоянно совершенствующийся алгоритм ранжирования, который является ее коммерческой тайной. Очевидно, что чем выше находится сайт в рейтинге поисковой системы по определенным запросам, тем больше посетителей будет у ресурса и, конечно, любой владелец сайта стремится, чтобы его ресурс занимал как можно более высокие позиции в выдаче поисковиков. Работа над содержимым сайта с целью повышения его рейтинга в результатах поискового запроса называется его продвижением.

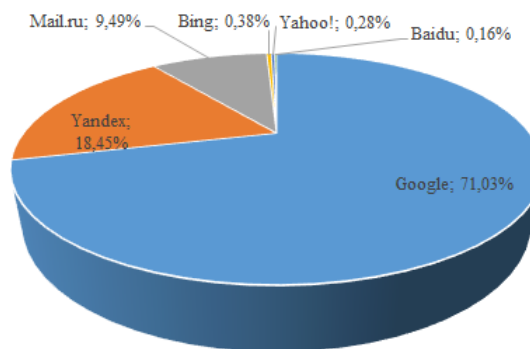


Рисунок 1 – Рейтинг поисковых систем казахстанских пользователей

В мире всего три национальных поисковика, которые выстояли перед натиском американского поискового гиганта – Google: в Чехии самой популярной поисковой системой пока остаётся Seznam (seznam.cz), в Китае с огромным преимуществом в поисковом секторе лидирует Baidu.com, а в России самый популярный поисковик - это Яндекс (yandex.ru). На рисунке 1 представлена диаграмма рейтинга поисковых систем казахстанских пользователей.

Для того чтобы понять какой из поисковых систем следует отдавать предпочтения при поиске, был проведен ряд экспериментов, позволяющих определить качество ранжирования сайтов в результатах поиска в таких крупных поисковых систем как Google, Bing, Яндекс, Mail.ru, Rambler, Yahoo.

Методика проведения экспериментов. Для того чтобы определить различные параметры поисковых систем было выбрано около 100 доменов в зоне. KZ из каждой категории сайта рейтинга <http://zero.kz/>. Исходя из типа анализа к каждому домену были подобраны ключевые запросы. Затем с помощью софта для каждого домена и поисковой системы был проведен анализ, благодаря результатам которого были построены графики различных параметров поисковых систем.

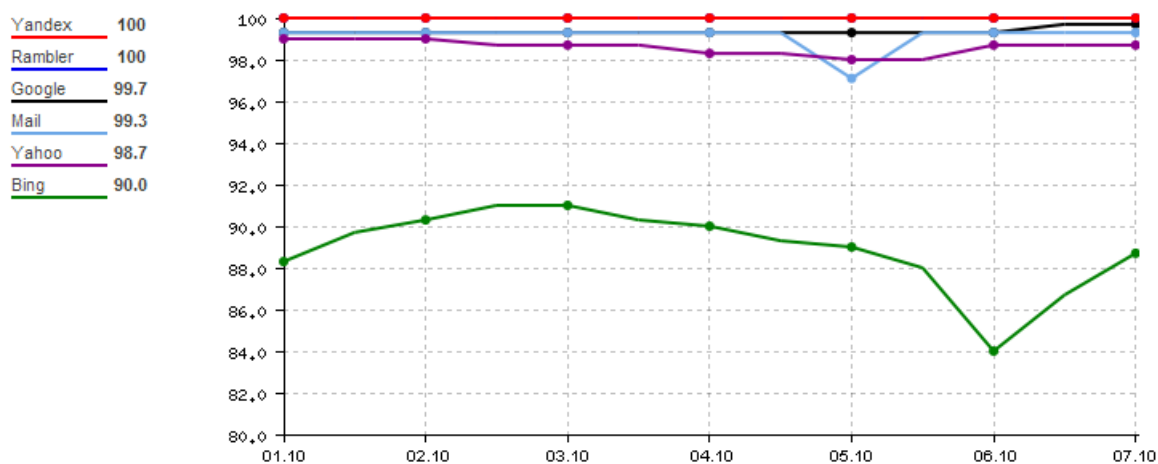


Рисунок 2 – Показатель качества навигационного поиска

Лучшим результатом в ответ на навигационный запрос является искомый сайт (маркер) на первой позиции поисковой выдачи. Из графика на рисунке 2 можно сделать вывод что максимально качественный навигационный поиск у Яндекса, Рамблера (видно, что Рамблер использует выдачу Яндекса т.к. результаты идентичные) и Google с Mail.ru.

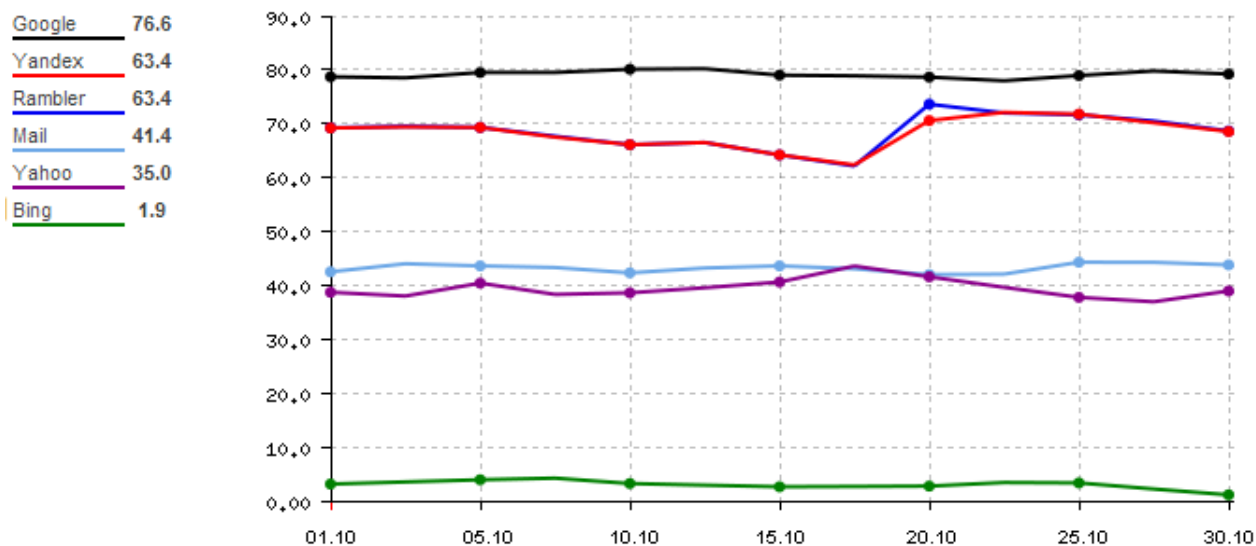


Рисунок 3 – Анализ скорости индексации сайтов

Из графика на рисунке 3 можно понять, что самые шустрые роботы индексаторы у Google. Самые медленные, у Bing-a.

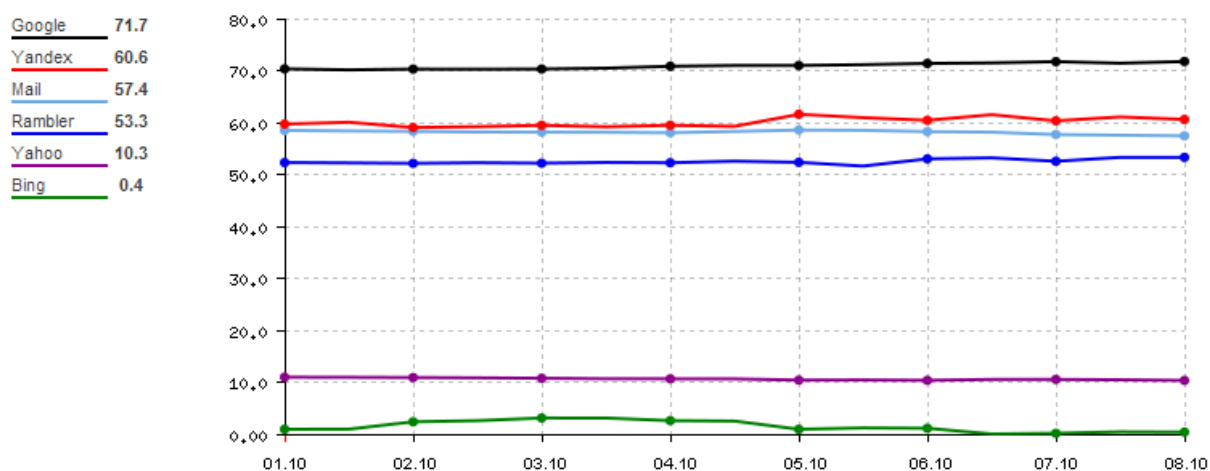


Рисунок 4 - Анализ полноты индекса

Из графика на рисунке 4 можно увидеть, что наибольшая полнота индексации у Google.

Вывод: Интегральный показатель качества поиска призван помочь оценить общее качество работы каждого поисковика.

Для расчёта использовались результаты всех экспериментов, оценивающих качество отдельных аспектов поиска (не учитывались анализы: их результаты - не оценка, а информация).

При вычислении значения этого показателя результаты поисковиков в каждом из анализа были переведены в сто балльную шкалу нормированием на лучший в анализаторе результат. Это было сделано для того, чтобы учесть заметные различия значений показателей в каждом анализе. Так, например, в анализе навигационного поиска все значения лежат в диапазоне 85-100, а в анализаторе спама — в интервале от 1 до 10.

Полученные значения умножены на коэффициенты, отражающие представления о значимости соответствующего вида или функциональности поиска в интернет-поиске в

целом. После этого все значения суммируются и делятся на сумму коэффициентов, чтобы получить число от 1 до 100 — значение интегрального показателя качества поиска.

На основе полученных результатов можно сделать вывод, что лидирующей поисковой системой в Казахстане является поисковая система Google.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Э.А. Якубайтис «Информатика-электроника-сети». М., «Финансы и статистика», 2004. – 200 с. - С.111-117.
- [2]. Плаксина А. А. Интернет в образовательном процессе учебного заведения / А. А. Плаксина, Э. А. Тихонов. - Дистанционное и виртуальное обучение. - 2010 № 7. - С. 15-24.
- [3]. Сергей Людкевич, Евгений Есипов, "Промо.Текарт", 2003. - С. 13-29.
- [4]. Андрей Гулин, Михаил Маслов, Илья Сегалович, "Алгоритм текстового ранжирования Яндекса на РОМИП-2006". - С. 1-6.
- [5]. D. Fetterly, M. Manasse, and M. Najork, "Spam, Damn Spam, and Statistics," Proc. Int'l Workshop on the Web and Databases (WebDB), ACM Press, 2004, pp. 1-6.
- [6]. Z. Gyöngyi, H. Garcia-Molina, and J. Pedersen, "Combating Web Spam with TrustRank," Proc. Int'l Conf. Very Large Databases (VLDB), Morgan Kaufmann, 2004, pp. 576-584.

WEB-ІЗДЕУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ІЗДЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ

Жумадилова Мереке Бапановна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, mereke.zhumadilova@yu.edu.kz.

Иманбаев Ержан Иманбаевич - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, yerzhan.imanbayev@yu.edu.kz.

Жумадилова Жаркын Бапановна - Астана Университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, zhumadilova@inbox.ru.

Аңдатпа. Жұмыста SEO облысында бірнеше реттік тәжірибе арқылы көшбасшы іздеу жүйесі анықталды, іздеу спама мен желіде ақпарат іздеумен байланысты мәселелер зерттелді және талқыланды. Зерттеулер нәтижесінің негізінде мета-іздеу жүйесі ұсынылды.

Түйінді сөздер: web-іздеу, ақпаратты іздеу.

ANALYSIS OF ALGORITHMS SEARCHING IN WEB SEARCH ENGINES

Zhumadilova Mereke Bapanovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, mereke.zhumadilova@yu.edu.kz.

Imanbaev Yerzhan Imanbaevich - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, yerzhan.imanbayev@yu.edu.kz.

Zhumadilova Zharkyn Bapanovna - Astana University, Nur-Sultan, Kazakhstan, zhumadilova@inbox.ru.

Abstract. In article the leading search engine through repeated experiments in the field of SEO was revealed and also the problems connected to a retrieval spam and information search on a network in general are studied and discussed. On the basis of results of a research the meta-search engine which allowed to integrate leaders of experiments in information search in the Internet to a web was offered and developed.

Keywords: web-search, information search.

Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары

Гуманитарные и естественные науки

ӘОЖ 159.99

АДАМНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТИСІ ЖӘНЕ ЭМОЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРА БІЛУІ ҚАБІЛЕТІ

Егенисова А. Қ., Серикбаева А. Қ.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада эмоциялық интеллект феноменының зерттелу проблемалары және осы саланы зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдаған. Эмоциялық интеллектінің келесі құрылымдық компоненттері: эмоциясын тану, эмоцияны меңгеру, эмоцияларды түсіну, эмоцияларды ұғыну, эмоция тілін меңгеру, эмоцияларды басқару т.б. сипаттама берген.

Бұл мақалада адамның эмоционалдық интеллекті және эмоцияларды басқара білу жолдары қарастырады. Жеке тұлға құрылымындағы жетістіктің, темпераменттің және когнитивті стильдердің үйсемімділігінің арақатынасы талданады. Эмоциялық интеллекттің моделі және диагностикасы туралы Д. Гоулмен, Р. Бар-Он зерттеулеріне талдау жасалған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бір жағынан жетістіктің, темперамент пен когнитивті стильдердің арақатынасы мен динамикасын зерттеу қажеттілігімен, ал екінші жағынан - осындай теориялық міндеттерді тұжырымдауға және қоюға және берілген тақырып арнасында тәжірибелік психологиялық зерттеулер жүргізуге жеткіліксіз назар аударумен анықталады. Осылайша, біздің зерттеуіміздің мақсаты жетістік мотивациясының, темпераменттің және когнитивті стильдердің арақатынасын зерттеуге болады.

Түйінді сөздер: эмоция, интеллект, эмоциялық интеллект, когнитивтік, темперамент.

Эмоциялық интеллект – қазіргі уақытта психология ғылымында қарқынды зерттеу нысанына айналған өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе бойынша сан алуан практикалық жағынан құнды кітаптар мен зерттеулер басылып, шыққанына қарамастан, әлеуметтік-психологиялық зерттеу пәні ретінде жаңа әрі аз зерттелген феномен болып табылады. Эмоциялық интеллект – адамның өзінің және өзгелердің эмоциясын түсіну және олардың эмоциялық күйіне бейімделу икемділігі. Эмоциялық интеллект идеясы Эдуард Торндайк, Джой Гилфорд, Ганс Айзенк сынды авторлар зерттеуге алған «әлеуметтік интеллект» ұғымынан шыққан. Эмоциялық интеллект – адамның ішкі жай-күйінде, айналадағыларға деген эмпатиялық қатынаста, идентификацияда, эмоционалды күйлермен мінез-құлықты бақылау және рефлексиялауда, эмоциялық ақпаратты айналадағы адамдармен қарым-қатынаста қолдануда көрінеді.

Эмоциялық интеллект (EQ) – стрессті түсіру, айналадағылармен тиімді қарым-қатынас орнату, қиындықтарды жеңу және жанжалдарды бәсеңдету үшін эмоцияларды позитивті және конструктивті бағытта түсіну, анықтау, қолдану және басқару. Эмоциялық интеллект – күнделікті өмірімізге, мысалы күнделікті жүріс-тұрысымызға, өзге адамдармен дұрыс қарым-қатынас орнатуға қажет. Егер адамда эмоционалды интеллект деңгейі жоғары болса, онда ол өзінің және өзге адамдардың эмоциялық күйін тани біледі, адамдарды өзіне жақын тартып, баурап алады. Эмоцияларды түсіну – өзге адамдармен дұрыс қатынаста

болуға, қызметте үлкен табыстарға қол жеткізуге және толыққанды өмір сүруге мол мүмкіндік береді.

Әдетте адам өз өмірінде үміт рөлі туралы ойланбайды, ол жай ғана өмір сүреді. Мәселе қиын, дағдарысты бастан кешкен кезде туындайды. Жалпы, үмітке деген қарым-қатынасты өзектендіруде оларды еңсеру қажеттілігін тудыратын мақсатқа жету жолында кедергілер маңызды рөл атқарады ("активті" және "пассивті"). Р. Х. Шакуровтың айтуынша, "егер ешқандай кедергі болмаса, құндылықтар өзінің тартымдылығын жоғалтады" және осының салдарынан ұмтылу барынша азаяды, перспективалар жоғалады. Эмпирикалық деңгейде эмоциялық интеллект басқа адамның өз эмоцияларымен басқара білу. Біз кейбір адамдар басқалардан гөрі эмоцияларды жақсы басқаратынын көре және айта аламыз. Бұл құбылыстың себебі неде? Адамның эмоцияларды басқара білу ерекшеліктері қандай? Әдебиетте эмоциялық интеллект теориясының екі түрі бар-аралас модельдер мен модельдер. Аралас модельдер бұл іскерлікті когнитивтік қабілеттер мен жеке қасиеттер кешенімен (Д. Гоулмен, Р. Бар-Он), ал қабілеттер модельдері – когнитивтік қабілеттер жиынтығымен (Дж. Мэйер, П. Сэловей, Д. Карузо). Бұл ретте әрбір теориялық тәсілде эмоциялық интеллект диагностикасының өзінің әдісі қолданылады. Аралас модельдердің авторлары өздігінен санауға негізделген сауалнамалар әзірлейді. Ал қабілеттер модельдерінің өкілдері дұрыс және қате жауаптары бар тапсырмалардан тұратын тесттерді ұсынады.

Маңызды өмірлік оқиғалар мен үмітке деген қарым-қатынас. Дәстүрлі түрде психологияда, қарым-қатынастың отандық тұжырымдамасының негізін қалаушылар: А. Ф. Лазурский мен В. Н. Мясищевтың зерттеуінше қарым-қатынас адамның оның қоршаған әлемімен, заттар мен адамдардың психологиялық байланысы, өзара байланысты үш компоненттен тұратын біртұтас жүйені құрайтын жеке адамның қозғаушы күші ретінде қарастырылады: 1) өзіне қарым-қатынас; 2) басқаларға қарым-қатынас; 3) сыртқы әлемнің заттары мен құбылыстарына қарым-қатынас. Осы жұмыста В. Н. Мясищев тұжырымдалған мазмұны бойынша психологиялық қарым-қатынасқа жақын қарым-қатынас ұғымына сүйенетін боламыз. Ескерту. "Қарым – қатынас-адамның барлық даму тарихынан туындайтын, оның іс-әрекеті мен уайымдауды ішкі анықтай отырып, оның жеке тәжірибесін білдіретін жеке тұлғаның саналы байланыстарының тұтас жүйесі". Осы зерттеу контекстінде тұлғаның өмірлік тәжірибесі қарым-қатынасының детерминациясы туралы ереже ерекше маңызға ие болады. Үмітпен қарым-қатынас-бұл В. Н. Мясищев тұжырымдамасына сәйкес тұлғаның қарым-қатынасы жүйесінің жеке компоненті.

Бұл ретте белгілі бір әлеуметтік контексте субъект үшін үміт мағынаға ие болып табылады және оның санасында субъектінің тыныс-тіршілігіндегі үміттің мәні (орны, рөлі және функциялары) туралы түсінік ретінде таныстырылады. Үмітке деген көзқарас жеке адамның белгілі бір өмірлік жолының нәтижесі болып табылады және өмірлік оқиғалардың, адамның өз өміріне қатынасының ықпалымен, қалыптасқан аттитюдтердің өмір сүрудің түрлі уақыт кесінділеріне ықпалымен, олардың өткенін, қазіргі және болашағының бағалануы мен қабылдауымен қалыптасады. Үмітке деген қарым-қатынастың өзіндік ерекшелігі оның әлеуметтік-мәдени шартталуында. Үміт – адам қарым-қатынасының бір жиынтығы-әлемге, өзіне, басқа адамдарға, жалпы өмірге деген қарым-қатынас. Үмітпен қарым-қатынас адамда өзінің өмірлік жолын ұғыну және ауызданудың нәтижесінде оның маңызды өмірлік оқиғаларын көшіру және өмір сүру нәтижесінде қалыптасады, өзектіленеді. Үміт пен үмітсіздікті өлшеудің қазіргі кездегі сандық әдістері (А. Бек үмітсіздік шкаласы, С. Снайдер диспозициялық үміт шкаласы, С. Стаатс үміт индексі, Н.Брадбурна күтілетін баланс шкаласы, М. Селигман мен Т. Петерсон атрибутивтік стилінің сауалнамасы, Шейер мен Карвердің өмірлік бағдарының шкаласы және т.б.) зерттеу мақсатына сәйкес келмейтін және қолданылмайтын болады.

Эмоциялық интеллект: модель және диагностика мәселелері. Д. Гоулмен эмоциялық интеллектіні екі өлшемге бөледі: "Мен–Басқалар", "Тану–Реттеу", олардың үйлесімі эмоциялық интеллект төрт саласын береді: 1) "Мен–Тану" өзін-өзі тану "(эмоциялық сана-сезім, нақты өзін-өзі бағалау, өзіне сенімділік); 2) «Мен–Реттеу» өзін-өзі бақылау

(эмоцияларды кешіктіру, ашықтық, бейімделу, жеңіске деген ерік, бастамашылық, оптимизм); 3) «Басқаларын-тану» әлеуметтік бейімділік (жанасу, іскерлік хабардар болу); 4) «Мен-Тану» әлеуметтік бейімділік «Басқалар–реттеу» қатынастарын басқару (жігерлендіру, ықпал ету, өзін-өзі жетілдіруге көмек көрсету, өзгерістерге жәрдемдесу, жанжалдарды реттеу, жеке өзара қарым-қатынасты нығайту, командалық жұмыс және ынтымақтастық).

Р. Бар-Он эмоциялық интеллект бес түрін қарастырады:

- 1) тұлға аралық интеллект (өз эмоциялары туралы хабардар болу, өзіне сенімділік, өзін-өзі құрметтеу, өзін-өзі тану және тәуелсіздік);
- 2) тұлға аралық интеллект (эмпатия, тұлғааралық қатынастар, әлеуметтік жауапкершілік);
- 3) бейімделу (проблемаларды шешу, нақтылықты бағалау, икемділік);
- 4) стрессті басқару (стреске тұрақтылық, ынталандыруды бақылау);
- 5) жалпы көңіл-күй (бақыт, оптимизм).

Егер Бар-Он және Гоулмен модельдерінің мазмұнын салыстырсак, біз Бар-Он бойынша тұлға аралық интеллект Гоулмен бойынша өзін-өзі танумен сәйкес келетінін, эмоциялық интеллекттің бейімділік, стресті басқару сияқты подтиптері, Бар-Он бойынша жалпы көңіл-күй Гоулмен бойынша Өзін-өзі бақылау құрамына кіреді, ал Бар-Он бойынша тұлға аралық интеллект әлеуметтік сезімталдыққа және Гоулмен бойынша қарым-қатынасты басқаруға сәйкес келетінін көреміз. Эмоциялық интеллект аралас модельдері бірқатар қиындықтарға тап болады. Эмоциялық интеллектіде сауалнамаларды қолдану адамдар өздерінің қабілеттері туралы нақты есеп беруге қабілетті деген қате болжамға негізделген. Екінші жағынан, көптеген мәліметтер көрсеткендей, эмоциялық интеллекттегі сауалнамалар зияткерлік тест баллдарымен түзетілмейді. Сонымен қатар эмоциялық интеллекттегі сауалнамалар жоғары деңгейде жеке тұлғалық қасиеттермен үйлеседі. Бұл сауалнамаға қазіргі жеке әдістемелермен өлшенетін конструкторлар енгізілуімен түсіндіріледі. Демек, эмоциялық интеллекттегі сауалнамалар жеке қасиеттердің кейбір комбинациясын өлшейді, мұнда жалғыз шығу – эмоциялық интеллект аралас модельдерінен және эмоциялық интеллекттегі сауалнамалардан бас тарту. Дж. Мэйер, П. Сэловей, Д. Карузо қабілеттіліктің үлгісін ұсынады, ол төрт тармақты қамтиды: 1) эмоцияларды анықтау (эмоцияларды дәл көрсету және тану қабілеті); 2) ойлауға эмоциялық көмек көрсету (проблемаларды шешуге көмектесетін эмоцияларды туғызу қабілеті); 3) эмоцияларды түсіну (күрделі эмоцияларды түсіну қабілеті және эмоцияның бір кезеңнен екіншісіне ауысуы, эмоциялардың себептерін тану қабілеті); 4) эмоцияларды басқару (өзінің эмоционалдық жағдайын және басқа адамның эмоцияларын сақтау немесе өзгерту қабілеті). Егер модельдің әрбір тармағының мазмұнын талдап қарасаңыз, ойлауды күшейту үшін эмоциялар туғызу қабілеті-бұл эмоцияларды басқарудың бір нұсқасының бірі, эмоцияның бір сатыдан екіншісіне ауысуы эмоцияларды басқару қабілетіне байланысты, ал күрделі эмоциялар отандық психологияның терминологиясындағы сезімді білдіреді.

Бұл модель келесідей жетілдіруге болады:

- 1) эмоцияларды тану;
- 2) эмоциялар себептерін түсіну;
- 3) эмоцияларды басқару.

Басқару өзіне эмоцияны шақыру және сақтау, сондай-ақ бір эмоционалдық жағдайды басқасына ауыстыру кіреді, бұл тұлға аралық қарым-қатынасты жолға қою және сенім саласында қажет. Эмоциялық интеллекттегі тесттердің негізгі проблемасы баллдарды есептеу әдісін анықтаумен байланысты немесе басқа сөзбен айтқанда, жауаптың қай нұсқасын дұрыс және қандай негізде есептеумен байланысты. Есептеудің бірінші тәсілі іріктеменің консенсусына негізделген: әрбір жауапқа осы жауапты таңдаған сыналушылардың үлесіне сәйкес келетін балл жазылады. Мұндай есептеу тәсілі эмоцияларға қатысты көріністі немесе тіпті ақыл-ойды білдіруі мүмкін. Екінші әдіс сараптамалық бағалауларға жүгінеді және балл осы жауапты атап өткен сарапшылардың үлесі бойынша тіркеледі. Бұл жағдайда сарапшыларды қандай критерий бойынша таңдау анық емес. Менің

ойымша, мәселе ұпайларды есептеу тәсілінде емес, эмоциялық интеллект тестінде ұсынылған тапсырмаларда. Мысалы, эмоцияларды анықтау қабілетін диагностикалау үшін сыналушыларға пейзаждар мен дерексіз фигуралар ұсынылады, ойлауға көмектесу диагностикасы үшін эмоцияларды басқа сенсорлық ынталандырулармен және т. б. салыстыруды сұрайды. Мұндай тапсырмалар жобалық сипатқа ие және априоридің дұрыс жауабы жоқ. Эмоциялық интеллект сынағын жетілдіру келесі бағыттарда көрінеді. Біріншіден, эмоцияларды тану диагностикасы кезінде адам анықтай алатын эмоциялар шеңбері анықталуы тиіс. Мәдениетаралық эксперименттер адам тұлғасындағы алты әмбебап эмоционалдық көріністі көрсетеді – бұл ашулану, қорқыныш, қайғы, қуаныш, таңқалу, жеккөрушілік. Бұл эмоциялар П. Экманның бет экспрессиясы бойынша эмоцияларды тануды диагностикалау әдістемесінің негізіне алынды. Екіншіден, себептерді түсінуді диагностикалау кезінде көңіл эмоциялық реакцияны тудырған оқиғаға емес, бұл оқиғаның қалай бағаланғанына және адамның мінез-құлқының негізінде қандай себеп жататынына бөлінуі тиіс. Үшіншіден, эмоцияларды басқару диагностикасында сыналушыға шақыру, сақтау, бір күйден басқа эмоциялар шеңберіне көшіру тапсырмасы берілген сценарийлер ұсынылуы тиіс.

Жеке тұлға құрылымындағы жетістіктің, темпераменттің және когнитивті стильдердің үйсемімділігінің арақатынасы.

Тұлға психологиядағы негізгі ұғым болып саналады. Сонымен қатар, тұлғаны зерттеу – психологиялық ғылымның ең маңызды және күрделі міндеттерінің бірі. Жеке тұлғаға деген қызығушылық әрдайым психологияның дамуын ынталандырды. Ғалымдар тұлғаның мәнін түсінуге, оның психологиялық құрылымын ашуға тырысты. Осыған байланысты тұлға теориялары белсенді дами бастады. Тұлғаның бірде-бір теориясы оның құрылымының концепциясынсыз жасай алмайды. Қалыптасқан құрылымдық тұжырымдаманың болуы тұлғаның кез келген теориясының әзірленуінің негізгі белгісі болып табылады. Сондықтан, тұлға туралы айтқанда, ең алдымен, оның құрылымына назар аудару керек. Отандық және шетелдік психологияда тұлғаның құрылымын эксперименттік зерттеу жақында басталды. Қазіргі уақытта теориялар саны жеке тұлғаның құрылымын жүйелі зерттеу санынан асып түседі. Осыған байланысты осындай зерттеулерді ғылыми ұйымдастыру және жүргізу мәселелері неғұрлым өзекті болып отыр.

Психологиялық білімдерді дамытудың қазіргі кезеңінде қол жеткізу мотивациясы, темперамент және когнитивті стильдер арасындағы қарым - қатынас және жас ерекшеліктері мәселелері жеткілікті зерттелмеген. Қолда бар деректер қарама-қайшы, сондықтан теоретиктер мен практиктердің пікірлерінің бірыңғай келісімділігі туралы айтуға тура келмейді. Жеке тұлға құрылымындағы мотивация, темперамент және когнитивті стильдерді бөлу көптеген танымал психологтармен негізделген. Сонымен, жеке тұлғаның құрылымы контекстіндегі мотивация А.Н. Леонтьева, А.Б. Орлова. еңбектеріндегі зерттеулердің өзекті тақырыбы болып табылады. Г. Ю. Айзенка және В. М. Русалова үшін бұл тұрғыда темперамент қызығушылық танытады. Жеке тұлғаның психологиялық құрылымында темпераментпен қатар мотивацияның қатысуын Б.Г. Ананьев, В.Н. Мясищев, А.Г. Ковалёв, К.К. Платонов, С.Л. Рубинштейн, Э.А. Голубева, Р. Кэттелл, Р. Мейлилер атап өтеді.

Когнитивтік стильдер құрылымының құрамына қосу қажеттігіне сенімділік білдіргендер М. А. Холодная, Г. Уиткин, Ф. Олтман, Р. Мейли, В. В. Селиванов.

Жетістіктің, темпераменттің және когнитивті стильдердің мотивациясының жекелеген зерттеулерінің үлкен санына қарамастан, олардың арақатынасы және оның жас динамикасы туралы мәселелер әлі күнге дейін теориялық және эмпирикалық тұрғыдан жеткіліксіз болып қала береді. Тіпті теориялық негіздеуге және болжамды байланыстарды түсіндіруге әрекет жасалған аз жағдайларда да, оларды тексерудің эмпирикалық талаптары мен дәлелдемелер жиі түрден алынып тасталады. Іс қалыптасқан жағдайда теория да, тәжірибе де, жалпы ғылым да зардап шегеді. Сөзсіз, тікелей психикалық құбылыстарды зерттеу қажет. Бірақ ғылымның одан әрі дамуы келесі сұрақтарға жауап беруді талап етеді: бұл құбылыстардың өзара қалай байланысты және олардың арақатынасы онтогенезде қалай өзгереді. Сондықтан,

қойылған мәселелерді шешу және қою қазіргі жағдайда ерекше маңызға ие екені таңқаларлық емес. Жеке тұлғаның құрылымындағы негізгі психикалық компоненттерді анықтау және олардың арақатынасы мен динамикасын егжей-тегжейлі зерттеу тұлғаның іргелі психикалық құрамдастары туралы неғұрлым толық және нақты ғылыми көріністі құруға кілт береді, осының арқасында, сайып келгенде, адамның тұлғасын және оның мінез-құлқын тікелей түсіндіруге болады. Е. В. Шорохова жеке тұлға құрылымының проблемаларын зерттеуге өте нәтижелі тәсілді ұсынады. Бұл проблеманы әрі қарай зерттеудің перспективасы ол олардың арасындағы өзара байланыс сипаты мен құрылымын құрайтын белгілердің кейбір санын анықтауда көрінеді. Жетістіктің уәждемесі, темперамент және когнитивті стильдер тұлғаның құрылысындағы іргелі, негізгі психикалық білімдер болып табылатындықтан, олардың ара қатынасын зерттеу тұлғаның тұтас құрылымындағы негізгі психикалық элементтер арасындағы негізгі өзара байланысты анықтау перспективасын ашады, сондай-ақ тұлғаның өзін, оның құрылымын толық және терең сипаттауға және түсінуге мүмкіндік береді. Бірнеше ғылыми пәндердің (Жеке психология, Жалпы және дифференциалдық психология, Қабілеттер мен мотивация психологиясы, сондай-ақ Когнитивтік психология) тоғысында бола отырып, тақырыптағы мәселе көптеген түрлі аспектілерді қозғайды, соның арқасында белгілі дәрежеде әмбебап болып, аталған психологиялық білімнің әрбір саласы үшін бірегей мәнге ие болады.

Сонымен, зерттеу тақырыбының өзектілігі бір жағынан жетістіктің, темперамент пен когнитивті стильдердің арақатынасы мен динамикасын зерттеу қажеттілігімен, ал екінші жағынан - осындай теориялық міндеттерді тұжырымдауға және қоюға және берілген тақырып арнасында тәжірибелік психологиялық зерттеулер жүргізуге жеткіліксіз назар аударумен анықталады. Осылайша, біздің зерттеуіміздің мақсаты жетістік мотивациясының, темпераменттің және когнитивті стильдердің арақатынасын зерттеуге болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. Emotional in telligence: Theory, Findings, and Implications Psychological Inquiry, 2004. V. 15. N 3. P. 197- 215.
- [2]. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. – М.: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 478с.
- [3]. Люсин Д.В. Способность к пониманию эмоций: Психометрический и когнитивный аспекты // Г.А. Емельянов (ред.), Социальное познание в эпоху быстрых политических и экономических перемен. М.: Смысл, 2000.
- [4]. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена // Вопр. психол. 2006. № 3. С. 78-86.
- [5]. Ушаков Д. В. Психология интеллекта и одаренности - М: ИП РАН, 2011. - 464 с.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ ЧЕЛОВЕКА И УМЕНИЕ УПРАВЛЯТЬ ЭМОЦИЯМИ

Егенисова Алмажай Кульжановна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан, almazhai.yegenisova@yu.edu.kz.

Серикбаева Айгуль Кошмуратовна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан, aigul.serikbayeva@yu.edu.kz.

Аннотация. В данной статье проанализированы проблемы изучения феномена эмоционального интеллекта и труды зарубежных ученых, исследовавших данную сферу. Выявлены факторы формирования структурных компонентов эмоционального интеллекта, такие как распознавание эмоций, владение эмоциями, понимание эмоций, осмысление эмоций, владение языком эмоций, управление эмоциями и т. д.

Автор уделяет внимание на способы управления эмоциональным интеллектом и эмоциями человека, анализируется соотношение достижений в структуре личности,

темперамента и привязанности когнитивных стилей. Проанализированы исследования о моделировании и диагностике эмоционального интеллекта Д. Гоулмена и Р. Бар-Она.

В статье рассматриваются вопросы необходимости исследования, с одной стороны, соотношения и динамики успеха, темперамента и когнитивных стилей, с другой, как актуальная проблема современной психологии недостаточное внимание к формулировке и постановке таких теоретических задач и проведению практических психологических исследований данной темы. Таким образом, в статье отражена цель нашего исследования как соотношения мотивации успеха, темперамента и когнитивных стилей.

Ключевые слова: эмоция, интеллект, эмоциональный интеллект, когнитивный, темперамент.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND THE ABILITY TO MANAGE EMOTIONS

Egenisova Almazhay Kulzhanovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, almazhai.yegenisova@yu.edu.kz.

Serikbaeva Aigul Koshmuratovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aigul.serikbayeva@yu.edu.kz.

Abstract. This article analyzes the problems of studying the phenomenon of emotional intelligence and the works of foreign scientists who have studied this area. Factors of formation of structural components of emotional intelligence, such as recognition of emotions, possession of emotions, understanding of emotions, comprehension of emotions, possession of language of emotions, management of emotions, etc. are revealed..

The author pays attention to the ways of managing emotional intelligence and human emotions, analyzes the ratio of achievements in the structure of personality, temperament and attachment of cognitive styles. Studies on the modeling and diagnosis of emotional intelligence by D. Goleman and R. bar-On are analyzed.

The article discusses the need for research, on the one hand, the relationship and dynamics of success, temperament and cognitive styles, on the other hand, as an actual problem of modern psychology insufficient attention to the formulation and formulation of such theoretical problems and practical psychological research of the topic. Thus, the article reflects the purpose of our study as a ratio of motivation, success, temperament and cognitive styles.

Key words: emotion, intelligence, Emotional intelligence, cognitive, temperament.

ӘОЖ 82-1

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ С.ЖАНҒАБЫЛОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ КӨРІНІСІ

Жеткізгенова Ә.Т.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ХІХ ғасырдағы халық қозғалыстары тарихи шығармалардан орын алып, көптеген жыр-дастандарға арқау болғандығы, қоғамның даму сатыларында нақтылы болған әлеуметтік, саяси оқиғалар – тарихи жырларда сөз болатын өзекті мәселе екендігі, халық ақыны Сәттіғұл Жанғабыловтың «Досан батыр» дастанындағы тарихи оқиғалар көрінісі сөз болады. Тарихи жырдағы тарихи прототипі бар тұлғаның іс-әрекеттерін бейнелеу ерекшелігі сипатталады.

Түйінді сөздер: тарихилық, жыр-дастан, халық ақыны, әдеби туынды, тарихи жыр, фольклорлық жанр, өмірбаяндық мәліметтер, саяси оқиғалар, библиографиялық деректер.

Қазақтың ауызша үрдістері әдебиетіндегі тарихи жырлардың көпшілігін алсақ, ел өміріндегі болған тарихи оқиғалармен тығыз байланысты. Оған ХҮІІІ ғасырда жасалған

Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай, Өтеген, Сырым турасындағы жырлар дәлел.

Тарихи жыр мен аңызда жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға, жаңа дүниетанымдар мен талаптарға сәйкес келетін өмірде болған және тарихи прототипі бар кейіпкер көрсетіледі. Оның іс-әрекеттерін бейнелеуде реалистік суреттеулермен қатар, фольклордың дәстүрлі элементтері де қолданылады. Бұдан біз, біріншіден ауыз әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын, екіншіден фольклор дәстүрінің өте беріктігін, ұзақ жасайтындығын көреміз. Образ жасауда реалистік өрнектер мен фольклордың дәстүрлі элементтері бірімен бірі қатарласып, тығыз байланысып тұрады. Біріне бірі ықпал етеді. Соның нәтижесінде өзіндік өзгешелігі бар жаңа өрнектер туады.

Тарихи жырға бергі дәуірдің оқиғалары суреттелетін. Оқиға елестері халықтың көз алдынан әлі кете қоймағандықтан, онда бейнеленген тарихи батыр аңыз қаһарманына айналып үлгермегендіктен, оның дүниеге қалай келгені, қалай өскені, қалай үйленгені фантастикалық қалыппен әңгімеленбейді. Тарихи жырдың батырлық жырдан бір ерекшелігі – мұнда көбінесе батырдың өмірінің кейінгі кезеңі суреттеліп, осы бағытындағы ерлік іс-әрекеттері баяндалады. Тарихи тұлға образының ерекшелігі реалистік тенденциялардан көрінеді.

Сонымен, тарихи жырлардың негізгі тақырыбы – елді ішкі, сыртқы жаулардан қорғау, тәуелсіздік үшін күрес. Патша өкіметінің 1868 жылғы «Уақытша ереже» патша қысымына қарсы шыққан халық көтерілісін баяндайтын тарихи жырлардың бірі – «Досан батыр» дастаны Маңғыстау маңында болған 1870-73 жылдардағы оқиғаға байланысты туған.

«Маңғыстау» энциклопедиясында да Қазақ халқының тарихындағы Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулердің қатарына жататын Иса мен Досан бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы күресі көтерілісі екендігі ашып көрсетілген.

Бұл деректер көтерілістің шын мәнінде өзіне лайықты бағасын алуына бірден бір дәлел көзі бола алады.

Сондай елеулі шығармалардың санатында халық ақыны С.Жанғабыловтың «Досан батыр» туындысы мен бірсыпыра тарихи тақырыпқа арналған толғаулары мен дастаны бар.

1870-1873 жылдардағы патша үкіметінің отарлаушылық саясатына қарсы шыққан көтеріліс басшыларының бірі, халық батыры Досан Тәжіұлы туралы нақты тарихи деректер бар. 1835 жылы Бозашы түбегінің Жиделі деген жерінде дүниеге келіп, 11.02.1876 жылы Форт Шевченко қаласында түрмеде қайтыс болады. Сүйегін Форт Шевченкодан туған жері Бозашыға Сәттіғұл ақынның әкесі Жанғабыл бастаған бір топ ел ақсақалдары мен азаматтары Қаратөбе қорымына әкеліп жерлейді. Қазіргі таңда батыр бейіті үстіне күмбез-ғимараты көтерілген. Маңғыстау ауданының орталығы Шетпе кентінде орталық демалыс алаңының ортасында Досан батырға ескерткіш қойылған.

«Досан батыр» жырының авторы Сәттіғұл Жанғабылов екендігін нақтылайтын пікірлер Қазақстан ұлттық энциклопедиясында, Қазақ әдебиеті тарихында (А., 1961, 1т, 2к), «Қазақ тарихи жырларының мәселелері», Қ.Сыдықыұлының «Ақын жыраулар», «Сарқылмас қазына» (1996) монографиялық еңбектерінде талданады.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясының III томында З.Дүкенбаеваның Досан батыр туралы мәліметімен қоса, белгілі әдебиеттанушы ғалым С.Қорабаев Сәттіғұл Жанғабыловтың ел аузындағы аңыз, әңгімелерге сүйене отырып «Досан батыр» жырын шығарғаны туралы айта келіп, бұл шығарма халық арасына кең таралып, отарлаушылық езгіге қарсы бас көтерудің тарихи шындығын көрсеткен көркем шығармаға айналғандығын, «Досан батыр» жыры өзінің оқиға желісінің тартымдылығымен және көркемділігімен, тарихи деректерінің нақтылығымен ерекшеленетіндігін көрсеткен.

Тарихшы ғалымдар Е.Бекмаханов пен Н.Бекмаханова да еңбектерінде Маңғыстаудағы көтерілістің себептерін, жалпы сипатын, қамтыған территориялық көлемін, басшыларын, жеңіліске ұшырауын, көтерілісшілердің жазалануын тарихи нақты деректер көзімен баяндай келіп, Маңғыстаудағы шаруалар көтерілісі – отарлық езгіге қарсы шаруалар көтерілісі

болғандығы жөнінде баға береді. Авторлар көтерілістің басталу себептерін өкімет орындарының салық төлемін өсіріп, шаруашылыққа тиімді жазғы жайылымдарының зорлықпен тартып алынуынан елдің ашу ызасы мен наразылығының өршуінен болғандығын көрсетті.

Ата-бабаларымыз арман еткен азаттықтың ақ туын аспандата көтеру арқылы бодандықтың бұғауына бойсұнғысы келмей әбден титықтап, күш-қайраты қайтқанша арпалысып өткен аруақты батыр Досанның бейнесін Сәттіғұл ақын Досан батырдың арманы арқылы кең байтақ қазақ өлкесінің қашан да бабаларымыздың қасиетті бойтұмарындай сақталып, ұрпақтарға мұра болып беріліп, алып елдің басты қазынасы ретінде асыл игілігі екендігін жеткізген. Батырдың бабаларымыз заманында білектің күшімен, найзаның ұшымен жанұшыра қорғап, ұлтарактай жерді де жат қолына беріп, жау табанына таптаған қасиетін сақтаушы образымен сомдаған.

Осы тұста Ы.Шөреков сомдаған Исатайдай басшыға қосшы болып, ақтық демі біткенше азаттық армандап өткен Махамбеттің, Базар Оңдасұлы жырлаған 1860 жылғы патша өкіметіне қарсы бас көтеруге басшылық еткен, айдынынан айырылса да айбыны жығылмаған Сыздық төренің, Сәттіғұлдағы ел тарихын беретін ерлік дастанын тудырған Досан батыр тұлғаларында бір-бірінен айырғысыз ұқсастықтар барлығы айқын.

Сыздық сұлтан 1860 жылы Ұзынағаш маңында орыс генералы Колпаковскиймен соғысып, жеңіліс тауып, тобы тоз-тоз болып ыдырап, күйзеліске түсе бастағанда, бауырлары Ахмет пен Тайшық сұлтандар орыс жағына берілгенде, Сыздық төренің жаны күйзеліп, Ата-бабамыздың ұстаған жолын тастап орыс жағына шықпаймын, олар Қоқанды алса, Бұхарға барамын. Егер Бұхарды да алса, онда басқа да мемлекеттер бар ғой, кез-келген бір мұсылман еліне барармын. Қалайда ата-баба жолынан ауытқымаймын» [1, 23-б.] дейді.

Осыған ұқсас жайт сенімді серіктерінің көбінен айырылып, сергелдең күйге түскен кезең Досанның басынан да өтеді.

Ол жанындағы серігі Исаның ояздан кешірім алып, елге оралу туралы ұсынысынан бас тартып:

Сүйегім тұтам қалғанша,
Қауіп етпеймін дұшпаннан,
Ажалдан бұрын алар деп;
Мен айтпаймын жалынып
Патшаға енді барам деп –

деп жырланатын жыр жолдарынан келтірілген үзіндідегі екі батырдың арасындағы диалогтан ерекше рухани жақындық, батырлардың бойына қанымен келіп, жанымен кететін, алған бетінен, көздеген мақсатынан тегеуірінді жолмен бұрылмай жүру салтын ұстанған қайтпас қайсарлық қасиеттерін бойларына тұтасымен сыйдырған өр тұлғаларында айрықша байланыс пен ерен ерліктің үлгісін көреміз.

Ақын жырлауындағы Досанның сол ұлы бабалар қанымен келген қалыбында Жерім – Отаным деген ұраны болып, Жерден айрылса Отаннан айрылатынын, Отаннан айрылса барлығынан қол көтеріп шығатынын ұлылықпен ұғынғандығын шебер бейнелеген. Сол ұлылық қасиет келешек бүгінгі ұрпаққа ұласатындығына ақын сенімді болған. Бәрінен бұрын бұған тарихта осындай ерлік жасап, атына шаң жуытпай өткен қаһарман ер Досан сенімді болған.

Жырда көне эпикалық жырларға тән суреттеу үлгілері, қалыпты формаға негізделген халық ауыз әдебиетінің белгілері едәуір кең көлемде кездесіп отырады.

Ақын туындыларында ежелгі жырауларда кездесетін қаһармандық от шашқан ұшқыны бар. Ғалым Ж.Ысмағұловтың «Ол заманның жырауы – қол бастаған батырдың қасындағы рухтандырушы «саяси комиссар» ғана емес, сол қалың жасақтың алдында жүретін қас батырдың кейде өзі, кейде серігі» дейтін анықтамасы осындай шығармашылық өкілдеріне берілгендігі даусыз [2].

Академик С.Қирабаев қазақ халқының ел бірлігі мен тәуелсіздігі жолындағы күресінде сандаған ақылгөй даналар мен ержүрек батырлар қазақ қоғамы дамуының барлық

кезеңінде де көп шыққандығына мысал келтіре отырып, Досан батыр бастаған көтерілісті де атап өтеді.

Ғалым осы еңбегінде «Тарих пен әдебиет егіз. Олар бірін-бірі толықтырып, тарих сабағын кейінгі ұрпаққа қатар жеткізіп отырады. Тарихи деректерге сүйенсек, әдебиет сол тарихи оқиғаларды суреттеп, бейнелеп жеткізеді. Сондықтан қазақ халқы бастан кешкен оқиғалардың көбі тарихи мәліметтерде ғана емес, халықтың ауызша шығарылған әдебиетті үлгілері мен тарихи дастандарында, аңыз-әңгімелерінде, жырларында сақталған» [3, 103-б.], – дей келіп, әдебиетін, жырын халықтың рухани серігі етіп сақтап келген қазақтардың ең алдымен тарихи жырларға ерекше мән бергендігін айтады.

Е.Ысмайловтың: «Тарихи оқиға, тарихи батыр өмірі неғұрлым оның ізі суымаған бертіндегі дәуірде өтетін болса, оны жырлаушы ақын анығына әбден қанатын болса, соғұрлым ол шығармада эпостық жырдың элементі аз болады, соғұрлым реализм элементі басым, айқын беріледі» [4, 172-б.] деген пікірінің «Досан батыр» жырына қатысты біраз тұстарын аңғарамыз.

Бұған қоса, тек шығарма мазмұны ғана емес, Досан батыр бейнесінің берілуінде де соншалықты ертегілік сипат байқалмайды. Демек, А.Шәріптің: «...жыраулық поэзиядағы батыр – эпостағыдай «отқа салса – жанбайтын, суға салса батпайтын», «атса – мылтықтың оғы өтпейтін, шапса – қылыштың жүзі кеспейтін» кейіпкер емес, кәдуілгі жұмыр басты, екі аяқты, кеудесінде шыбын жаны бар пенде» [5, 89-б.] деген пікірінің осы орайда айтылғаны анық.

Сонымен, «Досан батыр» дастанында өмірде орын алған оқиғалар желісі онша көп өзгеріссіз сипатталғанын көреміз. Осы жырдың тарихилығына аз-кем тоқталып өткен А.Бүркітбаева да ақынның батыр бейнесін сомдауда сараңдық танытқандығын айтады.

Тарихи зерттеу еңбектерде Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулерге жататын Иса-Досан бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы көтерілісінің жалпы сипаты тарихи деректер мен құжаттарға сүйене отырып баяндалады

Тифлис қаласынан орыс тілінде шығып тұратын Ресей патша үкіметінің Кавказдағы тау халықтарына, Маңғыстаулықтарға, түрікмендерге өз саясатын насихаттау хақындағы «Кавказ таулықтары жөніндегі жинақ» (Сборник сведений о кавказских горцах) деп аталатын арнайы басылымында кавказдықтар мен адай, түрікмендердің әдет-салты, әлеуметтік өмірі туралы бірқатар мәліметтер берілген. Бірақ, барлық материалдарды да патша өкіметінің отарлаушылық саясаты тұрғысынан жариялайды. Жинақтың 1873 жылғы VII басылымында Адайлар туралы бірқатар деректер жарық көрген. Екінші бөлімінде түрікмен ақсақалы Мұхаммед-Сафа атынан 1870 жылғы Маңғыстау көтерілісін әшкерелейтін өлең береді. «Тентек болма, сен Рукин мен Маяевты өлтірдің, Маңғыстауды тастап көшеміз дегенді қой, орысқа бағын, оның күші көп, ешқайда кете алмайсың» дейтін насихат айтады. Ал, үшінші бөлімінде Шелекен аралында тұратын түрікмен Нұри ақынның орысшаға аударылған, 1870 жылы шығарылған өлеңін жариялаған. Онда да «Қазақтар орыстардың үйін өртеп, ошағын қиратыпты дегенді естіп таңғалдым. Түрік сұлтаны, ағылшын, француздар орыстарды жеңе алмаған. Отыз жыл соғысып Шамил де тұтқын болып тынған. Ал қазақтардың мұндай іске жүрегі тұрып жүргенін қара! Патша үкіметі сені тоз-тоз қылады, сорыңды қайнатады, асыл заттарыңды, бар байлығыңды тартып алып, әйелінді күң, балаларыңды құл қылады, ұлдарыңды солдатқа алады» деп үрей туғызады. Төртінші бөлімде орыстардың көптігі мен күштілігін мадақтайды.

Демек, аталмыш көтеріліс өз тұсында аты шығып, біраз елді хабардар еткенге ұқсайды.

Архив материалдарын ұзақ уақыт зерттей жүріп, аталмыш көтеріліс туралы алғашқы толымды еңбек берген көрнекті ғалым М.Тұрсынованың көтерілісшілер, оның басшылары туралы кезінде жазғаны белгілі.

Сондай-ақ, қолға түскен Досан мен оның жолдастарына мемлекетке аса қауіпті қылмыскер ретінде қатаң режиммен қарап, оларды жеке, салқын әрі сызды қараңғы

камераларда аш-жалаңаш, төсенішсіз ұстағандығы М.Тұрсынованың, Ә.Спановтың, С.Әділхановтың еңбектерінде нақты тарихи дерек көздерімен дәлелді жазылған еді.

Осы жырдың жазылу тарихына қатысты деректердің бірі – ауыл арасында ақын бала атана бастаған Сәттіғұлға сөзден маржан терген, жез таңдай «От ауызды, орақ тісті» атанған Мәтжан би: «Саған еліміздің басынан өткен ауыр оқиғасының бірін айтып берейін, соны жеті күнде дастан етіп кел» деп, Иса–Досан көтерілісі туралы мәліметтер арқылы тапсырма береді.

Сондағы Сәттіғұлдың жырлағаны – «Досан батыр» жырының алғашқы нұсқасы екен.

Сәттіғұл өз ауызымен айтатын естеліктерінде дастанды әр жерде қысқаша толғап жүріп, 1939 жылы дастан дәрежесіне жеткіздім делінеді. Сәттіғұл бұл кезде 63 жаста болған. Ал, Мәтжан би 1841 жылы туып, 1929 жылы дүниеден өткен. Сонымен Сәттіғұл мен Мәтжан бидің арасындағы жас айырмасы 35 жыл болып шығады.

Ал, «ақын бала атана бастаған бозбала Сәттіғұл» әрі дегенде 17-19 жастар шамасы болар. Демек, бұл дастанның негізі ХІХ ғасырлардың аяқ жағында-ақ, яғни, 1892/95 жылдар шамасында-ақ Иса-Досан бастаған халық көтерілісі оқиғасына қатысты туындының ақын ауызымен жырға айналып айтыла бастағанын аңғартады.

Ақынның әкесі Досан батырмен өте жақсы таныс болғандығы, оны қатты құрметтеп, қадірлеп, аузынан тастамай отырғандығы :

«Тәжіұлы Досан батыр мен Тіленбайұлы Иса, Шабайұлы Сүгірлер 1870-1873 жылдары патшаға қарсы халық қозғалысын бастаушы қаһармандар еді. Досан ереуілі менің туып-өскен жерім Маңғыстауда болды. Оқиға мен тумастан үш-ақ жыл бұрын болған. Досан батыр өлгеннен кейін батырдың сүйегін Досан ереуіліне қатысқан әкем Жанғабыл жерлесті. Зират Маңғыстауда Қаратөбе дейтін жерде. Досан туралы әкем талай айтқан. Ол көтеріліс жайын жақсы білемін»[6],- деген сөздері нақты дәлелді айғақтап алдымызға тартады.

Белгілі әдебиет зерттеушісі, ғалым Б.Шалабаев 1948 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының» І томында Сәттіғұлдың «Досан батыр» дастанының қысқаша мазмұнын баяндап өтіп, жырға арқау болған тарихи оқиға себебін, қақтығыстар болып өткен территорияларды нақты фактілермен ұштастыра дәлелдеп, жекелеген басты кейіпкерлерін де өмірдегі прототиптерімен салыстыра мінездеме беріп, жалпылама талдау жасап шыққан. Бірақ ғалымның қандай мәліметке сүйенгені белгісіз: «Осы көтерілісті сипаттайтын тарихи жырдың бірі – «Досан батыр». Бұл жырды 1939 жылы ел аузынан жазып алған Маңғыстауда тұратын халық ақыны Жанғабылов Сәттіғұл» деп жыр авторы туралы теріс түсінік беріп өткен.[7, 48-б.]

Дей тұрғанмен, осы ғылыми зерттеу еңбегіндегі: «...Бұл қасиет Досанды көпшілікке аса сүйкімді адам еткенге ұқсайды. Сондықтан да халық Досанға ескерткіш ретінде осы дастанды шығарды» [7, 52-б.], деген жолдар да ғалымның қолында жырдың шынайы авторы Сәттіғұл Жанғабылов екендігін растайтын нақты дерек болмағандығын айқындай түседі.

Кейін 1977 жылы жарық көрген М.Тұрсынованың «Казахи Мангышлака во второй половине XIX века» атты монографиялық еңбегінде: «Вести о мужестве Досана из каземата доходили до народа. Поэт Саттыгул, воспевающий восстание 1870 г., считает его первым руководителем движения...» – деуі Сәттіғұл ақынның аталмыш көтерілістің басшысы Досан деп тануын ғана емес, сол көтеріліс туралы дүниеге келген «Досан батыр» жырының авторы Сәттіғұл екендігіне де ақынмен тікелей араласы жоқ ғалымдар қауымының да тануының белгісі деп қабылдауға болады.

Сондай-ақ, 1979 жылы жарық көрген «Ақын-жыраулар» атты ақын-жыраулардың өмірбаяндық мәліметтері мен библиографиялық деректері берілген жинақта да ақынның Маңғыстаудағы Досан Тәжиев бастаған халық көтерілісін «Досан батыр» дастанында суреттеп жырға қосқандығын, қазақ әдебиетіне қосқан үлесін айқындап көрсеткен.

Оның шығармашылық жолымен таныс адамдардың барлығына да Ресей отаршылдарына қарсы азаттық күресте қол бастап, жау қайтарған халық батырының ерлік өмірі мен өкінішті өлімін жыр етіп, «Досан батыр» атты көлемді дастан шығарып, қалың елге таратқан Сәттіғұлдың тегін өнер иесі емес екендігі белгілі.

Шындығында, Маңғыстау өлкесінің ақын шығармаларын қадірлеп, құрметтейтін еңбектеген баласынан, еңкейген кәрісіне дейін талассыз, дау-дамайсыз «Досан батыр» дастанын Сәттіғұл Жанғабылов мұрасы деп біледі.

Бұл турасында Сәттіғұлдың жекелеген шығармаларына зерттеулер жүргізіп, талдаулар жасаған белгілі ғалым Қ.Сыдиықұлы ақынның барлық шығармалары толығымен енгізілген «Аманат» атты жинағына жазған «Халық жыршысы» атты алғысөзінде ««Досан батыр» Сәттіғұлдың өзі шығарған төл шығармасы. Сәттіғұлдан бұрын ел аузында Қазақстанның батыс аймағында ондай шығарма болмағандығын бүгінгі көзі тірі ақын, жыршылар, бүкіл ел растайды және ақынның 1952 жылы қаңтардың 20 жұлдызында Қазақстан Жазушылар Одағына жазған хатындағы «1948 жылы шығарылған «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабында менің бұл шығармамды «1939 жылы ел аузынан жазып алған Жанғабылов Сәттіғұл» деп теріс айтылғанына, өз шығармамды бөтеннің сөзі дегеніне ренжіп, қынжыламын. Досан батыр туралы жыр ешкімнен жазылып алынған емес, 1939 жылы өзім шығардым... » деген жолдар дәлел.

Себебі, жастайынан ақын шығармаларын тыңдап өскен, жаттап өскен өскелең өрендер бүгінгі күнде «кәрі құлақ, көне көз» аталатын қариялар қатарына еніп, өткен күндер өрнегінде із қалдырып, сыр шертетін шежірелер шындығымен дәлелдей алады.

Ақын мұрасына жанашырлық танытушы С.Мұқанов, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ә.Кекілбаев, Қ.Сыдиықов, Ж.Тілепов, Ж.Жылқышиев, С.Нұржанов, А. Бектұрғанов, М.Әбдіхалықов, М.Атым, Б.Қорқытов, А.Әбдіров, Т.Малаев, С.Хайдаров, Ш.Әленов, Т.Шайкөзов, О.Бәлдеков, О.Ізбасаров, У.Қайралапов, Ө.Алшынбаев, Е.Оразақов, Т.Медетбеков, Д.Хасанов, М.Бимағанбетов, Ә.Қонарбаев, Қ.Досболов сынды жазушы-ақын, журналистер ақын мерейтойлары қарсаңында мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары, зерттеулері кейбір өлеңдерінің шығу тарихы туралы мәліметтері мен естеліктері осының бұлтартпас айғағы.

Халық ақыны Сәттіғұл Жанғабыловтың «Досан батыр» жыры тарихи-эстетикалық сұраныстарға орай, талаптарға сай туған, өз кезеңінің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедерін көркемдік тұрғыда бейнелеген тарихи жыр екендігі даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. [Аударған Ғ.Ахмедов]. – Алматы: Жалын, 1992. –48 б.
- [2]. Ысмағұлов. Ж. Абай ақындық тағлымы. –Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
- [3]. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. –288 б.
- [4]. Ысмайлов Е. Ақындар. –Алматы: ҚМКӘБ, 1956. –340 б.
- [5]. Шәріп.А Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. –336 б.
- [6]. Әділханұлы С. Досан батыр. –Ақтау, 1998. –122 б.
- [7]. Қазақ әдебиетінің тарихы І-Т. –Алматы: ҚазМембаспа, 1948. –438 б.

ИЗОБРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАРОДНОГО ПОЭТА С.ЖАНГАБЫЛОВА

Жеткізгенова Әлия Түгелбайқызы - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Ақтау, Казахстан, aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz.

Аннотация. В поэме народного поэта Саттыгула Жангабылова «Досан батыр» изображены исторические события, являющиеся актуальной проблемой исторических поэмо-социальные, политические события, имевшие место в реальности и происходившие в XIX веке народные волнения, занявшие свое место в исторических поэмах и послужившие основой многих эпосов-дастанов.

Ключевые слова: народный поэт, историческая поэма, историзм, поэма-дастан, фольклорный жанр, биографические сведения, библиографические данные, политические события

HISTORICAL EVENTS IN THE WORKS OF S.ZHANGABYLOV FOLK'S POET

Zhetkizgenova Aliya Tygilbayzy - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz.

Abstract. The article highlights the historical events of folk poet Sattigul Zhangabylov's "Dosan batyr" poetry in the 19th century, when people's movements of the nineteenth century were based on historical works and were the basis of many poems, social and political events, which were evident in the development of society. The characteristic of depicting the actions of a person with a historic prototype is described.

Keywords: historiography, poetry, folk poet, literary work, historical poem, folklore genre, biographical information, political events, bibliographic data.

УДК 334.724.6;658115

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Калиева Э.И., Джанисенова А.М.

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В статье обсуждается концепция предпринимательского университета как института, способного справиться с проблемами современного высшего образования.

Ключевые слова: предпринимательский университет.

В 1998 г. Бертон Р.Кларк первым предпринял попытку системного научного осмысления этого феномена и ввел в научный оборот сам термин «Предпринимательский университет» [1]. Что же представляет собой подобный университет? Нам представляется определение предпринимательского университета как источника предпринимательской активности. В свою наиболее универсальным и емким очередь возникает вопрос, а что же понимается под предпринимательской деятельностью применительно к ВУЗу? В статье «Предпринимательский университет: стратегия институционального развития» П. Шульце указывает два пути реализации предпринимательской функции университета [2].

Первое направление связано с подготовкой будущих предпринимателей, людей готовых основать и нести ответственность за собственный бизнес.

Второе направление – предпринимательская деятельность самого университета. Университет должен вовлекать студентов и выпускников в предпринимательство, оказывая им не только информационно-консультационную, но и ресурсную помощь.

По мере развития общества меняется отношение людей к его основным институтам. Однако скорость этих изменений применительно к разным институтам существенно варьируется. Институты бизнеса преобразуются, вероятно, быстрее всего. Что касается системы образования, то в целом она весьма консервативна, а ее подсистема — университеты — особенно. Это объясняется многими причинами, главная из которых заключается в привычке людей воспроизводить тот способ передачи знаний, посредством которого знания получили они сами.

Однако через систему университетов проходит наиболее активная часть каждого нового поколения, поэтому возникает известный парадокс: потенциально инновационная часть социума готовится к трудовой жизни на основе устаревших, консервативных методов. При этом часть образовательного сообщества (как правило, составляющая большинство)

приводит веские доводы о необходимости сохранения традиций в этой области, опасности резких изменений и пр.

Однако в недрах любого профессионального сообщества обычно вызревает недовольство сложившимся положением дел, и радикальная часть этого сообщества инициирует дискуссию, направленную на реформирование системы. Примеров подобного рода можно привести множество. Один из наиболее ярких — разработка системы альтернативных методов разрешения конфликтов в США, осуществленная по инициативе гуманистически ориентированных юристов, осознавших, что сложная и медленная судебная система слишком дорого обходится обществу. В итоге были внесены изменения в законодательство, а также возникли профессиональные ассоциации (например, Американская ассоциация посредников), что позволило обществу резко уменьшить издержки на управление серьезными конфликтами в сфере трудовых отношений, экологии и пр. Заметим, однако, что в данном случае была выстроена система, дополняющая уже существующую. Вряд ли это возможно в отношении преобразования системы образования. Здесь необходимо преобразование изнутри.

На наш взгляд, существует несколько серьезных проблем, стоящих перед современными университетами и заставляющих переосмысливать их миссию.

Первая проблема состоит в «массовизации» университетского образования. В конце XVIII — начале XIX в. при формировании современной модели университета высшее образование охватывало незначительную часть социума, и обладание им представляло скорее исключение, чем правило. В этих условиях было возможно предъявление жестких требований при поступлении в университет (например, знания латыни и греческого) и поддержание высокого уровня преподавания, рассчитанного на подготовленную и достаточно однородную по своему интеллектуальному потенциалу аудиторию. При переходе к массовому высшему образованию ситуация меняется. В частности, растет дисперсия в уровне подготовки поступающих и мотивации обучающихся, не говоря уже об их уровне культурного и интеллектуального развития. Многие современные университеты «решают» эту проблему путем снижения требований как «на входе» в университет, так и в процессе обучения; кроме того, они вынуждены осуществлять процесс выравнивания подготовки студентов, тем самым отчасти выполняя ту роль, которую ранее играла средняя школа [3].

В индустриальную эпоху, когда основой экономики были материальные активы и финансовый капитал, практически ориентированное знание генерировалось преимущественно в «башнях из слоновой кости», т.е. университетах. Ученые в обмен на сносные условия существования и относительно высокий социальный статус проводили исследования, результатом которых оказывалось знание, практически мгновенно превращавшееся в общественное благо. Лишь к концу индустриальной эпохи сформировались понятия интеллектуальной собственности и интеллектуального капитала. При переходе к новой экономике, в которой знание становится главным источником конкурентных преимуществ и двигателем развития экономики, возникает проблема: как долго будет сохраняться ситуация, когда обладатели финансового капитала получают львиную долю прибыли, порожденной применением знаний, к генерации которых они не имеют непосредственного отношения? До каких пор университетские преподаватели, генерирующие и распространяющие знание, будут получать вознаграждение, существенно меньшее, чем их ученики, применяющие это знание в бизнесе? Столь ли очевидно, что все знание, рожденное в университете, должно быть общественным благом? Ответы на все эти вопросы весьма затруднительны, и одна из важнейших сложностей здесь состоит в том, что система понятий, описывающих формы и условия обмена в обществе, рождена в индустриальную эпоху и плохо приспособлена к описанию процессов, протекающих в обществе знания. Именно отсюда вытекают попытки расширить понятие капитала, добавив к финансовой и интеллектуальной форме капитала понятие «социальный капитал».

Одной из важных идей относительно преобразования современного университета, направленного на обеспечение лучшего соответствия результатов его деятельности

требованиям времени, стала концепция предпринимательского университета. Этой теме посвящено уже множество статей. Однако анализ этой литературы порождает странное ощущение: авторы очень разнятся в своей интерпретации понятия «предпринимательский университет». Под этим термином понимают высшее учебное заведение, способное привлечь дополнительные финансовые ресурсы для обеспечения своей деятельности, университет, использующий инновационные методы обучения, вуз, тесно взаимодействующий с промышленностью, где внедряются разработки университетских ученых. Этот разноречивый затрудняет операционализацию понятия «предпринимательский университет» и приводит к тому, что многие университеты в целях саморекламы объявляют себя предпринимательскими без достаточного, на наш взгляд, основания. В настоящей статье на основе четкого определения понятия «предпринимательский университет» предлагается схема для анализа степени предпринимательской активности в высших учебных заведениях, которая, на наш взгляд, облегчает стратегическое планирование их деятельности.

Такие черты предпринимательства, как изобретательность, настойчивость в достижении целей, готовность рисковать, стали практически общепринятыми. Со времени публикации знаменитой работы Шумпетера «Теория экономического развития» (1911) были написаны сотни статей и книг, посвященных феномену предпринимательства. Здесь не место анализировать и сравнивать различные формулировки и определения того, что такое предпринимательство. Для этого можно обратиться к соответствующим обзорам.

Понятие «предпринимательский университет» используется во множестве работ, опубликованных с середины 1990-х годов. Однако четкое определение этого понятия до сих пор отсутствует. Большинство авторов просто описывают характеристики предпринимательского университета, например, так, как это сделано в работе Ропке. Автор выдвигает следующие требования к университетам, претендующим на то, чтобы называться предпринимательскими:

- университет должен демонстрировать предпринимательское поведение как организация;
- члены университета — преподаватели, студенты, сотрудники — должны быть предпринимателями;
- взаимодействие между университетом и окружающей средой должно приводить к «структурному сопряжению» университета и региона.

Б. Кларк, один из самых известных разработчиков рассматриваемой концепции, считает, что основным признаком предпринимательского университета является отсутствие боязни коммерциализовать генерацию и распространение знаний. По его мнению, [1], члены такого университета не видят в коммерциализации опасности для академических традиций и качества образования. Такой подход в неявном виде предполагает диверсификацию источников финансирования университета. Кларк подчеркивает, что важным условием эффективного функционирования предпринимательского университета является такой стиль управления, который обеспечивает гибкость и стратегическое взаимодействие с внешней средой.

Нельзя сказать, что описанные характеристики не отражают важных элементов того, что можно назвать предпринимательским университетом. Однако сведение этого понятия лишь к коммерциализации или той или иной форме традиционно понимаемого предпринимательства, по нашему мнению, сужает проблему, и это не позволяет указать пути преодоления трудностей высшего образования, описанных выше. Поэтому нам представляется целесообразным еще раз вернуться к определению понятия «предпринимательский университет».

Принимая во внимание то, какие именно сферы деятельности являются ключевыми для высшего учебного заведения, можно сказать, что университет, желающий называться предпринимательским, должен преодолевать ограничения в трех сферах:

- генерации знаний, постоянно работая над созданием новых

исследовательских методов и изучением новых областей знания или новых проблем в уже известных областях;

в преподавания, развивая инновационные методы обучения и модифицируя содержание обучения путем отражения в нем новейших достижений науки и практики;

- внедрения знаний в практику с помощью различных видов взаимодействия с внешней средой.

Отметим, что считаем неправомерным преувеличивать значение какой-либо из этих сфер в ущерб другим. Такое преувеличение в долгосрочной перспективе неизбежно приведет к возникновению серьезных трудностей. Так, например, пренебрежение инновациями в образовании при концентрации на исследовательской деятельности может привести к истощению важного ресурса: сократится приток молодых талантливых исследователей, воспитанников данной научной школы. Избыточный акцент на преподавании в ущерб исследованиям приводит к снижению квалификации преподавателей. Отсутствие постоянного контакта с практикой связано с риском «схоластизации» исследований, превращения их в самоцель. Последствия отсутствия связи с практикой для преподавания очевидны.

Таким образом, можно сформулировать следующее определение предпринимательского университета:

Предпринимательский университет — это высшее учебное заведение, которое систематически прилагает усилия по преодолению ограничений в трех сферах — генерации знаний, преподавании и преобразовании знаний в практику — путем инициирования новых видов деятельности, трансформации внутренней среды и модификации взаимодействия с внешней средой».

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Clark, Burton R. “Creating Entrepreneurial University: Organizational pathways of Transformation. London and New York: International Association of Universities Press and Pergamon-Elsevier Science”, 1998.

[2]. Schulte P. “The Entrepreneurial university: a strategy for institutional development” // Higher education in Europe. V.29.-P.187-193.

[3]. Предпринимательский университет в инновационной экономике / Под общей редакцией профессора Ю.Б. Рубина. – ООО «Маркет ДС Корпорейшн», 2005.- 402 с.

КӘСІПКЕРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ

Калиева Эльмира Измухановна - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, elmira.kaliyeva@gmail.com.

Джанисенова Алия Мейрбековна - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, aliya.janissenova@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақалада кәсіпкерлік жоғары оқу орнының тұжырымдамасы қазіргі жоғары білім беру мәселелерімен күресуге қабілетті мекеме ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік университеті.

ENTREPRENEURIAL UNIVERSITY

Kalieva Elmira Izmuhanovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, elmira.kaliyeva@gmail.com.

Dzhanisenova Aliya Meirbekovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aliya.janissenova@yu.edu.kz.

Annotation. The article discusses the concept of an entrepreneurial university as an institution capable of coping with the problems of modern higher education.

Keywords: entrepreneurial university

ӘОЖ 82.09 (574)

«АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ» РОМАНЫНДАҒЫ МИФТІК-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫН

Каримсакова Б.А.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында халық жадында сақталған ескі аңыздарды жаңғыртып, мифтік-фольклорлық сарын көрініс табады. Ә.Кекілбаев туындылары көбінесе бүтіндей мифтік-фольклорлық сюжетке құрылады. Жазушы аңыз әңгімелер арқылы өткенге, тарихи оқиғалар сілеміне көз жібере отырып, мәңгілік мәселелерді шешуге ұмтылыс жасаған. Романда Әмірші, кіші ханша мен шебердің арасындағы шарпысқан ішкі психологиялық сезім-күйлері мен жан дүниесіндегі толғанысы, ой арпалысы шеберлікпен суреттеледі.

Түйінді сөздер: Әдебиет, жазушы, тарихи роман, аңыз әңгімелер, Әмірші, ханша, шебер, махаббат пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, мейірім мен қатыгездік, бақ пен тақ.

Қазақтың көрнекті мифолог ғалымы С.Қондыбай «Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері» атты байырғы қазақ дүниетанымына, оның шежірелі тарихы мен түрлі даму белестеріне қатысты пайымдаулар топтастырылып, жүйелене сұрыпталған еңбегінде қазақ мифологиясына: «Қазақ мифологиясы – бүгінгі қазақ халқын жасауға қатысқан бірнеше мыңжылдық көшпелі көшпелі ру-тайпалардың «орташа» алынған өздері, дүние-ғалам, өмір туралы түсініктерінің, ежелгі танымдардың бірыңғай жүйесі» деп анықтама берген болатын [1,3].

Адамның сана-сезімін, көркемдік ойлау қабілетін дамытатын рухани дүние бола отырып, адамзат өркениетімен, адам тағдырымен байланысты сан-салалы мәселелерден құрылатын әдебиеттің қоғам дамуындағы орны ерекше.

Солардың бір арнасы – екі адамның арасындағы ғашықтық сезім. Әр тағдыр иесінің көзімен көріп, көңілімен түйсінетін бұл қасиетті ұғым адам баласымен бірге жасап келеді. Адам ата мен Хауа анадан бастап бірде қуанытып, бірде жылатып келе жатқан махаббат күдіреті терең. Батыс философиясы тарихында Эмпедокл өзінің космологиялық ілімінде махаббат бүкіл әлемді ұйымдастырып тұрған басты күш деп білді. Ертедегі грек, Рим қолжазбаларында махаббат құдайлар кейпінде көрсетіліп, дүниенің кілті солардың қолында делініп, құдайдың өзі махаббат мәнінде ұғынылған.

Платон махаббатты алғаш рет сезімдік және рухани деп екіге жіктеп, сезімдік махаббат - сұлулықты сырттай ғана қызықтайтын төменгі форма, ал рухани махаббат адамның белсенді танымдық қызметінің қайнар бұлағы дейді. Бұл екеуінің арасындағы тығыз байланысты, сезімдік махаббаттың рухани махаббатқа ауысуын философ махаббаттың кемелденуі деп қараған [2,164]. Осыған сүйене отырып, Фома Аквинский: «Нағыз махаббат – құдайды сүйу» деген [3,140]. Махаббатты адам бойындағы құмарлық сезімдердің ең күштісі деп бағалаған француздың ұлы ойшылы Вольтердің тұжырымын Бальзак та мойындаған. Ол сүйіспеншілік мәселесіндегі шешуші рөлді жүрекке береді.

Ал, шығыс жұлдыздары Хафиз бен Сағди шынайы махаббаттың ешқашан ізсіз кетпейтінін, адам ғұмырында бұл сезімнің бірге жасайтынын айтқан. Орта ғасырларда махаббат ұғымы көркем туындылардың ғана нышаны емес, дүниетаным, дін, философия, эстетика салаларының бастау алатын бұлағы болып саналады. Ортағасырлық мұсылман және христиан теологиясында, діни әдебиетте, сондай-ақ шығыс поэзиясында да басты тақырып махаббат болды. Көптеген онтологиялық, аксиологиялық, гносеологиялық мәселелердің шешуін табар түйіні осы махаббат категориясы еді.

Қазақтың ғашықтық жырлары, лиро-эпикалақ дастандары ғасырлар бойы халықтың інжу-маржандары санатында сақталып, бағаланып келеді. Түп тамыры шығыстан тартылған Ләйлі-Мәжнүн, Жүсіп-Зылиқа сияқты қиссалармен бірге, қазақ топырағында туған «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» тәрізді жырлар халық жадында берік орнықты. Халық аңыздарының үлгісінде жазылған С.Мұқановтың «Сұлушаш», И.Байзақовтың «Құралай сұлу», «Ақбөпе» поэмаларындағы басты сюжеттік арна ғашықтық сезімнен бастау алады. Жиырмасыншы ғасырдың алғашқы ширегінде әдебиетте бой көрсеткен қазақ прозалық шығармаларындағы басты тақырып сүйіспеншілік, махаббат сезіміне, осы жолдағы күрес-әрекеттерге арналғаны белгілі. Бұл тақырып одан кейінде түрлі жанрдағы шығармаларда көтеріліп, осы кезге дейін жырланып келеді.

Тарихилық – дәуірдің бет-бейнесін, нақты оқиғалар мен адам тағдырлары арқылы көрсететін ұғым. Қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпқа жазылған романдардың маңызы жоғары. Қазақ тарихи романы қай кезеңге арналса да ол суреттеліп отырған дәуірдің халық тағдырында атқарған роліне жан-жақты талдау жасап, өткен мен бүгіннің арасына дәнекер болады.

Ұлттық әдебиетімізде тарихи тақырыпты арқау ету кеңінен қанат жайған келелі дәстүр десе де болғандай. Бұл, әсіресе, XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан кейін кең етек алғаны белгілі. Осы кезеңде өмірге келген І.Есенберлиннің «Қаһар», «Жанталас», «Алмас қылыш», Д.Әбіловтің «Ақын арманы», З.Ақышевтың «Жаяу Мұса», Ә.Әлімжановтың «Жаушы», С.Жүнісовтің «Ақан сері», Ә.Кекілбаевтің «Үркер», «Елаң-алаң», М.Мағауиннің «Аласапыран», Д.Досжановтың «Жібек жолы», С.Сматаевтың «Елім-ай» т.б. тарихи, тарихи-ғұмырнамалық романдары соның дәлелі.

Кеудеде жан тұрғанда адам баласынан сезім күйі, құштарлығы өлмек емес. Өртеніп, күйіп-жану, махаббат оты – жан беріп, жан алысқан соғыстарда да, халық басындағы небір зұлмат күндерде де өз орнын тапқан, екі аяқты пендеге қуат, дем берген, келер күндерге деген үмітін кеудесінде маздатып отырған.

Тарихи шығарма – тек халықтың тарихын, шежіресін, кескілескен шайқастарды ғана суреттеумен шектелсе көркемдік сапасына нұсқан келер еді. Белгілі зерттеуші Герольд Бельгер: «Ә.Кекілбаевтың көркемдік палитрасының қуаты мен қасиеті де осында — ол ежелгі аңыз-әңгімелерді бүгінгі күннің елегінен өткізіп, тарихи-философиялық тұрғыдан екшеп отырады, сол аңыз-әңгімелерден күллі адам баласына ортақ адамшылық тамырларды тауып отырады. Өткен күндер шындығына бүгінгі күннің жарық сәулесін түсіреді. Кекілбаевтың суреткер ретіндегі ерекшелігінің бір парасын осы төңіректен іздеуіміз керек» [4,27].

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында халық жадында сақталған ескі аңыздарды жаңғыртып, көне сюжеттерді көбірек бағдар тұтады. Ә.Кекілбаев романтизмінің көркемдік жүйесін толықтыратын сипат шығармаларында мифтік-фольклорлық сарынның, аңыз-әңгімелердің жиі көрініс беруі болып табылады. Ә.Кекілбаев туындылары көбінесе бүтіндей мифтік-фольклорлық сюжетке құрылады. Жазушы аңыз әңгімелер арқылы өткенге, тарихи оқиғалар сілеміне көз жібере отырып, мәңгілік мәселелерді шешуге ұмтылыс жасаған. Осы сипаттағы шығармаларының бірі – «Аңыздың ақыры» романы.

Тарихи дәуірлер мен оқиғаларды, тарихи адамдардың өмірін көркем бейнелеп елестеткен, дүниетанымдық ізденістері жоғары шығармалардың қатарына Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романын жатқызуға болады.

«Аңыздың ақыры» романы Әбіш Кекілбаевтың бұрыннан жазғандарынан сыры да, сипаты да мүлде бөлек, жазушының шығармашылық тың табысы, өсу, іздену эволюциясының жаңа қыры дерлік, өзіндік концепциясы бар дүние. Жазушы мұнда өзінің ойшылдығы мен парасатты суреткерлігін көрсеткен десек асыра айтқандық емес [5,42].

«Аңыздың ақыры» романы тарихи тақырыпқа жазылып, тарихта болған Ақсақ Темір өмірінің бір сәті көрініс бергенімен, бұл – үйреншікті мағынадағы дерекке негізделген тарихи туынды емес. Жазушы тарихи аңыз шеңберінен шығып, қаламгерлік қиялын қоса отырып, дербес психологиялық шығарма тудырған. Мұнда тарих – фон, кезең колориті

ғана. Сыншы С.Әшімбаев романның тарихи негізін баса айта отырып: «шартты түрде болса да оқиға қай ғасырда, қай жерде болып еді, Әмірші деп отырғанымыз кім, қай елдің ханы деген сұрақтың бетін ашу керек сияқты» [6,12] – деген пікір білдіреді.

Ә.Кекілбаев үшін романда оқиғаның қай ғасырда, қай жерде болғаны маңызды емес. Мәселе, оқиғаның қашан және қалай болғанында емес, болған оқиғаның адамгершілік-философиялық мәнінде. Сюжетке өткен дәуір оқиғасы арқау болғанымен, ішкі мазмұны махаббат пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, мейірім мен қатыгездік, бақ пен тақ, бақыт сияқты жалпыадамзаттық мәні бар мәңгілік мәселелерді қозғайды.

Романның негізгі сюжеті шығыс елдерінің ежелгі аңыздарының негізінде алынған. Тарихта болған дерек пен шығармашылық қиял, фольклорлық бастау мен реалистік баяндау осы шығармада ерекше жымдасып кетеді де, халықтың әр қилы аңыз әңгімелерін өзінше қызғылықты түсіндіретін автордың көркемдік философиялық концепциясы барынша толық, айқын танылады.

«Аңыздың ақыры» романының лирикалық, романтикалық сипаты мол. Романның сюжеті үш кейіпкердің (Әмірші, ханша, шебер) төңірегінде өрбитін тарихи аңыз-әңгімеге құрылған. Жазушы өзіне таныс аңыз-әңгімені жалаң баяндаушы емес, ол аңыздық желіні жаңаша түсіндіріп, жаңғыртып, сол арқылы адам жанының терең иірімдерін ашқан композициясы күрделі, психологиялық салмағы бар дербес туынды жасайды. Әмірші, кіші ханша мен шебердің арасындағы шарпысқан ішкі психологиялық сезім-күйлері мен жан дүниесіндегі толғанысы, ой арпалысы шеберлікпен суреттеледі.

Романның бас кейіпкері – Алмас хан. Шығармада Алмас хан өмірінің соңғы айларында болған оқиға баяндалады. Ол өз халқын толық бағындыруда да, оны басқаруда да, оған жаңа жетістіктер қосуда да табысқа жеткен әмірші. Бірақ ол халқына өз философиясын уағыздауда жеңіліске ұшырайды. Сондықтан автор кейіпкердің ой жүйесін, сезіну, түйсіну өрісін, оның құбылыстарын, суреттеуге ерекше көңіл бөледі. Әміршінің мінез-құлқы – романның негізгі желісі.

Хан кезекті жорығынан оралғанда, кіші ханшаның өзінің құрметіне салдырған биік мұнарасын алыстан көзі шалады. Мұнараны салушы жас шебер ханшаға ғашық болып, оған деген құмарлығы мен іңкәр сезімін, махаббатын өз өнері арқылы бейнелейді. Ханға суық хабар өзегін құрт жеген алма арқылы беріледі. Қызғанышы оянған Хан шебер мен ханшаға қаһарланып, жас жігіттің көзін ойып, тілін кесіп, қатал жазалайды. Ханша мен шеберді қатаң жазалағанымен, хан олардың жүрегіне әмір ете алмайды. Өйткені байлық пен биліктен тыс, оларға бағынбайтын махаббат, сезім құдіреті бар. Нағыз өнер туындысына тән сұлулық пен нәзіктік тек шынайы махаббаттың әсерінен туындайды.

Әміршінің бейнесін жасағанда Ә.Кекілбаев тарихи материалдарға сүйеніп, қазіргі болмысқа сәйкес әлеуметтік-психологиялық модель жасаған. Эгоцентризм мен өзін ғана сүюдің жалғыздыққа, рухани азушылыққа ұшырататынын көрсеткен. Жазушы шеберлігі Жаппардың өзімен өзі сөйлескен монологын беруде ерекше көзге түседі. Жасынан сәулетшілік өнер бойына дарыған Жаппарға (әкеден берілген қабілеттілік) дүние жүзінде теңдесі жоқ мұнара салу ісі тапсырылады.

Кіші ханшаға ерекше ықылас, құмарлық сезінген сәулетші мұнараны салудың жаңа түрін ойлайды. Оның ойынша мұнара ендігі жерде өзінің ұлылығымен емес, адамдарда басқа адамдарға деген сенім, сүйіспеншілік сезімін туғызуы керек. Осы ойын іске асыру үшін сәулетші аса көп жұмыс істейді. Алғашқыда сәулетші хан бақшасының ішінде жас сұлуды жиі көру мүмкіндігі бар кетікті бекітпеді. Енді сәулетші қалайда жас сұлуды өзіне қарату үшін, оның өзіне деген сүйіспеншілік сезімін туғызу үшін мұнараны ерекше ықыласпен әшекейлеп сала бастайды.

Жер бетіне өзінің әмірлігін, үстемдігін жүргізіп, ашса алақанында – жұмса жұдырығында ұстай білген Әмірші «мұнара бейнелеген асқақ махаббаттың иесі кім, ол кімге деген ақ сезім» деп іздеумен болады.

Романда мұнара – шебер махаббатының символындай. Шығармада мұнараның атқаратын қызметі ерекше. Ол үш кейіпкерді, ханды, ханшаны және шеберді өзара

байланыстыратын, бір қазыққа байлайтын ортақ желі. Романдағы романтикалық сарын да осы мұнара бейнесімен байланысты. Ол жанданған кейіпке еніп, адам әрекетіне, адамға тән мінезге, қылыққа ие. «Мұнара күніне бір мінез шығарады. Бір күні жас майсадай үлбіреп, жас сәбидей мөлдіреп тұрса, ертеңіне-ақ жан-жағына ойнақы нұр таратып, жайнақтап шыға келеді. Бірде терезенің алдынан ет жүрегінді елжіретіп, үн-түнсіз телміріп тұрып алса, артынша-ақ төбесімен көк тіреп аспандап шыға келеді» [5,134].

Мұнара бірде «күледі», бірде «мұнаяды», бірде «сұстанады», бірде «алыстан ым қаққандай» болса, бірде «жалбарынады». Шығарманы мұқият оқып шықсаңыз, мұнараның мұндай «мінезінің» сан қырына куә боласыз. Шығармада мұнара романтикалық бояумен бейнеленген. Оның қасиетін суреттеуде әсірелеу де басым. Мұнараға қараған жанның барлығы қайран қалады. Ол шаһардағы басқа мұнараларға атымен ұқсамайтын ерекше бір сипаты бар, сиқырлы мұнара. «Әмірші сан-сапат жорықтарында талай мұнаралар мен сарайларды көре-жүре, тап мынадай сиқыр сұлулықты бұрын-соңды ешқайдан жолықтырған емес. Бірақ көзін жібермей, көңілін тұзақтап, тұсап-матап тастаған өзгеше көріктің сиқырына түсіне алмай келеді» [5,40]. Романда мұнараның қасиетін айқындауда «сиқыр» сөзі онымен жиі қатар айтылады. Мұнараның сиқыры – шебердің ханшаға деген махаббатын бейнелеуінде, тіпті сол махаббаттың өзіне айналуында.

Кіші ханша әміршінің алдында жалғыз-ақ күнә істепті. Онда да өңінде емес, түсінде күйеуінің көзіне шөп салыпты. Бірақ сол жалғыз қылмысының өзін әміршінің қырағы көзі қалт жібермепті. Әміршінің мына монологына көңіл бөлейік: «Ханымның сол жолғы түсінде құшқан еркегі басқа ешкім де емес, энеу күнгі монтаны жігіт. Ханым онымен өңінде болмағанымен түсінде табысты. Ендеше сол бір жайнақ көз жігітпен өмірінде болмағанмен, көңілінде әлдеқашан қауышқан. Көңілінде ол ханымға бұдан гөрі әлдеқайда жақынырақ...» [5,172].

Шығармада жазушы тек Әміршінің ғана қатыгездігін орынсыз кінәлай бермейді, оның іс-әрекеттерін төтелеп даттай да бермейді, автор адамшылық қасиетті, адамның жеке басын аяққа таптайтын зорлық пен зұлымдықтың, билік құмарлықтың шірік философиясын әшкерелеуге назар аударады. Қаншалық қаһарлы, қайратты болғанмен, Әміршінің өзі де, шынтуайтқа келгенде көрсоқыр, қатыгез. Ол өзгелерді қайғы-қасыретке ұшыратумен бірге, өзі де шектеусіз биліктің құрбаны болады.

Ә.Кекілбаев тарихи шығармаларында ежелгі аңыз-әңгімелерді шебер пайдалана отырып, өткен күннің жарқын да қаһарлы бейнесін, моральдық бейнесін жасады. Әбдіжәміл Нұрпейісов өзінің бір сөзінде: «Ол өзінің шығармаларында атақты тарихи тұлғалар есімін саудаға салмайды. Ол өз халқының өткен тұрмысын әспеттеу, әйтпесе мансұқ ету секілді мінезден де аулақ. Адам өмірінің әлеуметтік сыр-сипаттарын философиялық, психологиялық тұрғыдан терең көрсетуі бұл повестердің шыншылдық қасиетін ерекше көтере түскен», - деген болатын.

Ә.Кекілбаев қазақ тарихи романдарындағы аңыздық желілер өмірлік шындыққа ажар бітіріп, мазмұнын тереңдетеді, философиялық мән-маңыз береді. Қаламгердің сюжет желісі түгелдей аңыздан арна тартқан «Аңыздың ақыры» романы – саф күмістей таза тарихи роман. Мұндағы тарихи деректердің барлығы көркемдік шешімін үйлесімді тапқан туынды екенін Ә.Кекілбаев туындыларынан анық байқауға болады.

Қорыта айтқанда, Ә. Кекілбаев шығармаларында аңыз желісінің қолданылуы суреттеліп отырған заман шындығын бейнелеудің, өмір шындығын көркем шындыққа айналдырудың жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Қондыбай С. «Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері» -Алматы, 2018 «Қазақ тілі» - 418 б.
- [2]. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. Антикалық философия. -Алматы: Жазушы, 2005. Т.2. – 568 б.

- [3]. Орта ғасырлық діни философия. Жиырма томдық. – Алматы: Жазушы, 2005. Т.5 – 568 б.
- [4]. Герольд Бельгер «Казахское слово» - Астана, С-128. 2001
- [5]. Кекілбаев Ә. 2 томдық таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. Т.1. – 400 б.
- [6]. Сыншы С.Әшімбаев «Шындыққа сүйіспеншілік». Әдеби-сын мақалалар, портреттер, эссе. «Жазушы», 1993.

ЛЕГЕНДА И ИСТИНА В РОМАНЕ А. КЕКІЛЬБАЕВА «КОНЕЦ ЛЕГЕНДЫ»

Каримсакова Бактигул Абдимухановна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, baktigul.karimsakova@yu.edu.kz.

Аннотация. В этой статье рассматривается совершенствование старых легенд, сохранённых в душе народа, и фольклорно-мифический мотив в романе А.Кекильбаева «Конец легенды». Произведения А.Кекильбаева в основном состоят из фольклорно-мифических сюжетов. Писатель через легенды-рассказы, опираясь на исторические свидетельства, стремится решить вечные проблемы. В романе мастерски описываются психологические чувства и душевные переживания между Повелителем, Младшей Ханши и Зодчий.

Ключевые слова: литература, писатель, исторический роман, легендарные истории, правитель, королева, мастер, любовь и зло, добро и зло, доброта и жестокость, сад и октябрь.

LEGEND AND TRUTH IN A. KEKILBAEV'S NOVEL «THE END OF LEGEND»

Karimsakova Baktigul Abdimuhanovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau city, Kazakhstan, baktigul.karimsakova@yu.edu.kz.

Abstract. This article discusses the improvement of old legends, preserved in the soul of the people, and the folklore-mythical motif in the novel “The End of Legend” by A. Kekilbaev. The works of A. Kekilbaev consist mainly of folklore and mythical scenes. The writer, through the legends-stories, based on historical evidence, seeks to solve the eternal problems. In the masterful novel, psychological feelings and emotional experiences are described between the Lord, the Younger Hanshi and the Architect.

Keywords: Literature, writer, historical novel, legendary stories, ruler, queen, master, love and evil, good and evil, kindness and cruelty, garden and october.

ӘОЖ 32.019.51(045)

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕСІНДЕ ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІМЕН ҮНДЕСУІ

Жеткізгенова Ә.Т., Дальмуханова Ф.К.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Әл-Фараби мен Алаш зиялылары еңбектеріндегі руханият мәселелері. Ұлы ғалымның «Қайырымды қала тұрғындары» атты трактаты. Алаш арыстарының мұраты мен бағыт-бағдарлары бір арнада тоғысып, арман-тілегін жұптаған ұлттық идея XX ғасырдың алғашқы ширегінде ұлт болашағының көлеңкелі тұстарын көріп саяси тұрғыдан ширыға, шыңдала түсіп, жарыққа шыққандығы. Осы идеяның жетіліп, тәуелсіз мемлекет болып қалыптасу үшін аса қажеттілігін бүкіл жан-дүниесімен, сана-сезімімен сауатты ұғына алған Алаш қайраткерлері бар мүмкіндігін жұмсап, айрықша еңбек еткендігі

Түйінді сөздер: руханият, трактат, кемеңгерлер, алаш қайраткерлері, саяси-тарихи еңбектер, елбасы, рухани жаңғыру, ел мүддесі

Ел үшін туған ерлер есімдерінің тарих сахнасынан өшпей, халық жадында мәңгі сақталып қалуы – олардың еңбектерінің қоғам даму үшін маңыздылығы өте зор болғандығында.

Зерттеуші Ж. Каттыгарин өзінің мақаласында: «Ұлы дала небір кемеңгерлерді өмірге әкелді, оларды жіктеп айтар болсақ әлеуметтік ұйымдастырушы реформаторлар Атилла, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Индияда билік құрған Бабур мен Акбар, Қытайда – Құбылай (Юань династиясының негізін салған), беріш Бейбарыс (мамлюк деңгейінен Египеттің билеушісі дәрежесіне көтерілген, Шыңғыс хан әскерлерін тоқтатып, кресшілер мен ассасиндерді күйреткен), қазақтың Солонь атанған Тәуке және Абылай хан. Бүгінгі өз уақытымызға келсек бұлардың жалғасы Қонаев, Назарбаев, Аман Төлеев (Ресейде президенттік сайлауда үшінші орында болған). Дарынды философтар, ғалымдар, діни көшбасшылар мен ақындарға келсек, олар Орталық Азияда өмір сүрген Заратуштра, элиндік әлемнің философы скиф Анарыс (Платон оны таңдаулы тоғыз ғалымның қатарына жатқызған. Аты аңызға айналған скиф, Грекияға саяхат жасағанда Солонмен кездесіп соның ықпалында болып данышпандығымен аты шыққан), «ортағасырлық Аристотель және кемеңгер ұстаз» әл-Фараби, дала түріктері үшін ислам тұжырымдамасын енгізген Қожа Ахмет Яссауи, Қорқыт Ата (мәңгілік өмірді аңсаған, әдемілік шығармашылығындағы «Нирвананы» көксеген), біліктің құттылығына сапар шеккен Жүсіп Баласағұн, Асан қайғы – жер жаннаты Жер Ұйықты іздеген алғашқы ізденімпаз, ұлт жол басшылары Бұқар Жырау, Махамбет, Шыңғыс Айтматов, Олжас Сүлейменов және т.б.» – [1, 123] деп, Әл-Фарабидай данышпанның ел тарихындағы өлшеусіз орнын атап өткен.

Әл-Фарабидің «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткердің афоризмдері», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету жөніндегі кітап», «Бақыт жолдарын көрсету» трактаттары мемлекеттік тәуелсіз қоғамда әділ басқару салтын саралауға арналған. Данышпан ғалым өзінің саяси философиялық теориясында қайырымды басқаруды сақтау мен оны ұйымдастырудың тәсілдерін, қала тұрғындарына қайырымдылық пен игіліктің қалай келетіндігін және бұл нәтижеге қандай жолмен жетуге болатындығын түсіндіреді. Өзінің көзқарастарын ол «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекеттік билеушінің нақыл сөздері» және «Азаматтық саясат» трактаттарында кеңірек баяндайды.

Ұлы ғұламаның қайырымды қала туралы ілімінде азаматтық қоғамның мұраты көрініс тапқан. Аталмыш трактатында қала тұрғындарының бақытты өмір сүруіне жағдай жасаған жоғарғы билікке, ел тізгінін ұстаушыларға көңіл бөлген. Қайырымды қала тұрғындарының жақсы және игілікті өмір сүруі көбіне басқарушы билік саласына байланысты екенін, тек қайырымды билеушілер билеген халқы бар қалалар ғана бақытқа жете алатынын айтады.

Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі орны бөлек, идеясы біртұтас ұлт тәуелсіздігіне ұштасқан Алаш қайраткерлері мен Әл-Фараби еңбектерінің рухани мықты байланысы көрінеді. Алаш арыстары да, Әл-Фараби да бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын қоғамды білімді, сабырлы, ақылды адами қасиеттерді бағалауға қабілетті адамдар басқарғаны жөн деп ой түйген еді.

Еліміздің қоғамдық саяси өміріндегі Алаш партиясының алатын орны мен қызметін зерттеу Отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі екендігін, өз кезеңінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған қағидалары күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отырғандықтан, күн тәртібінен түспейтін ең өзекті мәселе ретінде басты орында болатындығын елбасымыз өзінің саяси-тарихи еңбектерінде үнемі ескертіп келеді.

Алаш қайраткер-қаламгерлерінің мұраты мен бағыт-бағдарлары бір арнада тоғысып, арман-тілегін жұптаған ұлттық идея XX ғасырдың алғашқы ширегінде ұлт болашағының көлеңкелі тұстарын көріп саяси тұрғыдан ширға, шыңдала түсіп, жарыққа шыққан болатын. Осы идеяның жетіліп, тәуелсіз мемлекет болып қалыптасу үшін аса қажеттілігін бүкіл жан-дүниесімен, сана-сезімімен сауатты ұғына алған Алаш қайраткерлері бар мүмкіндігін жұмсап, айрықша еңбек етті.

Алаш азаматтарының жан аямай тер төккен осы бір елеулі еңбектеріне елбасымыз Н.Назарбаев: «Олар өз қызметінің басты мұраты қазақ халқының ұлттық төлтумалылығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шыңдау деп санаған» [1, 157], – деп аяулы арыстардың алмағайып тұстың айтулы кезеңіндегі азаматтық әрекеттеріне шынайы баға берген болатын.

Н.Ә.Назарбаев өзінің: «Еуразияның кіндігіндегі ең соңғы көшпелілер құрлығының тағдыры, ұлттық сана мен байырғы қорғандар құпиясы, тоталитаризм мен ұлы әмірші Бейбарыс, қазіргі Қазақстанның диаспоралары мен орта ғасырдағы Үндістан, ұлттық тұтастану мен «Алаш» – міне, осылардың бәрі де басымыздан өтіп жатқан бүгінгі күрделі өмірімізге күш дарытумен бірге ұлы халқымыздың тарихымен де тамырласып кеткен» [1, 6], – деген пікірі арқылы еліміз тарихының тұтас бір сатысын қалап, кезеңін құрайтын мазмұны бар Алаш қайраткерлерінің жанкешті еңбегінің келер ұрпағымызға жалғасар асыл тінін ардақтау, аялау міндетін қойып отыр. Тұтас сөйлем ішінде «Алаш» сөзін ерекшелеп алуының өзі оның ұлт тарихындағы айрықша маңызын айқындайды.

Ел мүддесін көздеп, рухани жүдеуліктің етігімен су кешкен күйін көріп назырқаған Алаш зиялылары азаттық идеяларымен толыққанды дәрежеде ұлт мүддесіне қызмет ету мақсатында алмағайып уақытқа қарамастан, сол кезеңдік руханият мәселелерін күн тәртібінен түсірмей, көпшілікті ақпараттандыру мәселесін мерзімдік баспасөздер арқылы жүзеге асырып, рухани құндылықтарын сақтап қалуға, дәстүрлі желі сабақтастығын үзбеуге үздіксіз қызмет еткені белгілі.

Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.

Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Бірақ, ұлттық кодымыз сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [2], – деп рухани жаңғыру қағидаттарын генетикалық негізімізді сақтай отырып, ұлттық санамыздың аясында саралау арқылы мемлекетіміздің іргесін бекітіп, рухын асқақтатындығын атап көрсеткен болатын.

Мақаланың «Ұлттық бірегейлікті сақтау» атты үшінші бөлімінде «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді.ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» [2], – деген тұжырымы Алаш арыстары арман еткен ұлт тәуелсіздігін сақтау мен алдыңғы қатарлы ел сапына қосылу үлгілеріне қосқан мәдени, рухани құндылықтар туралы ойлы пікірлерімен астасып жатыр.

Келесі «Прагматизм» бөлімінде «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді» [2], – деген ойлардың мемлекет қайраткерлері арасындағы айрықша тұлға, Алаш зиялысы Әлихан Бөкейхановтың «Әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме

болып қадалу керек» деген барлық игілік халыққа қызмет ету керектігін меңзейтін ұстанымымен рухани үндесе, жымдаса өріле үйлесім тапқан. Аталмыш жолдарда мүдделі мақсаты толықтай экономикалық тәуелсіздікке ұмтылысымен орайласатын тұшымды пікірлер мен тұжырымды ойлар көрінісі бар.

Еліміздің мемлекет мәртебесін алып, тәуелсіз түрде салтанатты көш түзеу бақытына ие болғандығы арқасында, халқымыздың ұлттық құндылықтарын шынайы тарихи танымда танып білу мүмкіндігі айқындалып, көптеген мәселелер шешімін тауып, ақтандар жолы аршылғаны белгілі. Алаштануға қатысты келелі ой түзіп, салиқалы пікір айтқызып, түйінді тұжырымдар жасататын мәселелер қозғалып, талқыға түсіп, өзектілігі айқындалып, ғылыми айналымға енгізілді. Алаштық идея, алаштық таным деген тіркестер ұлтын сүйген жанның көкейіне мықтап түйіліп, жүрек төріне тұрақты орнықты. «Алты алаштың баласымыз...» делінетін жолдар тек жаттанды, ұйқастық мағынамен емес, әрбір қазақтың санасында сайрап тұрған ұлттық ұғым болып қалыптасты.

Халқым, отаным, жерім, ұрпағым деп ұлт болашағын байыпты бағамдап, ел келешегін бүтіндікпен, бейбітшілікпен ойлаған әрбір қазақ азаматының жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен ойдың Алаш идеясы екендігіне толық мойын бұрдық.

Қазақ идеологиясы үшін темірқазық болып келетін «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» деген ұранға лайық қасиет, киесі жоғары қастерлі сөздің бағасы артты, айрықша құрметпен аталды. Сондықтан ұлтымыздың тұтастығын сақтауға ұлттық сананың негізі болып тұрған Алаштық идея қазіргі таңда ел тарихына, ел ертеңіне, қазақ халқының рухани байлығының өшпей, өркендей түсуіне қызмет етуін тоқтатқан емес. Алаштанушы ғалым Д.Қамзабекұлы үлкен пафоспен «Алаш – өркениет бағытындағы Қазақ елінің, зиялыларының айнымас темірқазығы» [4, 41], – деп Алаш жолының адастырмас арнасына түсе білуді нұсқайды. Ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өміршеңдігін жоғалтпай, соқпақ жолдан сарабдал ойларға негіз бола сара жолға түскен Алаш идеясының жарқын бір көрінісі елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында сабақтастық жалғай, тін таратқанын айтуға болады.

Алмағайып заманның аласапыран сәтінде ел бағына туған Алаш қайраткерлері туған халқының отаршылық езгіге қарсы тұра алатын қабілет-қарымын ашуда олардың саяси санасын, құқықтық сауатын ашпаса, өзге ел қатарынан қалып қоятындықтарын саналы түрде ұғына отырып, қазақ халқының ұлттық санасын оятуда, білімі мен білігін жетілдіріп, мәдениеті мен руханиятын дамыту қажеттігін өздері тамаша түсіне алған және айналасындағыларға осы мәселені өзекті етіп түсіндіре алған зиялы қауым еді. Олардың қай-қайсысы да ел руханиятының назардан тыс қалмауы жолында қазақ халқының мәдени, әдеби бай мұраларын жете зерделей отырып, насихаттау, таныстыру жұмыстарын жандандыра жүргізген еді. Туған елінің, сол елді атамекен еткен қазақ халқының рухани кеңістігінің тар шеңберде қалып қоймай, дамып, жетіліп, өзге жұрттың да жетістігі бар жетелі дүниелерінен таныстығы болғанын қалап, озық еңбектерін қазақ тіліне тіліне аударып, халқына пайдасы тиер тұстарын қармап, шығармашылық табысы мол жұмыстар атқарды.

Алаш руханияты көсемдерінің қазақ жерінде ұлттық идеяны ұстану жолынан айнымай, ақ жол, адал қадаммен алда жүруі жөнінде Н.Ә. Назарбаев: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққан, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», – деп атап көрсеткен болатын [1, 156].

Ел тарихының білгірі, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиев Алаш идеясының маңызын оның халықтығында, бай руханиятында екенін: «Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келген жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, ұлттың өмір сүру концепциясы. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстыруға көп күш жұмсаған большевиктер құрған билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта

жаңғыруы, қайта күш алуы оның өміршендік сипатын айғақтайды. Алаш идеясының өзегі – ұлттық мемлекеттік. Құрметті Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық – жетім халық. Кез-келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік негізгі құндылық. Міне осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы – Алаш идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды. Ал оның ішкі әлеуметтік мазмұны, демократиялық принциптерге сүйенген қоғамды халықтың мәдени деңгейіне және саяси белсенділігіне тәуелді екендігін ұмытпағанымыз жөн» [4, 87], – деп сарабал ой мен салмақты пікір түйеді.

Парламент мәжілісінің депутаты А.Әбілдаев та Алаш идеясының XX ғасырдағы қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея болғандығын, еліміздің тарихында Алаш арыстарының орны ерекше екендігін «Алаш идеясының өзектілігі және ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамында жаңғыртылуы» атты мақаласында: «Қазақтың елдігі мен тұтастығын аңсаған Алаш қайраткерлерінің идеясы бүгінде іске асты. ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басында тәуелсіз мемлекетіміздің іргетасы қаланды. Олардың еліміздің тәуелсіздігін ту етіп, ХХ ғасырда Қазақ елін өз алдына дербес те егемен мемлекет ретінде көргісі келген ізгі де жасампаз ниеттері тек ХХ ғасырдың соңында ғана жүзеге асты. Заманында бар қазақтың қамқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, алашордашылардың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жоймағанын байқайсыз. Қазақ халқының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дербестігі, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, күн тәртібінен түскен жоқ» [5, 126], – деп ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүрген асыл идеалдың өміршендігін атап көрсетті.

Қазіргі таңда қазақ зиялыларының ұстамдылығы мен парасаттылығы, ізденгіштігі мен зерттеу еңбектері нәтижесінде ұлттық бірлік нығая түсіп, рухани-зерделі ұрпақ жады эстафеталық жалғастық жолына түскендігін Д.Қамзабекұлы «Қазір Алаш тарихы кеудесінде – жаны, бойында қаны бар кез-келген отандасымызды ойландырады, толғандырады. Неге? Біріншіден, олар бүгінгі болмысымызды, қасиет-қадірімізді сол кезбен салыстырады. Екіншіден, сапалы жаңаруда ұлттың «алпыс екі тамырына» әсер беретін Алаш жолын қалайды. Біз әлеуметтанушы емеспіз, бірақ қарапайым байыпқа салсақ, байқайтынымыз: ұлт тарихын жақсы білетін 10 адамның 9-ы Алаш десе «ішкен асын жерге қояды». Бұған, әрине, қуанамыз. Үзілмеген үміт үшін, жалғасқан рухани-тағылымдық сабақтастық үшін» [3, 35], – деген пікірлерімен бекітеді.

Ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығын саралаған, ұлттың өмір сүру концепциясын айқындаған Алаш арыстарының армандарын асқақтата жалғап, қазіргі таңдағы осы өзектілікті нақтырақ айқындауға жол ашып, бағыт-бағдар беріп отырған елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы ой өрімдерімен тығыз байланыса сабақтасатындығына қапысыз көз жеткізеді.

Өз кезеңінде халқына қамқорлық қамдап, қалың қазақтың сүйенішіне айналған Алаш арыстары мен Әл-Фараби еңбектеріндегі өзекті мәселенің бүгінгі күн тәртібінен бір мысқал да түспегеніне дәлел болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Каттыгарин Ж. Әл-Фараби мен Жүсіп баласағұн дүниетанымының түркілік негіздері// «Түркі халықтарының рухани мұралары және Маңғыстау жыраулық дәстүрі»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары, Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2019. - 404 б.

[2]. Назарбаев. Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы, 1999.

[3]. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2017 жыл.

- [4].Қамзабекұлы Д. «Алаш – Темірқазық», «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы: Экономика, 2013. - 248 б.
- [5].Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысының ұлт тағдырындағы орны жөнінде», «Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Семей, 2008.
- [6]. Әбілдаев А. «Алаш идеясының өзектілігі және XXI ғасырдағы қазақ қоғамында жаңғыртылуы», «XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы» ұлттық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы: Экономика, 2013. - 248 б.

СОЗВУЧИЕ ДУХОВНОЙ ПРОБЛЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ И АЛЬ-ФАРАБИ

Жеткізгенова Әлия Түгелбайқызы - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz.

Дальмуханова Феруза Козыбаевна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, feruzaaktau@gmail.com.

Аннотация. Вопросы духовности в произведениях Аль-Фараби и Алашской интеллигенции. Сказка великого ученого "Милосердные горожане". Национальная идея, объединяющая мечты и чаяния Алашской интеллигенции, являются политической идеей будущего нации в первой четверти двадцатого века. Лидеры Алаша, которые хорошо понимают свою нужду и хотят стать независимым государством.

Ключевые слова: духовность, трактат, гений, политико- исторические произведения, президент, духовное возрождение, интересы страны.

THE HARMONY BETWEEN ALASH INTELLECTUALS'S SPIRITUAL PROBLEMS AND AL-FARABI'S WORKS

Zhetkizgenova Aliya Tugelbaevna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz.

Dalmukanova Feruza Kozybayevna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, feruzaaktau@gmail.com.

Abstract. Problems of Spirituality in Al-Farabi and Alash Intellectuals's works. The tale "The Cute citizens" by the great scientist. The national idea, which combines the dreams and aspirations of Alash, is the political idea of the future of the nation in the first quarter of the twentieth century. The Alash leaders, who have a great deal of understanding of their every need and desire to become an independent state.

Keywords: spirituality, tract, genius, Alash figures, political historical works, the President, spiritual revival, interests of the country.

ӘОЖ 82-131

ТАРИХИ РОМАНДАҒЫ ТАНЫМ МЕН КӨРКЕМДІК ҚОЛДАНЫСТАР

Отарова А.Н.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада көрнекті жазушы М.Әбдіхалықовтың «Сүйінғара» романындағы тарихи тұлғалар бейнесі мен заман шындығының арасындағы терең сабақтастықты көркем бейнелеудегі суреткер стиліне тән ерекшеліктер, атап айтқанда, монологтың түрлері, диалог, деталь, мінездеу, авторлық баяндау, композициялық үйлесімдер көркемдік таным аясында жан- жақты қарастырылады.

Түйінді сөздер: заман шындығы, характер, стильдік ерекшелік, юмор, монолог, психологизм, пейзаж.

Қоғамдық-саяси мәні зор проблемалардың идеялық-эстетикалық шешімін табу жолында қаламгер тарихи романында көп ізденген. Құнарлы өмірлік материалдарға, оның ішінде тарихи деректерге сүйеніп көркемдік жинақтаулар жасайды. Жазушы романда авторлық баяндау, кейіпкерлердің диалогын, лирикалық шегіністерді, табиғат көріністерін көркемдік мақсатта өте ұтымды пайдаланады. Бұл әрине заман шындығын тұтастықта, тартымды бейнелеуге негіз болады. Романда диалогтар кейіпкерлердің характерлік ерекшеліктерін даралауға пайдаланылған. Кейіпкерлері аз сөйлесе де сөз астарларында терең мағына-мән, күрделі әрекет, шынайы сезім бар. Бұның өзі – жазушы шеберлігінің бір қыры.

Романның нағыз халықтық үні, яғни стильдік бояуы оның тілінде жатыр. Бұдан жүз жылдар бұрын өткен өмір шындығын көрсетуде жазушы суреткерлік талантын танытқан десек болады. Мысалы: би, батыр сияқты сол кезеңдердің “лауазымды” адамдары қатардағы көптен ақыл-парасаты, жүріс-тұрысы, сөйлеу үрдісі жағынан бөлектеу, жоғарырақ тұруға тиіс болғаны даусыз, әйтпесе ел билеуші төре, хан, ақыл-үкім айтушы би бола ала ма? Сондықтан Сүйінғара да, Тұрыш би, т.б. шешен сөйлейді.

Романның тіліне байланысты тағы бір ерекшелік – шығарманың өн бойында тұтаса өрбіп жатқан зілсіз, әсерлі юмор. Суреткер әрбір деталь, штрихты кейіпкер болмыс-бітімін, қимыл-әрекетін көрсетуде ұтымды қолдана білген. Мына бір эпизодқа назар аударайық: "Қара домалақ бала жылып етіп суырылып, найзаны алды. Алғашында жеңіл деп ойласа керек, ұшынан ұстап еді, салмақты найза құлаған теректей ауып барып шаңға жалп ете түсті. Бір тәуірі ешкімге зақым келтірмеді. Бала ұмтылып оны көтергенше, ересек екі адам оны қатар ұстады. – Ой, балшыққа батқыр, балшыққа бат. Ол саған үйге түскен түйені қуатын қорағаш емес қой, – деп Мәмбетнияз ат үстінен айқайлады. [1, 95 б.]. Шаңға көмілген найзаның бауынан ұстады. Кешегі шошаңдай келген көк найза бүгін Мәмбетнияздың ерінің қасына бауымен ілініпті. Түйреймін деп ұстанған ер қаруы емес, қорағаштай былаңдап сүйретіліп кетіп барады. Соған қарап тұрған Сүйінғара оның кез келген сәтте көтеріліп, кісіге айбар шегіп, сұстанып, сүйретіліп шыға келетін өлім қаруына кететінін ойланып, шошынып кетті. Шығармадан келтірілген бұл эпизодтан Әлім руы мен Адайлардың арасындағы алауыздықтар, дау-дамайды қол бастап ұрысқа шығу арқылы шешуге бел буған Мәмбетнияз батырдың Сүйінғараға келіп ақылдасқаннан кейін райынан қайтқан жайын көреміз. Қорағаштай сүйретіліп бара жатқан батырдың найзасы – деталь ретінде алынған.

Романның жүрекке жылы тиген тағы бір сыры – оның жанрлық шеберлік үнінің нағыз қазақшылығында. Әрбір тараудың эпиграфы етіп халық ақындарының өлеңдерінен бір-бір шумағын келтіріп отырғанының өзі – жазушының стильдік табысы, эпиграфқа алынған өлең жолдары шығарма тармақтарының мазмұнын түйіндеп тұр.

“Сүйінғара” романының “Тұнық теңіз” деп аталатын бірінші бөліміне Абыл Тілеуұлының "Сүйінғараны жоқтауы" деп аталатын 4 шумақ өлеңінен төмендегі жолдары эпиграф түрінде алынған:

Сен барда сүйеулі еді арқам жарға-ай,
Қатепті қайыспайтын қара нардай.
Алдында байтақ жұрты анталаған,
Сүйекем сөйлер еді-ау қарқуардай.

Батыр қазасы кезінде айтылған жыр шумақтарында ақынның батырға деген ерекше ілтипатын, Сүйінғараның өмірінде бірегей тұлға, халықтың қолбасшысы, көпті артына ерте алған баһадүр екендігін көрсете алған. Романдағы барлық оқиғалардың дамуы, әрекет, өмір құбылыстары – негізгі қаһарман Сүйінғараның көзқарасымен, соның ой елегімен байланысты дамитындығын көрсетеді. Осы тұрғыдан да Сүйінғараның есімі роман аты болуға лайықтылығын танытқандай.

“Аңдысу” деп аталатын екінші бөліміне Ы.Шөрековтің "Исатай-Махамбет" поэмасынан үзінді келтірілген.

Бұл жаулықты бастаған,
Ел намысын тастаған,
Тар қонысқа таласқан.

Бір кемпір-наз өкпе еді.

Бұл бөлімнің негізгі сюжеттік желілерінің жыр жолдарына қатыстылығын оқиға барысынан аңғарамыз. Қазақтың ру арасындағы алауыздық, жауласушылықтың жеңімпазы болмаған. Себебі қайда да жеңіліс тауып сорлаған қазақтың өзі. Романда суреттелетін сондай келеңсіз оқиға – ешкімге абырой бермеген, жер- су үшін таласып, кейіннен бітімге келген Әлім мен Адай рулары арасындағы қақтығыстар.

Белгілі жырау Нұрым Шыршыұлының (1831-1908) "Тоғыз ауыл" дастанынан (Байбоз-Жанбоз) үзіндіні "Шапқыншылық" бөліміне эпиграф ретінде алған.

Ол ұрыспай неғылсын,

Ардақтап өскен ұл үшін.

Арулап сүйген қыз үшін.

Дастанның тақырыбы – ерлік, ел қорғау, халықтың басқыншыларға қарсы тәуелсіздік күресі. Дастан оқиғасы бойынша XVIII ғасырдың алпысыншы жылдарында Маңғыстау қазақтарына – Адайдың Байбоз, Жанбоз руының тоғыз ауылына – Хиуа жендеттері қаныпезерлік, қарақшылық әрекеттер етіп, мыңғырған малды айдап, көптеген адамды тұтқын етеді. 250 шапқыншыға Адайдың 40 жігіті Борқұдық деген жерде жетіп, мал- жанын жау қолынан айырып алады. Осы оқиғаға байланысты Нұрым "Тоғыз ауыл" дастанын шығарады. Қаламгер Нұрымның дастанынан үзінді ала отырып, роман оқиғасындағы "Шапқыншылық" туралы, Сүйінғараның да жау қолында кеткен бала-шаға, мал-жанын алып қалуға бел буған, жау табанында қалмауды ойлаған ерлігін сипаттайды. Жоғарыдағы эпиграф ретінде алынған жыр-жолдары романның идеясын аша түседі.

Тағы бір атап айтарлық жәйт– жазушының романда образ жасауда пайдаланған тәсілдердің бірі –монолог. Бұл туралы "Монолог та диалог секілді кейіпкердің өзіндік болмыс-бітімін танытады. Мұнда қаһарманның дүниетанымы, көзқарасы, ішкі рухани дүниесі көрініс табады. Адамның ішкі сырын ойлап білу, жүрегін, жанын сөйлету, жан диалектикасын меңгеру – психологиялық талдаудың қызметіне жатады..." [2, 116б], – дейді ғалым Р.Бердібаев. "Характер – шығарманың жаны. Екінші сөзбен айтқанда, жазушының айтпақ болған идеясының көрінісі" [3, 11б], – деп тұжырады ғалым М.Атымұмов. Сонымен жазушының сомдаған характерінің сәтті шығуына монологтың тигізер пайдасы зор.

Характердің ішкі жүйесін ашуда, оның психологиясын танытуда қаламгердің көбірек қолданатын көркемдік тәсілдерінің бірі- ішкі монолог.Ішкі монологтың көркем прозадағы қызметі – адам жанының сырт көзге сезіліп, байқала бермейтін ішкі "қайнарларын", құпия қалтарыстарын, жұмбақ сырларын шынайы да сенімді түрде бейнелей білу.

"... Шығарма идеясының небір нәзік тұстары, кейде автор мақсатының басты дәні көп ретте ішкі сөздер ағымымен бейнеленеді. Ашық тілдесулердегі тәрізді үнсіз ой жүйелерінде де образдың даму логикасына сәйкес психологиялық дәлелдемені керек қылатын сюжеттік композициялық бастаулар жатады", – дейді ғалым Б. Майтанов [4, 291 б.].

Демек, ішкі ой-толғақ – адамның өзіне-өзі арнаған сөзі. Монолог адам баласының ішкі жан дүниесіне қатысы бар мынадай психологиялық құбылыстарды білдіреді: Кейіпкердің бей-берекет шашыраңқы ойын, логикалық жағынан жүйелі пікірін, екі түрлі "дауыстың" қарама-қарсылығына құрылған толғанысы мен естелігінің ағымын т.б. ішкі монолог эпикалық баяндауда характерлер табиғатын ашуда тиімді көркемдік құралдардың бірінен саналады.

Автор бас кейіпкерлердің образдарын сомдағанда, олардың рухани жан-дүниесінің айнасы – ой ағымын көбірек бейнелеуге тырысады. Монолог– кейіпкерлердің нақтылы бір жағдайға байланысты туындаған ой мазмұнын жеткізуімен де құнды. Романда Сүйінғараның алдағы болатын жорық, сыртқы саясат ахуалын ойлау-толғамдары, қобалжу толқулары монологпен мазмұндалады. Кейіпкер бойындағы ел билеушілік, батырлық таланттарын ерекшелеуде де монолог қызметі дараланады. "Сүйінғарадағы" ішкі монолог көп жағдайда оқиғаның шиеленіскен сәтіндегі қаһарманның қиналысы, өткенді саралап, келешекті бағдарлау мақсатында көрініс береді. Елдік мәселені қалай шешудің мүмкіндігін іздеген қайраткердің кесімді ой толғанысы, Сүйінғараның алдағы күндерге үміт артқан асыл

арманы да көрінеді. Демек, бұл – логикалық монолог. Монологта Сүйінғараның әр елдің саясатын ойлап, өзіндік бір байламға келуі былайша көрініс табады: “Мұсылман, мұсылман!” деп кеңірдек жырта айқайлайтын Хиуа ханының мұсылманшылық рақымы шамалы ғой. Бегінің де бегіленінің де аялағаны – Адайдың малы. Қанша елді қан қақсатты. Зекеті мен пітірі бітер емес...

Мынау орыс кісі мұны бекер іздемеген болды. Егер тиісті алым-салығын алып, елді тек өзіне өзін билетсе, одан қашуға бола ма! Май - шекері, ұн-астығы, киім-кешегі болса, басқа не керек?... Мал-мұлын, тері-терсегін бермей ме ел. Анау саудагердің жылмандауы бекер емес! Жоқ, бұл жерде енді ойланатын жай жоқ!... Орыс елі көп дейді. Білімі бар, көргенді, оқулы көрінеді. Ақыры біреуге қол арту керек болса, осыларға арту керек” [1, 108 б.]. Бұл – психологиялық толғаныс. Өзін мазалаған сауалға іздеген жауабын тапқан кейіпкердің қалың ойдан арылуы – нақты, берік байламға келуімен қабысады. Бұл – бір жағынан ішкі монолог. Монологта кейіпкер күрделі өмірлік мәселелерді шешудің бағыттарын іздестіреді. Сүйінғараның Хиуа хандығына байланысты ойы осылай сипатталған. Автор осылайша кейіпкер ойын тереңдете таратып ерлік мүддені алыстан ойлаушы көреген қайраткер тұлғасында биіктетеді. Терең толғаныстағы ішкі монологтан Сүйінғараның алдағы заманның жайын батыл болжаудан туған мақсаткерлік болмысы байқалады. Осы монологтың өзінде психологиялық талдаудың әр қырын пайдалануы арқылы шығарма көркемдігін арттырумен қатар, тарихи бейнені шынайы сомдай білген.

Автор кейіпкер әлеміндегі жан толқыныстар, ішкі ой-түсініктерін монолог сияқты психологиялық көркемдеулермен берумен қоса, кейіпкер атынан да ой тұжырымдайды. Бұндай тұжырымдаулар романда тарихи кезең шындығын ашатын тұстарда орынды тенеулермен, кейіпкерлер көңіл-күйін, сыртқы портреттерін баяндайтын тұстарда көбірек кездесіп отырады.

Құрылымы мен формасы жағынан аса күрделі романдық характердің психологиялық сарасын танытатын ішкі монологтың тағы бір түрі – монолог-естелік. “Орта Азияға Персияға, тіпті Кавказдың шығыс бетімен қатынас жасау үшін Каспий теңізі керек. Оның жағасынан бүкіл айналаға ортақ мықты порт салуымыз дұрыс іс. Ал, міне, сол порттың орнын таңдау Карелинге жүктеліп отыр. Яғни анау Аракчеевтер мұны менсінбей, қудалай берсін, бірақ қазіргі кезде Россияға, империяға бірден-бір қажет адам мына өзі Григорий Силыч Карелин! Жас талшықты түбінен қиып түскен Аракчеев бейнесі көз алдына келгенде бүкіл Петербургтің чиновниктерін құртып жібергісі келеді...”

Бірақ, ол 1825 жылдың желтоқсанындағы сенат алаңындағы оқиғалар жайын естіп, сол туралы ойлағанда тұла бойы дір ете түседі. Олардың әрекетін бұл түсінбейді. Сонда олар жеңе қойғанда бүкіл империяны құртып жіберуі мүмкін бе?... Ал, империя болмаса Россияның өзі жоқ болып кетуі ықтимал емес пе?...” [1, 946.]. Карелин осылайша өзімен-өзі ұзақ сырласады. Автор бұл монолог-естелік арқылы тарихтың біраз жеріне шолу жасай отырып, Карелиннің де өмірінен мағлұматтар беріп, өткен оқиғалар арқылы оның характерін, ой-мүддесін аша түседі. Ішкі монологтың өте қысқа, үзік пікірлер түрінде көрініс беруі әңгімелесіп отырған адамдардың бір-бірінің “ойын оқу” немесе қарсыласы жөніндегі көзқарасын “іштей айту” формасында келеді. Автор баяндауларының не диалогтарының арасында кейіпкерлердің ішкі сыры, пікірі ретінде ұшырасып отырады. Мысалы Сүйінғара мен Тұрпаев арасындағы ішкі шарпысулар осыған толық дәлел. Романда кейіпкер характерлерін типтендіруде ерекше рөл атқаратын көркемдік құралдардың бастауларының бірі ретінде өзіміз байқаған кейбір қырларын ғана сөз еттік. Қаламгер негізінен бас қаһармандарының характерлерін ашуда ішкі монологты жиі қолданады. Оның өзі романда көрнекті формалық реңктерге ие бола алған.

Маршал романынан көзге түсетін бедер – жазушы қолданған табиғат пейзаждарының тілі көркем, шебер болып келуімен, оқиға характеріне орай кейіпкерлердің ішкі жан дүниесімен үндесіп, психологиялық жағынан қатарласып, жалғасын тауып жатуы.

Сүйінғара характеріндегі ұлттық қасиеттер оның табиғатпен сырласатын оңаша шақтарында молырақ кездеседі. Туған жерге деген зор сүйіспеншілік –романдағы сюжеттің

шымыр болуын қамтып, жымдастырып тұрған орамды ойлардың бірі. “Сүйінғараға Отпан қазір өзі басында тұрған шоқидан да биік болып көрінді”. Шіркін,соның басына көтеріліп төңіректі шолар ма еді. Шаршаған қарттай сұлап жатқан Қаратау табан астында қалып Ұшауыз бен Қошақ, аппақ қардай жарқыраған ақ тұмсық қол астында тұрғандай болар еді. Өттең ұшарға қанат жоқ!”... Осылайша ол көңілімен оңды да, солды да қайта шолып өтті. Дүниесін түгендеп, көңілі жайланған адамдай езу тартты. “Е,бұл не желік десем, туған жерді қызықтаудың желігі екен ғой. Сонау бір жатқан түбек төрінен, Бозашының теңізге астасқан кішкентай пұшпағынан не көрінуші еді. Міне, енді көрдім ғой. Ар екенсің ғой, Аймағым!” деп дауыстап жібере жаздады” [1, 786.]. Романдағы туған жер туралы ой- толғауларынан өз елінді, өз халқынды қалтқысыз сүю арқылы ғана өзге халықты, бүкіл адамзатты сүюге болатындығын түсінеміз, автордың осы ойын айқындай аламыз. Суреткер табиғатты көркем шығармада әр түрлі пайдаланады. Бірде оқиға алаңын немесе жыл мерзімін көрсетсе, кейде қатал долы күш табиғатқа төтеп беретін характерді ашу үшін алады. Қандай жағдайда болмасын табиғат көрінісі поэтикалық, психологиялық мағынаға ие болып тұруы керек. Онсыз көркем табиғат көрінісі жасалмайды. “Сүйінғара” романында табиғат көрінісі өзіндік образдық, адам өміріне қатысты мәнде де кездесіп, романның сюжеттік оқиғалық желісімен жарысып отырады. “Табиғат көрінісіне жан бітіріп, оны жан-жануар, адам бейнесінде суреттеушілік – әдебиет тарихында ауыз әдебиетінен бері келе жатқан дәстүр. Бірақ, бұл белгілі бір жағдайда ғана. Табиғатқа мағына беру – оны адам іспетті жандандыру емес, кескіні жағынан адам мен қоғам өміріне ұқсату” [5, 161б.]. Мәселен, Аллақұл ханның бейбіт отырған Сүйінғара ауылын шабуға келе жатқан қанды қолы Бәшен мен Күсепке алдағы өлім апатын меңзеп аңдататындай, ордалы жыландардай болып елестейді. “Әскер алды, жаңа ғана бұлар асып түскен биіктің басына көтерілді. Бірақ, кідіріп тұрмады. Таудан төмен құлаған топан судай төмен құйылып, шұбап келе жатты. Алды етекке жайылып, арты әлі көрінбейді. Жоғарыдан төмен ағылғандай жойқын күшке қарай қалған Күсеп есіне бала кезінде естіген бір аңызы түсті... Жыландар жортуыл жорығына түскенде біреуі жер бауырлай сумаңдап, екіншісі мойнын қақита омыраулап, тіпті, үшінші біреулері шоршып-шоршып секіре ұмтылып, ілгері қаптайтын көрінеді. Мынау, әскер де сол шұбырған ордалы жыландардан айнымайды. Төбелері шошаң етіп, біреуі арасында жортақтап алып, қайта атының басын тартып, екіншісі астындағы көлігін ойнатып, ауыздығымен алыстыра аспанға қарғып, ілгері сұғынып келеді. Ешбір кідіріс жоқ” [1, 227б.] – деп бір жаманшылықтың болатынын сездіреді.

Табиғат көрінісі бұл арада “мифтегідей” жанды бейнеде жанасып, қисынды қолданылған. Сондықтан да, түр тұлғасы мифтікке жақын келгенімен, шығарма мазмұн, мағынасы шынайы, реалистік мағынадан айнымайды. Ордалы жыланның сұсты, зәрлі бет-әлпеті анық болғанымен, ол Күсеп пен Бәшей тағдырларының қыршындарының қиылуы, Сүйінғара ауылының шапқыншылыққа ұшырауының белгісі ғана емес, Хиуа хандығының бүгін бір билігінің ендігі жерде бұл түбекке жүрмейтіндігінің, өткелі келе жатқан бүкіл бір заман шындығының да белгісі.

М. Әбдіхалықов қаламына тән рухани ой мен іс-қимылдың, табиғат пен адамзат тіршілігіндегі психологиялық пейзаждың параллелизм элементтерін де байқаймыз.

“Озбыр күштің зорлықшыл қиянатын көргісі келмегендей, күн шарасы қан жылай ақырын қозғалады. Қызыл сәуле қандай шашырап, түнерген кара бұлттардың етегін алқызылға бояйды. Анау дөңгелек қызыл шар қанға толып кең далаға иек артса жарылып, бүкіл далаға қан төгілгендей. Табиғаттың құдіретіне амал жоқ. Күн көтерілуге тиісті. Бүкіл аспанды торлаған шудалы кара бұлттар кара жамылған қатындардай, анау күн көрінсе, шағынып зарлай жөнелетіндей.

Бүкіл жылаған табиғаттан тақырда қалған қос қыршынның хабары жоқ. Өңдері боп-боз, тып-тыныш. Құлап бара жатқан Бәшкейді ұстаймын деп, Күсеп оның үстіне құшақтай құлаған-ды. Енді екі құрдастың құшақтары жазылмай, мәңгі бірге айқасқан, жұп-жұмсақ даланың майда желі, оларды аялап, шаштарынан сипайтын секілді. Қоңыр майда желдің өтінде ақырын желбірейді... Тіршілік тоқталмады” [1, 236б.]. Жазушы тіршіліктің

мәңгіліктігі, әдеттегі өзгерместей сипатымен адам өмірінің аумалы-төкпелі қасиетін шендестіру арқылы ассоциативті түрде контрастылық параллелизм жасайды, терең астарлы философиялық мәні мол пейзаждық детальды пайдаланады.

Сонымен қоса кейіпкердің көңіл-күйі, жан дүниесінің құбылыс сәттерін табиғатпен қатарластыра суреттеу арқылы психологизмді терең жеткізу – ең жиі қолданатын тәсілдердің бірі. Осы тәсіл романда әр қырынан көрінеді. Табиғатты жандандыра адамға тән белгілерімен бейнелеу тәсілдеріне куә боламыз.

“Ертеңгілік теңіз беті, түгіне дейін майланып кеткен жалпақ жондай жалт-жұлт етіп, көзді қариды. Көл-көсір болып көктен әлдекім төге салған сынап секілді. Күн нұрында ойнақшып, су беті сан құбылады.

Құмақты жағаға жеңіл толқын жылып-жылып соғылып, еріккен баланың шырт-шырт түкіргені сияқты.

Жағалық жуыла-жуыла бір кездегі көкшіл өңінен өзгеріп, қуқыл тартқан жұқа шүберектей елестейді. Одан әрі көгістеніп, көк нілмен беті бұзылғандай болады. Көкжиекке қарай көгере түсіп керіледі. Теңіз тұнық жатыр [1, 30б.].

Мұнда жазушы пейзажды адамға тән сипаттармен жандандыра теңеу арқылы оның әсерлілігін күшейтеді. Тып-тыныш жатқан теңіз пейзажының әсерлі бояуын әрі сыршыл жүрекпен, әрі өзінің туған жерінің табиғатын тамашалаған сезіммен жеткізеді. Осылайша романда жазушы шеберлігінің нәтижесінде пейзаж жан-жақты ашылады. Адам ой санасындағы жаратылыс сырлары, табиғат құбылыстарын таным процесі арқылы көркемдік тәсілмен жеткізе отырады.

“Бір жусанды жерге келгенде атынан түскен қара жерге шалқалай жата кетті. Өзін не мазалап, не тыныш бермейтінін түсінбейді. Ауылына жетіп, үйінің төрінде де осылайша шалқалап жатса болар еді. Бірақ үйінің іші тар секілді сезініп, жұрт оның ойын аңдып, жан-жағынан анталап тұрғандай. Ал мынау оңаша, дамып жатқан кең дала қандай рахат! Тынысыңды мол алып, қалай аунаса да көтереді.

Сүйінғара заңғар көкке қарады. Аспанда алашабдар жұқа бұлт қана бар. Ол қанша тесіле қараса да, оның түбі көрінер емес. Сол ғаламат алдында, өзін тым әлсіз, тым кіші сезінеді” [1, 102б.].

Роман тілі шұрайлы, нақтылығымен ерекшеленеді. Белгілі бір уақиғаны не бір адамды суреттеуде жазушы оның бет бейнесін көзге көрінер түр-тұлғасын кеңінен сипаттамай-ақ сол оқиғаның, пейзаж не портреттің негізгі детальдарымен ғана кейде, тура, кейде жанама теңеу, мінездеулері арқылы оқырманға жеңіл, қарапайым тілмен жеткізуге тырысады.

Романдағы күн, зеңгір аспан, бозторғай, дала жусанының бейнесінен жазушы үшін кейіптеу, символикалық салыстыру тәсілдерінің жат еместігін дәлелдейді. (Жусан-халықтық ұғымымызда туған жердің, бозторғай-еркіндік, бостандыққа ұмтылудың символдары).

Роман сюжеті тарихи мотивте болғанымен, композициясы тұрғысынан қарағанда кейбір кейіпкерлер бейнесінің шығарма соңына дейін көздеген іс-әрекеттер бастауында қалып қойғандығын жазушы талантының кемдігінен емес, шығарманың аяқталмай, қаламгер өмірінің мезгілсіз үзілуінен деп түсінгеніміз жөн. “Сүйінқара” романының аяқталмай қалғанының өзі автордың көп мүмкіншілігін жарыққа шығара алмаған.

Романның негізгі қаһармандарын жазушы күрес үстінде жетілдіріп, шыңдай алды. Жазушы тарихи дамудың беталысын, прогресс жолын, адам тағдыры жолындағы күрестің мән-мағынасын жан-жақты аша білді. Әдебиетші ғалым З. Бисенғали сөзімен айтқанда: “Сүйінғара романы әдебиетінен гөрі, тарихи астарымен құнды. Өйткені, бұл романның объектісі – жеке тұлға емес, империялардың арасындағы қақтығыс. Хиуа хандығы мен Адай жұртының арғы жағында Ресей патшалығы мен Индия арқылы Азияға ауыз салған Ағылшын корольдігінің арасындағы Еуропадан бастау алған бақталастық түр. Ендеше, М. Әбдіхалықовтың бұл әдеби туындысы бүгінгі жаңа мың жылдықта да маңызын жоймаған Геосаяси ахуалды жүк етіп көтеріп тұр” [6, 5б.].

М.Әбдіхалықов бұл басты шығармасын жазуға бірден кіріскен жоқ. Ол алдымен шығармашылық түрлі ізденістің үлкен мектебінен өтті. Романдағы кейіпкерлердің жан-

жақты тұлғалана, әрқайсысының өзіндік характер ерекшелігімен көрінуі М. Әбдіхалықовтың ұзақ жылғы суреткерлік ізденісінің заңды нәтижесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Әбдіхалықов М. Сүйінғара. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. – 275б.4
- [2]. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1989. – 360 б.
- [3]. Атымов М. Қазақ романының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1975. –312 б.
- [4]. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1994. – 336 б.
- [5]. Тұрбеков А. Реалистік роман және типтік характер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 203б.
- [6]. Бисенғали З.Ғ. // М.Әбдіхалықовтың әдеби мұрасы және рухани-тәрбие мәселелері. М. Әбдіхалықовтың 70 жыл толуына арналған республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Ақтау, 2007. – 25 маусым. -4-8 бб.

ПОЗНАНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРИМЕНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ

Отарова Ақмарал Нұрғожақызы - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, akmaral.otarova@yu.edu.kz.

Аннотация. В статье описываются характерные черты художественного стиля живописи в глубоких иллюстрациях исторической преемственности романа выдающегося историка М. Абдыхалыкова «Сүйінқара» и реалий современности, а именно типов монолога, таких как диалог, детализация, характеристика, авторские композиции, композиторские акценты, рассматриваются подробно.

Ключевые слова: современная правда, характер, стилистическая спецификация, юмор, монолог, психологизм, пейзаж.

KNOWLEDGE AND ARTISTIC KNOWLEDGE AND ARTISTIC APPLICATIONS IN A HISTORICAL NOVEL

Otarova Akmaral Nurgozhajievna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, akmaral.otarova@yu.edu.kz.

Abstract. The article describes the characteristic features of the artistic style of painting in deep illustrations of the historical continuity of the novel by the outstanding historian M. Abdykhalykov “Сүйінқарар” and the realities of modernity, namely monologue types, such as dialogue, detailing, characterization, author compositions, and composer accents are considered in detail.

Key words: modern truth, character, stylistic specification, humor, monologue, psychologism, landscape.

ӘОЖ 82-7

МАҢҒЫСТАУ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӨЗІЛ ӘЛЕМІ

Жеткізгенова Ә.Т.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Маңғыстау сатириктері шығармашылығының эстетикалық мәні, суреткерлік ізденістері, рухани мұраның табиғаты, шеберлік жетістіктері жөнінде қазақ әдебиеттану ғылымы тарихында іргелі еңбектер мол екендігі баяндалады. Маңғыстау әдебиетіндегі сатира, юмор саласында өнімді еңбек еткен қаламгерлер Сержан Шәкірат,

Көмек Ыбыраев, Ерекен Қорабаев, Қыдырбай Тұрмағанбетов, Әзірбайжан Қонарбаевтар туындыларына талдаулар жасалған.

Түйінді сөздер: сатира, юмор, күлдіргі әңгімелер, қаламгерлер, Маңғыстау әдебиеті, лаконизм

Күлдіргі әзіл әңгімелер оқырманына уытты мысқыл, астарында ащы әжуа жататын әзіл-оспағы арқылы өз кезеңіндегі ең маңызды да өзекті мәселелерді ашып берген тамаша туындылар қатарында саналады.

Қазақтың шешендікке, тапқырлық, ділмарлыққа негізделген бай, әзіл күлдіргі әңгімелері көпшілік халық пен көнекөз шежірешілер аузында, ғалымдар қаламында, зерттеушілер назарында болып, ұзақ уақыттар бойы айтылып, жалғасып, жиналып, жарияланып келе жатқан халықтың рухани қазынасы.

Сатира мен юмордың айқын көрінісін беретін, мазмұны мен маңызы келіскен күлдіргі әзіл әңгімелер кезең тандап, уақыт күттірместен ел арасына таратылып отырған.

Көптеген күлдіргі әңгімелер өсіп келе жатқан жас буынды жат қылықтан сақтандырып, адал еңбек етуге, тапқырлыққа баулиды. Тосыннан тапқырлықпен айтылатын жүйелі сөздер таза ой жүйріктігін талап етеді. Кез келген адамның ойына асқан шапшаңдықпен келе қоймайтын, қисынын қиыстыра тапқырлықпен, дәлдікпен және айтылуы қажет тұста ауыздан шыққан күлдіргі әзіл әңгімелер ауыз әдебиетінің тамаша бір үлгісі қатарынан саналады. «Жау кеткен соң, қылышыңды тасқа шап» дегеннің кебін киген шабан айтушылардың осы тұста қапы қалатыны да бар. Себебі, ұтырлы ой мен ұтымды жауапты біріктіре беру де үлкен шығармашылық өнер.

Күлдіргі әзіл әңгімелердің сатиралық, юморлық образдар арқылы жазылып, жарыққа шығатыны белгілі. Әрине, бұл екі образдың ұқсастығы комизмге неізделгендігінде. Сондай-ақ, кейіпкерлерінің жағымсыз қасиеттерін сынап, мінін көрсету, қылықтарын әшкерелеп, күлкі етуді мақсат еткендіктен кейде юмор мен сатира шығарма ішінде тұтаса бірлесіп кететін тұстары да кездеседі. Дегенмен де юмордың көтерер жүгінің өзгешелігін ашып айтқан ғалым А.Мұсаев: «Юморлық образ – күлкілі бейне. Көп жағдайда күлкіде зор қоғамдық сипат, әлеуметтік сыр жатады. Қоғам тіршілігіндегі кедергі атаулының бәрін күлкімен түйреп, сын садағына алып отырады. Ондағы мақсат – алынған образды жерлеу емес, оны түзету.

Сатиралық образдың юморлық образдан өзгешелігі – онда автор өзі бейнелеп отырған адамына жаны ашымайды, оны өнегелі өмірге қайта қосу мүддесі болмайды, қайта мұндай мүскін пенденің болмауын меңзейді. Ол ешуақыт ұнамды фактіге, қуанышты күлкіге негізделмейді. Ал юморлық обарзда автор өзі жазып отырған адамына іш тартатын, симпатиямен қарайтын болғандықтан ол оның жайсыз жағын ғана достық рәуіште іліп-шалып, әзіл-әжуа етіп түзетуді мақсат тұтады» [1,161] – деп, сатира мен юмордың әзіл әңгімелер жанрындағы арасалмағын ашып көрсеткен болатын.

Маңғыстау әдебиетіндегі сатира, юмор саласында Сержан Шәкірат, Көмек Ыбыраев, Ерекен Қорабаев, Қыдырбай Тұрмағанбетов, Әзірбайжан Қонарбаевтар үлгілі жанның антиподы – тоғышар, берекесіз, жалақор, дүниеқоңыз, қызғаншақ, іші тар, маскүнем тәрізді адами қасиетке жат жандардың образын жасауда шынайы шығармалар бере алған қаламгерлер қатарында деуімізге негіз боларлық тамаша туындылардың авторлары екендігі белгілі.

Қаламгерлердің қаламына өз заманындағы мекемелер жұмысындағы төрешілдік, сауда орындарындағы былық, жеке мамандардың, басшылардың әрекетіндегі жауапсыздық секілді кемшіліктер де жиі ілініп отырды.

Сатирик ақын-журналист Әзірбайжан Қонарбаевтың сықақ әңгіме, өлеңдері мен әзіл-қалжыңдары топтастырылған «Түрлі-түрлі Тәнтанай» атты жинағындағы «Пай-пай, бастықтың оқуы болса» әңгімесінде күлкілі сюжеттен гөрі, қоғамдағы әлеуметтік-тұрмыстық жайттардың жекелеген дертті көрінісі басым. Демек, автор туындының өткірлігін, уыттылығын арттыру үшін күлкі шақыратын көңілді көріністерді емес, керісінше, кертартпа

құбылыстарды сынай отырып, жоғары моральдық сапаларды нығайту бағытын ұстанған. Әңгіме кейіпкерлерінің диалогтері әшкерелеушілік экспрессиямен беріле отырып, мінездеме оқырман ойымен жасалады. Әрине, «Сатиралық тапқырлық көрсетуде фантазиялық шалықтау, ойдан шығару, ойдан қосу, шарттылық, әсірелеушілік орын ала береді» «Сатира негіздері» [2, 59] – деп, ғалым Т.Қожекеев көрсеткендей, автор аталмыш әңгімесінде екі кейіпкеріне барлық жағымсыз қасиетті үйіп-төгіп таңғаны, олардың жиынтық образ екендігі белгілі.

«Сатира мен юморға объекті біздің өмірімізде жеткілікті. Соларды тап басып, жұртты олардан бездіре, соған қарсы күреске көтере беру үшін нағыз сатира жасау керек.

Сатира өмірдегі кеселді, келеңсіздікті, кері кеткендікті қаза қопарып, көптің көз алдына – көрініске шығарады, қағып сілкілейді. Мысқылмен түйрейді, сықақ етеді, көпті одан түңілтеді. Сатираның юмордан өзгешелігі – мұнда қаламгердің өзі сықақпен сілейте сынап отырған адамына жаны ашымайды. Оның кейпін түзеу, өзін өнегелі өмірге қайта қосу мүддесі болмайды, керісінше автор мұндай жексұрындық өмірде болмауы керек деген қатал үкімін шығарады; юморда түзету мақсаты жатса, сатирада жою, жоқ ету мақсаты жатады. Әрине, сатирадағы күлкіде юмордағы күлкідей шындыққа негізделген шынайы күлкі, жасанды қылжақ емес табиғи күлкі болу шарт» [1, 52]

Сонымен «Пай-пай, бастықтың оқуы болса» әңгімесіндегі Тәнтәнай мен Ойнакүл мектеп бітіргелі отырған қыздары Мәмпәсиді қай оқуға түсіретіндігін талқыға салады.

« – Ымм, ымм... Дәрігерлік оқуға түсірсек қалай болар екен? Былай жалақысы да, әптәритеті де жаман емес...Тіпті ақылы түріне түсірсек, құдайға шүкір, дорбалаған долларымыз «қызыл диплом» алып бермей ме?» [3, 25]деп, оң көзін көкке, сол көзін әйеліне аударған Тәнтәнайдың бар саралы ойы осы боп шығады.

Күйеуінің дәрігерлік оқу таңдағанына долданған Ойнакүлдің бар тапқан тұшымды жауабы: «Табысы тау қопарса да қаршадай жалғыз түйірімді ақсақ-тоқсақтың аяғын сипатып, соқырішекті қасаптатып, ылғи көксау, көк аурулардың ішінде жүргізгенше мен неге өле қалмаймын?!» [3, 26]. Ойнакүлдің осыншалықты өзіне күйінішті әңгімесінен оның психологиясы, өмірге деген көзқарасы, жалпы өзгелерге деген қарым-қатынасы бірден түсінікті болады. Әңгіменің басынан-ақ шайпау, тоғышар әйелдің образы ашылып сала береді. Оқырман осыдан-ақ Ойнакүлден тұшымды пікір мен парасатты ой күтпесі анық.

Автор Ойнакүлдің аузына қызына дәрігерлікті таңдаған күйеуіне мысқылдай « – Иә, жұмыртқа тауыққа ақыл үйретті тағы да!» деген интонациямен көтермелеген сөзді салуы да, ер-азаматтың отбасындағы орнын қадірлемейтін көргенсіздік көрініс арқылы әдеп аулынан алшақ жүрген адуын әйелдің сүйкімсіз образын оқырманына бірден таныстыра кетеді.

Ерлі-зайыптылардың өздерінше бала болашағын болжап, мамандығын тандап беру кеңесінің ішінде ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, әнші, геолог, ұшқыш, журналист ...мамандықтарының басы шалынады. Тәнтәнайдың осы мамандықтарға қатысты табысы көп, қып-қызыл дүниеге көміліп, қап-қап ақшаның астында қалар айлалы тұстарын тізбелеген сөзіне қарсы Ойнакүл Мәмпәсіне ауыр тиетін, қиын соғатын тұстарын санамалап шаптыға түседі.

Әке-шешенің ақырғы ойы «Пай-пай, шіркін, бастықтың оқуы болса... Оқуды бітірген бойда күрп етіп отыра кетіп, жұртты бір шыбықпен айдап отырса, ақшаның астында қалса...» [3, 27] деген Ойнакүлдің арманына тіреледі.

Қыздары Мәмпәсиге мамандық тандап беруде пасық, жымысқы ойдың тізгінін тартпастан, айылын жимастан білек сыбана кіріскен екеудің сөзін бөліп, назарын аудартатын тұсты да автор жағымсыз картинамен береді.

«Нақ осы сәтте түпкі бөлмеден қарақұйрықтың лағындай ойнақши басып, жартылай жалаңаш Мәмпәси шықты. Ернін біресе жазып, біресе жымырып әкесі мен шешесіне еркелей күлді де:

- Әй, мені қай оқуға түсіретін болдыңдар? – деді
- Әңгіме қып жатырмыз, күнішім...

– Мен дискотекадан келгенше шешіп қойыңыздар. Едик күтіп тұр екен. «Платный» оқу жеңіл деседі ғой...

– Сонымен, Мәмпәсижанды қай оқуға түсіретін болдың енді?! – деп Тәнтәнай Ойнакүлге ойлана қарады.

– Айттым ғой әлгінде, бастықтың оқуы болса деп...

– Бастықтың?!.. » [3, 27]

Әдетте, қыз баланың әдемілігін, әсем келбетін, тазалығын беретін «еліктің лағындай» деген теңеудің осы жерде «қарақұйрықтың лағындай» болып өзгеріп келуінде де мазаққа ұшырауға дайын кейіпкер бейнесі көрінеді. Мансап пен жайлы қызмет жолында қандай іс-әрекеттерден де бас тартпауға дайын отырған арсыз әке-шешенің тәрбиесін көрген қыздың болашағынан да көрініс беретін деталь оқырман көз алдына келеді. Оған қоса «жартылай жалаңаш» Мәмпәсидің үстіне киген киімі де аса мәнді емес. Оны елеп жатқан әке-шеше жоқ. Олардың тәрбиесінің басты принципі – ақшасы көп мамандықтың тұтқасына қол жеткізу.

Әңгімедегі сатира поэтикасы – Тәнтәнай мен Ойнакүлдің өмір қызығы мен қуанышын ақшамен өлшейтіндігі, ашкөздігі, тойымсыздығы, топастығы, дүнеқоңыздығы, мансапқа жету жолындағы әрекетінде адамгершіліктен жұрдай қасиеттердің қай-қайсысына дайындығы арқылы көрінеді. «Біздіңше, дүниеқұмарлық дегенің – дүние-мүлік, киім-кешек, әдемі заттар жолында ата-ана, іні-бауыр, апа-қарындас, жора-жолдас, достық, махаббат, рухани жан дүние – бәрін мансұқ ету. Яғни вещизм кісі қадірін білмеу, адамнан дүние құнын артық көру» [4, 142] деген пікірі Мәмпәсилері үшін өліп-тіріліп оқу іздеп, мамандық әлемін шарлап отырған әке-шешесіне бір ғана «Әй» деп мәдениетсіз, дөрекі тіл қатысының өзі ойымызды түйіндеуге негіз болмақ.

Демек, Мәмпәси ар-ұят, намыс, саналы білім туралы түсініктен жұрдай, келешекте ата-ана алдындағы перзенттік парызын өтеуді борыш санамайтындардың санатында тоғышар дүниенің жетегінде кететін жан.

Автордың «– Бастықтың?!..» деп әңгіме соңын лепті кейіп танытып, сұраулы қалыптен аяқтауы да Тәнтәнайдың ішкі жан-дүниесінде күдігі мен күмәнінің жоқ еместігін көрсетеді. Әйелінен ығысып, жағымпаздана ақшасы көп болатын мамандық таңдауы да, ол мамандықтардың жемқорлық жолмен ақша табу ретін санаған бейшара әкенің мүшкіл халін де аңғартып отырады. «Тәнтәнайдың шүңірек көздері лай судың тамшысындай бұлдыр ғана жылтырайды. Оң көзі көкке, сол көзі әйеліне қарайды. Бұл «нервничить» еткен түрі» [3, 25]. «Домаланған төрт бұрышты әйелі сыңси сөйлеп ықылық атты» [3, 25]. Ә.Қонарбаев осы сөйлемдерімен Тәнтәнай мен Ойнакүл бойындағы жағымсыз қасиеттерді оқырманға жиіркеніш сезімін оята отырып, кейіпкерлерінің кескін-келбет, бет-пішіннің де оншалықты оңып тұрмағанын көрсетуді ұмытпаған. Деформацияланған, карикатураланған екеудің сырт бейне жаратылысының өзі – автор назарынан тұтас шығарма бойынан ешнәрсе қалыс қалдырмағандығын, сатиралық проза поэтикасының кейіпкер портретін жасауда көркемдігін тұтас сақтағандығын көрсетеді. Тәнтәнай мен Ойнакүлдің образын беруге қысқа ғана портреттеуді шебер қолданған. «Оң көзін көкке, сол көзін әйеліне аударған» Тәнтәнайдан жөні түзу ой, жібі түзу сөз шықпасы анық. Ал кейіпкерлерді тура мінездеуді артық санаған автор одан әрі кейіпкерлерінің екеу ара диалогтары арқылы ащы мысқылмен оңбай түйреп отырған.

Маңғыстау әдебиетінде сатиралық-юморлық әңгімелерімен танылған қаламгерлеріміздің бірі – Ереккен Қорабаев.

Ереккен Қорабаев шығармашылығының өнікті саласының бірі – сатиралық-юморлық әңгімелері. Қаламгер бұл жанрда біршама ізденіп, сатирик ретінде де өзіндік қолтаңбасын жасап, стильдік-тілдік мәнерімен ерекшеленіп, айрықша үлгісін сақтай білген. Осы орайда жазушының сүбелі еңбектерінің қатарына «Маңғыстау әзілдері» деген атпен ел арасында ауыздан ауызға тарап, айтылып жүрген күлдіргі әзіл әңгімелерін жинақтаған екі кітабын жатқызуға болады. Аталмыш еңбекті саралай отырып, күлдіргі әзіл әңгімелерден ирониялық бояудың образ табиғатын ашуда, кейіпкер бойындағы моральдық-этикалық сапаларды

көрсетудегі қаламгердің оқырман қабылдауына жеңіл, көпшілікке таныс көңіл-күй әлемін аша түскен шығармалар екендігіне көз жеткіздік.

Жылы юмор мен жеңіл әжуаға негізделген әңгімелерінің тілі мен баяндау мәнері анекдот стиліне келеді. Өзіндік ерекшелігі бар, қысқа да ұтымды сөзбен ұтырлы ой беретін жанрға қалам тартқан Е.Қорабаев өзінің айналасындағы таныс адамдар аузымен айтылған күлдіргі әзіл сөздерді әдеби қалыпқа түсірген.

Анекдот – көпшілікке ортақ түсінікті тілмен жазылған сатиралық-юморлық жанрдағы көркем туынды.

«Анекдот (грек. anekdotos — жарияланбаған) — қысқа, күлдіргі әңгіме, халықтың фольклор жанры. Басты ерекшеліктері — баяндаудың шындыққа жанасымдылығынан гөрі, тапқырлық танытып, әдейі әзілдеп айту шеберлігі. Анекдот көбінесе нақты адамдар туралы айтылады. Олар екі сипатты, екі ниетті болып келеді. Бір тобы қоғам мүшелерінің жағымды бейнесін, моральдық, психологиялық биік қасиеттерін паш ету мақсатымен шығарылады. Олар ақыл-парасатпен айтылады, күлдіре отырып, қоғамдағы теріс құбылыстар мен адам бойындағы жағымсыз қылықтарды әжуалап, әңгімеге көңілді сипат береді» [5].

Өзі туып-өскен аулынан әзіл-қалжыңдарды тікелей естіп, кейбір күлкі шақырар әрекеттерді көзі көріп, көркем туындыға арқау етер тақырыптардың мазмұнын қаймағы бұзылмаған қалпында таза сақтап, ұлттық уызын бойына мол сіңіріп, сатиралық шығармалар тудырған қаламгер әдебиет әзілқойларының өнегесінен де үйрене отырып, қаламын ұштағандығы О.Әубәкіров сынды сатира саңлағының үлгісімен қоса мен Б.Соқпақбаев сынды майталман жазушы кейіпкерлері қылықтарын өз шығармаларында салыстыру әдісі де ұшырасып отырады.

«Юморлық образды автор адамдардың іс-тіршілігіндегі, тәртібі мен мінезіндегі ұсақ-түйек міндерді игі ниеттен туған зілсіз күлкімен, көңілге қаяу салмас тіл, стильмен береді» [1, 162] деп юморға байланысты айтылған пікірлердің Е.Қорабаев шығармашылығына қатыстылығын аңғаруға болады. Мысалы, көпшілік арасында айтылып қалып, жеңіл де зілсіз күлдіріп көңілдерін ашатын, еріксіз езу тартқызбасқа қоймайтын әдемі сәттер қаламгер назарына іліккен.

«Қыдырбайдың ақындық, актерлік, әншілігімен қатар асабалық өнері бар болатын. Ауылда той болып соған шақырылыпты. Әзіл – қалжыңмен, әдемі сөздермен, әсем әнмен тойды құлпырта басқарып, елді аузына қаратып жүріпті. Ел ішінде не кездеспейді, бір жігіт тойға алдын ала қызып келіп, көп ұзамай құлап қалыпты. Сонда Қыдырбай: «Ерте көктеген гүл, ерте солады» - депті» [6, 161] әңгімесінен эстетикалық әсем әсер алуға да мүмкіндік бар. Бұндағы кейіпкер Қыдырбай Тұрмағанбетұлы әдеби-мәдени салада қызметтер атқарған, қағытпа қалжың, астарлы әзілдерімен жүрген жерін риясыз күлкімен кенелтіп жүретін жан болған. Бірақ тағдыры қысқа ғұмырлы болған Қ. Тұрмағанбетұлы небәрі 38 жасында өмірден өткен. Қыдырбайдың өзі де «Қалжындасуға қалайсыз?» атты ұжымдық жинаққа өлеңдері еніп, кейін өмірден өткен соң қаламгер туралы естеліктер мен әдеби туындылары жинақталған «Көңілінде жүрсем көбірек» және «Шанышқы» атты сын-сықақ кітаптары жарық көрген қаламы жүйрік сатирик.

Е.Қорабаевтың әзіл әңгімелерінің арасында: «Ақтау қаласында оқу орны жоқ болғандықтан әне бір жылдары Маңғыстау балалары Атырау, Орал, Алматы асып кететін. Оралдың СХИ-ында оқитын Аман мен Қалдан қысқы семестрін аяқтап қысқа мерзімге елге келіпті. Туған жерге деген сағынышы кеудесіне симаған Аман Ақтауға қарап: - Шіркін, туған жерге келдік-ау! — депті. Жанында келе жатырған Қалдан. — Жолдан шығып жүрейік, туған жердің машинасы қағып кетер — дептімен» [6, 171] аяқталатын әзіліндегі Қалданның жай ғана ескерту түрінде айта салған «Жолдан шығып жүрейік, туған жердің машинасы қағып кетер» деуінің өзі жан сүйсінте жадырай күлдіретін тамаша тапқырлықпен тауып айтылған, қуанышты күлкі сыйлайтын сөз. Осы тұста Т.Қожакеевтің адамның жан-дүниесін, көңіл-күйін, белгілі бір болмыс-құбылысқа қатыстылығын аңғартатын күлкі түрлерін саралаған «Күлгенде шалды да шырайлы көрсететін, кісінің әрін кіргізетін қуаныш күлкісі қайшылықтан, үйлесімсіздіктен тумады, комизмге негізделмейді. Ол — бірнәрседен ләззат

алғандағы, риза болып, қанағат тапқандағы жан сезімнің дыбыс болып сыртқа тебісі, арман-аңсар, тілек-ниетіміздің орындалғанына масаттанғанымыздың, шаттанғанымыздың белгісі, сезімді селт еткізіп, жан жадырататын жақсылыққа адамның жағымды жауабы» [2, 51] деген пікіріне тоқтаған жөн. Ғалым бұдан өзге күлкіні келемеж, комизм, қулық, жандалбасалық, сорлы, қылжақ, ақымақ, жымысқы т.б. деп әрқайсысының атқарар жүгі мен анықтамасын санамалайды.

Е.Қорабаевтың әзіл әңгімелерінің көлемі шағын болып келеді. Әңгімелері ықшам формада, айтпақ ойын аз сөзбен-ақ қызықты ситуация арқылы әсерлі жеткізе біледі. Юморға аса қажет ықшамдылық, дәлелділік пен түсініктілік ұғымдарын шебер қолданған. Бұл орайда, қаламгер стиліне лаконизмді басты ұстаным еткендігі байқалады.

«Лаконизм (от греч. lakonismos — краткость) — сжатое, немногословное выражение мысли; экономное использование художественных средств при создании образа, характера, жизненной картины в произведении» [5].

Қорыта айтқанда, Маңғыстау әдебиетіндегі юморлық-сатиралық әңгімелер – ең бір құнарлы да көркем жанрдың қатарында саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Мұсаев А. Мәңгі өлмес күлкі. – Алматы: Жазушы, 2012, – 376 б.
- [2]. Қожакеев Т. «Сатира – күштілер қаруы» Оқулық. – Алматы: Санат, 1996. – 464 б.
- [3]. Қонарбаев Ә. Түрлі-Түрлі Тәнтәнай. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2009, – 352 б.
- [4]. Қожакеев Т. «Сатира – күштілер қаруы» Монография. – Алматы: Жазушы, 1985. – 288 б.
- [5]. Уикипедия материалдары.
- [6]. Қорабаев Е. Маңғыстау әзілдері. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2016, – 264

САТИРА В МАНГИСТАУКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Жеткизгенова Әлия Түгелбайқызы - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz.

Аннотация. Широко освещаются эстетическая сущность творчества мангистауских сатириков, творческий поиск, характер духовного наследия, усвоение достижений в истории казахской литературоведения. Анализы произведений Сержана Шакирата, Комека Ибраева, Ерекена Корабаева, Кыдырбая Турмаганбетова и Азербайжана Конарбаева были сделаны в мангистауской литературе в сфере сатиры, юмора. Выводы сделаны из взглядов ученых, изучавших сатирические жанры в работах авторов сатирических и юмористических историй А.Конарбаева и Е.Корабаева.

Ключевые слова: сатира, юмор, комические рассказы, писатели, Мангистауская литература, лаконизм

THE WORLD OF SATIRA IN MANGYSTAU LITERATURE

Zhetkizgenova Aliya Tugelbaevna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aliya.zhetkizgenova@yu.edu.kz.

Abstract. Aesthetic essence of creative work of Mangistau satirists, creative search, the nature of spiritual heritage, mastery of the achievements in the history of the Kazakh literary science are widely reported. Analyzes of the works of Serzhan Shakirat, Komek Ibrayev, Ereken Korabaev, Kydyrbay Turmaganbetov and Azerbaijan Konarbaev were made in the Mangistau literature in the satire, humor sphere. The conclusions are drawn from the views of scientists, who studied satirical genres in the works of the authors of satirical and humorous stories of A. Konarbaev and E. Korabayev.

Key words: satire, humor, mysterious stories, writers, Mangystau literature, laconism.

ӘОЖ 94 (574) (045)

МАҢҒЫСТАУ ДЕМОГРАФИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Табылдиева О.Д.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ тарихындағы демографиялық зерттеулер ішіндегі Маңғыстау өңірінің зерттелуі туралы тоқталған. Зерттеулер топқа бөлініп, Қазан төңкерісіне дейінгі авторлардың және кеңес дәуіріндегі тарихшылар мен демографтардың және қазіргі кезеңдегі зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалынған.

Түйінді сөздер: демография, отаршылдық, санақ материалдары, көші-қон.

Қазақстан демографиясының зерттелу деңгейін тақырыбына сай тарихи кезеңдерге бөлу арқылы айқындасак, алғашқы топқа КСРО бойынша жарық көрген еңбектерді, екінші топқа тарихи демографияға байланысты жарияланған зерттеулерді, үшінші топқа аймақтар бойынша жазылған, ал, төртінші топқа Маңғыстау өңіріне арналып жазылған ғылыми зерттеу жұмыстарын топтастыруға болады. Маңғыстау аймағындағы әлеуметтік-демографиялық даму туралы жарық көрген ғылыми зерттеулерге Қазан төңкерісіне дейінгі авторлардың, кеңес дәуіріндегі тарихшылар мен демографтардың және қазіргі кезеңдегі зерттеушілердің еңбектерін жатқызамыз.

Қазақстандағы халықтың этнодемографиялық және әлеуметтік жағдайына байланысты зерттелген мақалалар мен монографиялар, баспасөз беттерінде жарық көрген еңбектер біршама. Қазан төңкерісіне дейінгі тарихнамалық еңбектерде халықтың саны туралы мәселелер тек әкімшілік статистикалық материалдар ішінде жанама қарастырылған.

Ресейдің Қазақстанды отарлау саясатын жан-жақты жүргізу мақсатында Маңғыстау өңірі туралы жекелеген саяхатшылар мен арнайы экспедициялар арқылы жинақталған мағлұматтарда халық саны туралы мәліметтер бере басады. Мысалы, 1893 ж. Орынбор губернаторы князь Г.С.Волконскийдің тапсырмасы бойынша старшын Көбек Шүкір Әліұлы мен Қали Шахмұтаровтың ұлы, Орта және Кіші Орда қазақтарының саны мен көші-қоны туралы ақпарында Кіші жүздің Адай руы 10 мың үй шамасында, көші-қоны Орал облысы мен Хиуа аралығы деп көрсетілген. 1825-1826 жылдардағы полковник Ф.Ф.Берг экспедициясы да Маңғыстаудағы Кеңарал, Есетарал Сам, Баршақұм т.б. қыстаған, көшіп-қонған Адай қазақтары туралы мағлұмат береді.

Маңғышлақта тұрып, жергілікті өмірді көзімен көрген білімді шенеуніктің бірі Ф.А.Михайлов өз еңбегінде Маңғыстау халқының отбасылық өмірі жайлы сөз етеді. Алғашқы зерттеулердің бірі болып табылатын П.Рычков пен М.И.Иванин зерттеулерінде де Маңғыстау халқы туралы жанама мағлұмат бар. П.Юдин мен И.Линевич еңбектерінде де статистикалық мәліметтер қолданылады [1].

«Кавказ таулықтары жөніндегі жинақ» (Сборник сведений о кавказских горцах) – Тифлис қаласынан орыс тілінде шығып тұрған жинақ. Ресей патша үкіметінің Кавказдағы тау халықтарына, Маңғыстаулықтарға, түрікмендерге өз саясатын насихаттау мақсатында арнайы басылым еді. Онда кавказдықтар мен адай, түрікмендердің әдет-салты, әлеуметтік өмірі туралы бірқатар мәліметтер берілген. Бірақ, барлық материалдарды да патша өкіметінің отарлаушылық саясаты тұрғысынан жариялайды.

Ресейдің соғыс министрлігінің инициативасы бойынша шығатын «Губернияларды әскери-статистикалық шолуда» географиялық, этнографиялық тарихи және статистикалық мәліметтер болды. Л.А.Мейер мақаласында да нақты мәліметтер кездесті. Алайда, Маңғыстау өңірі туралы мағлұмат өте жұтаң. Маңғыстау өңіріндегі халық саны, құрамы туралы К.К.Паленнің баяндамалық есебінде айтылады. Патша үкіметі орыс шаруалары мен казактарды Қазақстанға қоныстандыру саясатын белсенді түрде жүргізгені белгілі.

Маңғыстау өңірі алғашында қоныстандру басқармасының назарына ілінген жоқ деуге болады. Тек, 1910 ж. ғана сенатор Пален К.К. бұл өңірге де мұжықтарды қоныстандыру мақсатында тексеру жүргізіп, Маңғыстау өлкесіндегі түтін басылық есептің болмағандығына қарамастан жергілікті халықтың мал басы санын, күн көріс мөлшерін баяндау арқылы халық саны туралы да мәлімет береді [2].

Революцияға дейінгі авторлар өз еңбектері арқылы ғылыми айналымға көптеген құжаттарды әкелді, ол құжаттарды салыстыру, талдау жасау арқылы Маңғыстау халқының сол кездегі саны, құрамы, территориялық орналасуы жыныстық, ұлттық құрамы, шаруашылығының дамуы т.б. туралы көптеген деректік құжаттарды алуға болады. Бұл еңбектердің маңыздылығы – олар қазақтардың көшпенді өмірі мен тұрмысын ғана сипаттап қоймай, олардың рулық-тайпалық құрылымы мен санын да көрсетіп отырған. Алайда, бізге қажетті мәліметтер шағын, жанама мәнде кездеседі. Зерттеушілер халықтың этно-демографиялық даму тарихының жекелеген тармақтарын зерттеді. Статистикалық деректердің аздығынан олар көптеген мәселелер бойынша зерттеулер жүргізе алмаған. Кеңес кезіне дейінгі әдебиеттерде халықтардың тарихы ең алдымен, имперлік қажеттілікке сай, қоластындағы халықтарды салыстыру мақсатында қарастырылған. О.А.Шкапскийдің де, П.П.Румянцев еңбектерінде де Маңғыстау халқы туралы мағлұмат жоқтың қасы. Патша өкіметі тұсындағы, яғни революцияға дейінгі орыс тарихнамасында Қазақстан тұрғындарының демографиялық ахуалына деген қызығушылық Ресей империясының отаршылдық саясатының қарқын алуымен күшейіп отырды. Халықтану мәселесіне ғылыми тұрғыдан қарау кеңес дәуірінде қолға алына бастады. Қоғам дамуындағы 1920-1950 жылдардағы қиыншылықтар бұл салада ірі ғылыми жұмыстар жасауға мүмкіндік бермеді. Ерекше КСРО халқына жалпылама тоқталып, одақтас мемлекеттердегі халық тарихына аз көңіл бөлінді. Ал, жекелеген аймақтар бойынша еңбектер тіпті болмады.

1920-жылдары зерттеушілер халықтың этникалық құрамы мен санындағы өзгерістерге мән берді. Осы кезеңде жазылған М.Тынышпаевтың «Материалы к истории киргиз-казахского народа» еңбегі тәуелсіз Қазақстан жағдайында ғана сол кезеңдегі тарихнамалық зерттеулердегі көш бастаушысы мәніне ие болды.

Адайлар тарихын халқының құрамы, рулық құрамы, Адай уезіндегі территориялық орналасуындағы саны, шаруашылығы мәселесін Ә.Бөкейхан зерттеуінен табамыз [3]. Алаш қайраткері Ә.Бөкейханов Қазақстандағы демографиялық ахуалға Ф.А.Щербина экспедициясына қатысқан кезден жіті көңіл қоя бастағанды. Экспедицияның зерттеу жұмыстарынан кейінгі жиналған материалдарды Ә.Бөкейханов, И.Гусев және Л.Чермак тәртіптеп, қорытын-дылап, бірге баспаға даярлаған. Автор Адай уезіндегі қазақтардың болыстық ауылдарға сәйкес, рулық құрылымы мен шаруашылық түрі және көші-қону аймағына бөлу арқылы халық саны туралы мәлімет береді.

1920-1930 жылдары Т.Шонаұлы, М.Есболұлы секілді Алаш қозғалысы қайраткерлерінің жер мәселесіне байланысты жазылған еңбектерінде [4]. XX ғасыр басындағы Қазақстанның демографиялық ахуалына патша өкіметі жүргізген қоныс аудару, аграрлық саясатының әсері де қарастырылған. Олар елдегі күрделі демографиялық жағдайдың қалыптасуындағы Ресей келімсектерінің ролін көрсетеді. Авторлар еңбектерінде тұрғындардың табиғи өсімімен механикалық өсімінің артық екенін атап көрсетті. Алайда, бұл еңбектерде Маңғыстау туралы мәлімет жоқ.

1970 жылдарға дейін аймақтық түгіл, Қазақстандық тарихы демографиялық мәселелер толығымен ашылмады. 1970-1980 жылдары XX ғасыр басындағы Қазақстан халқының демографиялық дамуы мәселелерін арнайы қарастырған зерттеулер жарық көре бастады.

Алғашқы тарихи мазмұндағы зерттеулер қатарына Ф.Н.Базанова еңбегін жатқызамыз. Ф.Н.Базанова бұл зерттеуді тереңдетіп, 1987 ж. кітап ретінде жариялайды. Автор революцияға дейінгі Қазақстан халқының демографиялық дамуында патша өкіметінің қоныстандыру саясаты салдарынан механикалық басынқылық танытты деп жоғарыдағы авторлар пікірін қостайды. Ф.Н.Базанова еңбегінде Адай уезі халқының 1920 ж. ұлттық құрамының сандық көрсеткіштерге қатысты кішігірім мағлұмат бар [5]. Автор республика

бойынша халық құрылымындағы өзгерістерді талдай отырып, Маңғыстау өңірінің сандық көрсеткішін атап қана кетеді. Еңбекте, Маңғыстау өңіріне байланысты 1926 ж. мәлімет тіпті көрсетілмейді. Сонан соң, 1985 ж. дейінгі мәліметтер келтіріледі, алайда Маңғыстау халқы туралы айтылмайды.

И.П.Орлянский, Ж.Қ.Қасымбаев, Г.К.Кронгардт секілді зерттеу-шілердің 1970-1980 жылдары жарық көрген мақалаларында алғаш рет қала тұрғындарының санына және ұлттық құрамына назар аударылып, қала тұрғындары арасында жергілікті ұлт өкілдерінің, яғни қазақтардың азшылықта болғанын атап көрсетеді. Бұл зерттеулерде Маңғыстау өңірі қарастырылмайды.

Қазақстан халқының XX ғ. басындағы демографиялық даму мәселелері 1980 жылдары Н.В.Алексеев мен Н.Е.Бекмаханованың іргелі еңбектерінде зерттелді. Н.В.Алексеев еңбегінде санақ материалдарына көп көңіл бөлініп, этникалық статистика мәселелерін қозғамайды. Алайда, революцияға дейінгі Қазақстандағы қоныстанудың жалпы заңдылықтары қарастырылған. Н.Е.Бекмаханованың еңбегінде Қазақстан халқының демографиялық дамуының ерекшеліктері механикалық және табиғи өсім деп екі бөлініп қарастырылады. Ғылыми айналымға тартылған дерек көздерінің алуан түрлілігімен ерекшеленетін Н.Е.Бекмаханованың еңбегінен өз заманының идеологиялық талабына сай назардан тыс қалдырылған жайттар да байқалады. Сондай-ақ, Қазақстан тарихнамасында халықтың саны, тарихы туралы еңбектер жазған М.Б. Тәтімов, М.Х.Асылбеков, М.Қ. Қозыбаев, Ж.Қ. Қасымбаев, Ә.Ғали, М.Н.Сдықов, В.В.Козина еңбектерінде берілген зерттеу деректері арқылы тарихи демографиялық ғылым жоғары сатыға көтерілді, тарихи зерттеу әдістері жаңартыла отырып, проблемалық зерттеу шеңбері кеңейтілді.

1980 жылдардың аяқ кезеңінде басталған жариялылық пен демократияландыру отандық тарихтың елдегі тарих ғылымының дамуындағы басты бағыт ретінде бөлінуінің арқасында ғалымдар Қазақстан халқының демографиялық дамуына деген көзқарасын түбегейлі өзгертті. Қазақстандық ғалымдардың зерттеулерінде халықтар тағдырындағы саяси факторлардың әсерлері талдана бастады. Әсіресе, қоғамдық өмірде үлкен таңданыс тудырған М.Қ.Қозыбаевтың, Б.Т.Тәтімовтың, Қ.С.Алдажұмановтың, Ж.Б.Абылхожиннің еңбектерінде таза фактілерге негізделген Қазақстандағы 1920-1940 жж. [6] тоталитарлық жүйенің жүргізген экономикадан тыс, күштеу саясатының дағдарыстарға толы әлеуметтік-демографиялық нәтижелері жарияланды.

1990-жж. М.Қ.Қойгелдиевтің, Т.Омарбековтің және т.б. ғалымдардың асыра сілтеу жылдарындағы қазақ халқының демографиялық келбетін айқындайтын, халықтың азаюы мен апатқа ұшырауы салдарын ашып тұжырымдаған бір топ ғалымдардың еңбектері жарияланды [7]. Онда Қазақстаннан тысқары кеткен қазақтардың саны мен әлеуметтік құрамы жөнінде құнды мәліметтер берілген.

1991 ж. тарихи демография тарихнамасына айтарлықтай еңбек қосылды. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуына арналған М.Х.Асылбеков пен Ә.Б.Ғалидың монографиясы қоғамдық ғылымдардың кеңес заманында қатты идеологиялық қысымында болған саласы – тарихи-демографияда бетбұрыс әкелді [8]. Бұл еңбекте Қазақстанның әлеуметтік-демографиялық дамуы алғаш рет ұзақ тарихи кезеңге созылған елдегі кең көлемді әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге негізделген біртұтас және сан-салалы процесс ретінде жан-жақты қарастырылған. Республикадағы әлеуметтік-демографиялық дамудың басты факторлар мен бағыттарына кешенді көзқарас авторларға бұл процестің болашақтағы дамуына ғылыми-тұжырымдамалық болжамдар жасатты. Тұтастай алғанда, бұл зерттеу жұмысы жаңа методикалық деңгейде тарихи демография проблемаларын айшықтауды нықтылады, оны шешудің жолдарын да көрсетті. Бұл еңбекте Кеңес Одағы мен Қазақстан тарихи демографиясының тарихнамасына талдау жасалды.

Жарияланған ғылыми еңбектердің нәтижесінде Қазақстандағы этнодемографиялық процестің даму заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік туды. Нәтижесінде аймақтардағы этнодемографиялық, әлеуметтік даму тарихын зерттеуге терең негіз қаланып, ғылыми

зерттеуге жол салынды. Бұл салада жарық көрген еңбектерде Қазақстандағы жалпы проблемалық мәселелер де қаралды.

Кеңес дәуіріндегі этнодемографиялық процестерге тікелей әсері болған тоталитарлық жүйенің мәні мен оның Қазақстандағы көрінісінің ерекшеліктері М.Қ.Қозыбаев пен Қ.С.Алдажұманов еңбектерінде ашылды.

Негізгі деректер болып табылатын санақ материалдарына келсек, 1897 ж. және 1926 ж. санақтарда Маңғышлақ уезі, Адай уезі, Маңғыстау ауданы мәліметтері жеке берілген, 1920 ж. санақта мәлімет аз, 1930-жылдардағы мәліметтер мұрағат қойнауларынан жұтаң табылады. 1939, 1959, 1970 жылдардағы санақтарда Маңғыстау аудан ретінде шағын түрде қарастырылады. Ал, 1979, 1989 жылдар мәліметтері 1999 ж. санақ материалдарында ғана қазіргі Маңғыстау облысының территориясына сай келетін жерлердегі халық саны, көрсеткіштері туралы салыстырмалы түрде берілген. 1999 ж. санаққа келсек, онда бұл санақ халықаралық деңгейге сай жүргізілгендіктен, халық құрамындағы өзгерістердің көрсеткіштері облыс бойынша да толық берілген.

1917 және 1920 жж. санақтар Адай уезінде жүргізілмеді, ал 1920 ж. санаққа бұл уезд жартылай ғана тартылды. Санақ материалдарының ішінде 1897ж., 1959ж., 1979ж. және 1999 ж. санақтар материалдары ғана Маңғыстау халқының саны, ұлттық құрамы, тууы, өлім-жітімі, көші-қоны туралы мағлұмат береді. Ал, 1926ж., 1939ж. және 1970 ж. санақтарының мағлұматтары қарастырылатын мәселелері жөнінен жұтаңдау. 1926 ж. санақта Адай уезінде қазақтардың бірқатары ескі атпен «қырғыздар» деп жазылып кеткен.

Маңғыстау халқының этнодемографиялық дамуы туралы мәліметтерді әлеуметтік-экономикалық және тарихи мәселелерді зерттеуге арналған еңбектерден де кездестіреміз. Мысалы, М.С.Тұрсынованың еңбегінде XIX ғ. 2-жартысындағы адай тайпасының рулық құрылымы туралы мағлұмат бар. Сонымен бірге С.Тілепов диссертациясында Маңғыстаудағы халықтың жай-күйі қарастырылады.

Маңғыстау өңіріндегі халықтың құрамындағы өзгерістердің тарихи факторларға байланысты өзгерістерге ұшырағандығын жекелеген зерттеушілер өз еңбектерінде көрсете бастады. Б.С.Жұмағұлов, К.Жаулин зерттеулерінде Адай округіндегі ұжымдастыру кезіндегі «Аққоян» жұты деген атпен берген 1927-34 жж. ашаршылық кезіндегі тарихи ахуалмен бірге, халықтың Өзбекстанға, Ресейге, Түркменстанға босуы мен өлім-жітім арқасында саны кемігендігіне байланысты мәліметтер бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Михайлов Ф.Ф. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. – Асхабад, 1900. Рычков П. Топография Оренбургская. т.1. ч.1. - СПб. 1762; Иванин М.И. Поездка на полуостров Мангышлак в 1846 г. «Записки ИРГО», 1849. кн.1. -С.338. Юдин П. Адаевский бунт на полуострове Мангышлаке в 1870 г.// «Русская старина», 1894, № 7, с.138; Линевиц И. Статистические сведения о Мангышлаке. Сб. вып. – Тифлис, 1872. - С.30.

[2] Мейер Л.А. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики Российской империи. -СПб.: 1865. т.10; Герн. Васильев. Оренбургская губерния. // Военно-статистическое обозрение Российской империи. СПб., 1848. т.14. ч.2.

[3] А.Букейхан. Казахи Адаевского уезда. Бүкейханов С. Шығармалар. –Алматы: 1994. - 249 б.

[4] Шонаұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. 2-басылуы. –Алматы: Санат, 1995. - 224 б.; М.Есболов. Түркістанда келімсектерге арналған аудандардағы жер мәселесі. – Ташкент: Түркістан мемл. баспасы, 1923. - 62 б.

[5] Базанова Ф.Н. Формирование этнического состава населения дореволюционного Казахстана // Вестник АН КазССР. 1977. к.7, с.58-66.

[6] Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989, № 7; История Казахстана: белые пятна (сб.ст.) Сост. Ж.Б.Абылхожин. Алма-Ата, 1991; Козыбаев М.К. История и современность. - Алма-Ата:

Наука, 1991. – 254 с.; Козыбаев М.К. Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. -Алма-Ата: Институт истории и этнографии им.Ч.Ч.Валиханова АН РК, 1992.- 36 с. и др.

[7] Койгелдиев М.К., Омарбеков Т. Тарих тағлымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. - 128-б.; Омарбеков Т. «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті». -Алматы: Санат, 1997.- 319 б.; Койгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. - Алматы: Санат, 1995.- 368 б.

[8] Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процес-сы в Казахстане (1917-1980 гг.) – Алма-Ата: 1991.- 252 с.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДЕМОГРАФИИ МАНГИСТАУ

Табылдиева Орынгүл Дүйсенбаевна - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан, oryngul.tabyldiyeva@yu.edu.kz.

Аннотация. В статье рассматриваются демографические исследования Мангистауского региона в истории Казахстана. Исследования были разделены на группы, представлен обзор трудов авторов до Октябрьской революции, историков и демографов советского периода и исследователей современности.

Ключевые слова: демография, колонизация, переписные материалы, миграция.

HISTORY OF THE STUDY OF DEMOGRAPHY MANGISTAU

Tabyldieva Oryngul - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, oryngul.tabyldiyeva@yu.edu.kz.

Abstract. The article deals with the study of the Mangystau region in demographic studies in the history of Kazakhstan. The research was divided into groups and presented an overview of the works of the authors before the October revolution, historians and demographers of the Soviet period and contemporary researchers.

Key words: demography, colonization, census materials, migration.

УДК 378.14

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Баярыстанова Э.Т., Сахиева Ж.Х.

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан

Аннотация. В статье сделан теоретический анализ понятия конкурентоспособности. На основе изучения и анализа научно-теоретической литературы по проблеме авторы делают попытку определить содержание и структуру конкурентоспособности будущих педагогов.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, высшее профессиональное образование, педагог, профессионализм.

Преобразования, происходящие в социально-экономической сфере общества и, в частности, развитие рыночных отношений, создали принципиально новую ситуацию в области высшего образования. Сегодня, когда предложение рабочей силы значительно превышает спрос, только конкурентоспособный специалист востребован на рынке труда. Рыночные условия, а также - расширение и качественное изменение поля деятельности современного специалиста-выпускника вуза требует от учебного заведения значительного повышения качества его образования, выводя на первый план такую характеристику выпускника, как «конкурентоспособность».

Ситуация конкуренции становится неотъемлемой частью взаимоотношений и субъектов системы образования: родители и дети выбирают тип учебного заведения,

выбирают лучшего учителя на основе полученных рекомендаций; старшеклассники «предмет по выбору», чаще всего, определяют на основе признания конкретного учителя лучшим; существует конкурсный набор педагогов на вакантные места в престижные образовательные учреждения и т.д. Конкурентные отношения между учебными заведениями разных форм собственности, большое разнообразие образовательных программ, расширение доступа молодежи ко всем уровням платного образования способствуют развитию рынка образовательных услуг.

Таким образом, в настоящее время перед современным вузом стоит важнейшая задача – обеспечить не только усвоение будущим специалистом совокупности профессиональных знаний, умений и навыков, но и формирование у него умения предложить себя на рынке труда, способности в любой период времени и в разных ситуациях оптимально, гибко и эффективно решать возникающие проблемы.

Для анализа состояния проблемы формирования конкурентоспособности будущих педагогов обратимся к этимологии основополагающего понятия нашего исследования – родового понятия «конкуренция». Данное слово в русскую обиходную речь пришло в XIX веке из латинского языка: «conspicere» – сталкиваться. В начале XX термин «конкуренция» вошел в науку, в первую очередь, в круг основных понятий экономической теории. Значительный вклад в развитие экономического понятия конкуренции внесли такие зарубежные ученые-экономисты, как С. Брю, Дж. Кейнс, А. Курно, К. Макконелл, А. Маршалл и др. Одновременно этот термин начал использоваться и специалистами в области образования, обозначая высокий уровень профессиональной подготовленности к какой-либо деятельности [1].

В советский период развития педагогики термин «конкуренция» стал широко использоваться, но по преимуществу противопоставлялся с негативной коннотацией понятию «соревнование». Второе понятие, обязательно характеризовавшееся как «социалистическое», обозначало широко распространенный метод воспитания в коллективе. Никто не оспаривал педагогическую результативность и эффективность этого метода воспитания, но конкуренция считалась негативным и бесчеловечным пережитком капитализма. Развивающий и мотивационный потенциал конкуренции отрицался или замалчивался.

В образовании советской эпохи конкуренция также присутствовала, но только в скрытом виде. К примеру, поступление в высшие учебные заведения было возможно только на конкурсной (т.е. конкурентной) основе. На время вступительных испытаний создавалась конкурентная среда для поступающих. Однако после поступления в вузы между студентами практически не возникало никаких конкурентных отношений вплоть до распределения, которое также строилось на основе их индивидуальной конкурентоспособности.

Производным от понятия «конкуренция» стало понятие «конкурентоспособность», обозначающее готовность к конкуренции. В зарубежной и отечественной литературе наряду с конкурентоспособностью товаров и услуг, экономики в целом, стала выделяться конкурентоспособность личности или специалиста. Все чаще вместо термина «профессионализм» работодатели используют термин «конкурентоспособность».

В «Современном словаре по педагогике» конкурентоспособность - «одна из основных форм организации социального и межличностного взаимодействия, характеризующаяся достижением индивидуальных или групповых целей, интересов в условиях противоборства с добивающимися этих целей, интересов другими индивидами» [2]. В «Энциклопедии профессионального образования» рассматривается конкурентоспособность работников как «соответствие рабочей силы требованиям рынка», которое «открывает работникам возможность вступать в отношения конкуренции на рынке труда; как «совокупность характеристик, определяющая сравнительные позиции конкретного работника или отдельных групп на рынке труда и позволяющая ему (им) претендовать на занятие определенных вакансий...» [3].

Характеризуя конкурентоспособного специалиста, большинство исследователей (В. И. Андреев, С. А. Борисенко, Б. С. Гершунский, Л. М. Митина, А. В. Петровский, Н. В. Фомин и др.) выделяют следующие личностные качества: профессиональная компетентность; высокий уровень теоретической и практической подготовки; высокая степень освоения последних достижений науки и техники и современных технологий; целеустремленность, ценностные ориентации, настойчивость в достижении целей и преодолении препятствий; стремление к саморазвитию, самосовершенствованию и профессиональному росту; стремление к успеху; способность к творчеству и инновационной деятельности; умение выбирать перспективу, прогнозировать свое развитие и системно видеть проблему; способность адаптироваться к современным технологиям производства, легко переходить от одного вида труда к другому; гибкость мышления; способность к самооценке; способность принимать ответственные решения; трудолюбие, ориентация на эффективность и качество; способность к риску; коммуникативность [4].

Д.В.Чернилевский рассматривает конкурентоспособность как «показатель качества вузовской подготовки и возможность реализации профессиональных и личностных качеств выпускника вуза в интересах современного производства (организации, учреждения)» [5]. В данном определении ученый отражает критериальную и профессионально-личностную значимость конкурентоспособности в рамках подготовки специалиста. Через перечень критериев конкурентоспособности (мыслительные, психологические, поведенческие) автор достаточно полно раскрывает ее сущность: четкость целей и ценностных ориентации, трудолюбие, творческое отношение к делу, способность к риску, независимость, способность быть лидером, способность к непрерывному саморазвитию и профессиональному росту, стремление к высокому качеству конечного продукта, стрессоустойчивость и др.

Рассматривая конкурентоспособность будущего педагога, Н. В. Тамарская утверждает, что она определяется не сколько профессиональным, сколько индивидуально-личностным компонентом, т. е. совокупностью индивидуальных устойчивых свойств, состоящих из способностей, черт характера, потребностей и состояний, позволяющих продуктивно функционировать в педагогической деятельности и педагогическом общении [6]. По мнению исследователя, как интегральная составляющая личности конкурентоспособность характеризуется следующими признаками: способностями – четкостью целей и ценностных ориентаций, творческим отношением к делу, психологической пластичностью, независимостью, способностью к риску, способностью быть лидером, толерантностью; чертами характера – трудолюбием, стремлением к непрерывному саморазвитию и постоянному профессиональному росту; состоянием – конгруэнтностью, стрессоустойчивостью, стеничностью.

Е. А. Тенилов отмечает, что формирование конкурентоспособности будущего педагога возможно, если в процессе его обучения в вузе реализовывались следующие условия: а) должны сформироваться социально и профессионально значимые ценностные ориентации в системе учебно-воспитательной работы вуза; б) актуализироваться и развиваться профессионально-личностные потребности студентов (в самореализации, деятельности, коммуникации и проч.); в) осуществляться формирование у студентов установки на профессионально-личностное саморазвитие и самообразование как основы конкурентоспособности [7].

Итак, на основании анализа психолого-педагогической литературы мы пришли к следующим выводам:

1) конкурентоспособность – явление в нашей действительности сравнительное новое, предпосылками возникновения которого являются условия становления рыночной экономики, основанной на принципах соревновательности между ее субъектами, рынок образовательных услуг, когда отбор кадров, технологий, методик и пр. происходит в условиях цивилизованной борьбы за существование;

2) понятие конкурентоспособности не однозначно в своей трактовке (способность, индивидуальные особенности, соответствие требованиям и т.д.), но являющееся

необходимым при достижении определенной цели в условиях соперничества, выбора, сравнения одного индивида (группы) с другим (другой);

3) исследователи рассматривают конкурентоспособность специалиста в основном по двум направлениям: как качество подготовки («показатель качества») и как качество личности («характеристика личности», «способность личности», «личностное качество»). При этом, перечень личностных качеств, которыми должен обладать конкурентоспособный специалист, у разных исследователей неодинаков;

4) проблема формирования конкурентоспособности выпускников педагогических вузов разработана недостаточно, что затрудняет ее решение в практике высшего образования;

5) в настоящее время актуальность решения этой задачи отражена в государственной программе развития образования, что характеризует ее социальное значение и требует целенаправленной разработки общепедагогических основ ее решения в системе образования.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. -СПб.: Норинт, 2000.-1536 с.
- [2]. Современный словарь по педагогике / Сост. Рапацевич Е.С.-Современное слово, 2001.- 928 с.
- [3]. Энциклопедия профессионального образования: в 3-х т. / Под ред. С.Я. Батышева. -М., АПО.1998., 1 том- 568 с.
- [4]. Сливина Т. А. Конкурентоспособность специалиста как психолого-педагогический феномен [Электронный ресурс]/Т. А. Сливина// Сибирский педагогический журнал. -2007., № 11. – С. 93-100.
- [5]. Чернилевский Д.В. Конкурентоспособность будущего специалиста как показатель качества его подготовки / Д.В.Чернилевский, О.К.Филатов. // Специалист. - 1997. - № 1. - С. 29-32.
- [6]. Тамарская, Н. В. Конкурентоспособность будущего педагога / Н. В. Тамарская // Высшее образование в России. – 2004. – № 3. – С. 118–121.
- [7]. Тенилов, Е. А. Конкурентоспособность будущего специалиста-педагога в вузе / Е. А. Тенилов //В мире научных открытий. – 2010, № 4-8. –С. 96-97.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Баярыстанова Эльмира Темірханқызы – Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, elmira.bayarystanova@yu.edu.kz.

Сахиева Жаңыл Ходжабекқызы – Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан, zhanyl.sakhieva@yu.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада бәсекеге қабілеттілік ұғымына теориялық талдау жасалған. Авторлар аталған проблемаға қатысты ғылыми-теориялық әдебиеттерге талдау жасай отырып, болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігі ұғымының мазмұны мен құрылымын анықтауға талпынған.

Түйінді сөздер: бәсеке, бәсекеге қабілеттілік, жоғары кәсіптік білім беру, педагог, кәсіпқойлық.

THEORETIC BASIS OF COMPETITIVENESS FORMATION OF FUTURE TEACHERS

Bayarystanova Elmira Temirkhanovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, elmira.bayarystanova@yu.edu.kz.

Sakhiyeva Zhanyl Khodzhabekkyzy – Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, zhanyl.sakhieva@yu.edu.kz.

Abstract. Theoretic analysis of the phenomenon of competitiveness is conducted in the article. On the basis of the study and analysis theoretical analysis of scientific-theoretical literature on the problem, the authors are making an attempt to determine the contents and structure of the competitiveness of the future teachers.

Keywords: competition, competitiveness, higher professional education, teacher, professionalism

**Әлеуметтік-экономикалық даму мен құқықтық
реттеудің өзекті мәселелері**

**Актуальные проблемы социально-
экономического развития и правового
регулирования**

УДК 343.14

**ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ ЖИНАУ БОЙЫНША АДВОКАТ-ҚОРҒАУШЫ
ҚЫЗМЕТІНІҢ ДЕРБЕСТІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІ**

Нұрмағанбет Е.Т.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала адвокат-қорғаушының қылмыстық іс жүргізу субъектілері арасындағы ерекше маңызға ие қатысушы екені белгілі. Қылмыстық іс жүргізудегі адвокат-қорғаушының дәлелдемелер жинаудағы өзінің жеке дербес құқығын жүзеге асырудағы басты проблемалар айқындалды. Сол себепті осы әрекеттерді жүргізу барысында дәлелдемелер жинау және дәлелдеу процесіне қатысудағы үлкен мәселелер мен ауқымды іс шаралар ұсынылады.

Түйінді сөздер: адвокат, қорғаушы, дәлелдеме, дәлелдеу, сезікті, қылмыстық іс жүргізу.

Дәлелдемелерді жинау бойынша қорғаушы-адвокат қызметінің дербестігін жүзеге асыру құқығын беру қажеттілігі туралы мәселе 70-ші жылдары да талқыға салынған. М.С. Благоволитинамен және Әдебиет газеттерінің беттерінде 1969 жылы жазылған көптеген сот очерктердің авторларымен қорғаушының алдын-ала тергеу жүргізгенде мүмкіндіктері анағұрлым тарылып кететіндігі көрсетілген. Онда, қорғаушы-адвокат істің тындалуына дейін куәгерлермен кездесіп, олармен әңгімелесуге және іске қатысты мән-жайларды білуге құқығы жоқ екендігі көрсетілген. Әңгімелесу фактісінің өзі-ақ адвокатқа қатысты тәртіптік өндіріске қарсы іс қозғау үшін негіз болғандығын білдіреді. Көрсетілген авторлардың пікірі бойынша, осының өзі қорғау мүмкіндіктерін елеулі түрде шектеткен. Осылар арқылы қорғаушы-адвокаттарға тергеу жүргізу мүмкіндігі берілген.[1, 44].

Қорғаушыға дәлелдемелерді жинау дербестігін жүзеге асыру құқығын беру туралы ұсыныс, ғалымдар арасында пікірталас туғызып, жақтаушылар мен қарсыластардың пайда болуына әкеп соқтырды. Бұл мәселе үш он жалдықта талқылануда болды, ал қазір қылмыстық іс жүргізу реформасының жағдайына байланысты ерекше маңызға ие болды.

Осы мәселенің теориялық талдау негізінде, сондай-ақ тәжірибені талдауда дәлелдемелерді жинау бойынша қорғаушы-адвокат қызметінің дербестігін жүзеге асыру құқығын беру қажеттілігін дәлелдеуге тырысып көреміз.

Жалпы сот өндірісі екі жақтың бәсекелестігі мен құқық теңділігі негізінде жүзеге асады. Қылмыстық іс жүргізу теориясында «қылмыстық сот өндірісі» және «қылмыстық іс жүргізу» деген түсініктер тепе-тең ұстанымы ретінде бекітілді. Бірақ, өзге ұстаным ретінде «қылмыстық өндіріс» түсінігі қазір беріле береді. Мәселен, В.З. Лукашевичтің пікірі бойынша, заң шығарушы конституцияның белгіленген бабында алдын-ала сот өндірісінің сатысы туралы емес, соттың істі қарау сатысы туралы әңгіме қозғайды.[2, 41-6]. Осы

көзқарастың толық болмаушылығын көрсету үшін ең алдымен алдын-ала жедел тергеу жүргізу барысында сот отырысындағы шындыққа жетудің жүзеге асуын дәлелдеп көрейік.

А.О. Машовец, қылмыстық іс жүргізуге байланысты алдын-ала тергеу бүтіндей өзіне тән ерекше қасиетімен біршама дербес және жеке жүйе бөлігі ретінде алға шығып тұрады, деп жазады. Ол жүйенің тұтас тәртібіне сай негізгі тәртіппен құрылуы қажет. Алдын-ала тергеудің түпкілікті кемшілігі - оның негізгі бастауларының соттың істі қарау қағидаларымен сәйкес келмеуінде.[3, 7-6].

Алдында айтылғандай, алдын-ала тергеудің негізгі міндеті – сотқа мәлімет жинау. Заңи әдебиеттерінде алдын ала-тергеу жүргізу барысында істің барлық маңызды мән-жайларды анықтап, бүкіл қажетті дәлелдемелердің дереккөздерін табу керек, деп ескертіледі.[4, 56-6]. Яғни, мәліметтердің толық болуына байланысты сотта зерттелетін барлық мән-жайлар ең алдымен алдын-ала тергеу арқылы анықталуы қажет.

Олардың айырмашылығы - тек олардың шешілу күшінен ғана тұрады. Заң шығарушы тергеушіге айыптау және ақтау дәлелдемелерін жинау міндетін жүктеді. Сөйтіп, тергеуші ылғи да тіпті қарсы міндеттерді орындауға тиісті. Карл Маркс та былай деп жазған екен: тергеуші мен судьяның және айыпталушы мен қорғаушының бір тұлғада болуы барлық психология заңдарына қарама-қайшылық келтіреді.[5, 26-6].

Тергеушінің айыптау жағына қызығушылық танытуы да әбден ықтимал. Қылмыстық істі қозғап, ол арқылы айыптауды құрастырып, айыпталушыға қатысты бұлтартпау шарасын қолдана отырып, тергеуші өзінің осындай шешімдерімен еркін емес байланыста болып қалады. Істің мән-жайларын онан арғы объективті зерттеу үшін оған кедергі келтіреді.

Тергеуші дәлелдемелер жинағанда объективті бола алмайды және өз жұмыс сапасының бағалар жүйесінің күшіне сәйкес, қылмыстық істің қысқартылуы, жұмыста сөзсіз жарамсыз етіп бағаланады және тергеушіні кінәға тартады.[6, 97-6]. Сотпен қосымша тергеу үшін жіберілген бұрыс тергелген істерді қайтарудан сақтандыру мақсатында тергеушілер тәжірибе жүзінде «артық айыптауды» жиі ұсынады.

Соттармен айыптаудың кейбір тармақтары мен эпизодтарының жойылуы, қылмыстық іс-әрекеттің саралауын аса ауыр емес қылмысты көздейтін қылмыстық кодекстің бабына сәйкес өзгертілуі тәжірибеде жиі кездеседі.

Тергеушімен айыптау және ақтау дәлелдемелерін бірдей алалықсыздықпен жинауға мүмкіндігінің болмау негізгі себептерінің бірі - тергеуші қызметінің ерекшелігінде негізделеді. Тергеуші әрдайым қылмыстық элементпен /қылмыскермен/ қатынаста болады. Л.М. Васильев өтірікті, зұлымдықты, екіжүзділікті жиі жену, тергеушілерге тиісті стереотиптердің қалыптасуына әкелетіндігін ескереді [7, 11-6].

Көбінесе тергеушілер айыптаушыларды қылмыскер ретінде танып, олардың өз пайдасына айтылған дәлелдемелеріне біржақтылықпен қарайды. Қырағылық - сезіктілікке (барлығына және әр қайсысына сезіктенеді) айналып, ал сыншылдық - келіп түскен хабардың бағасы бойынша ешкімге толық сенімнің болмауына айналады. Әдебиетте тергеушілердің біржақтылығына мысалдар келтіріледі. Бірақ кейбір тергеушілер, егер айыпталушы алаңдай беретін болса, демек ол өз жағдайының қиындығын ұғына отырып, ар-ұжданы таза еместігін көрсетеді, деп есептейді. Егер де ол өзін емін-еркін және тежеусіз ұстаса – бұл қылмыскердің әдепсіздігі ретінде есептеледі. Егер айыпталушы кез келген мән-жайды ұмытып қалса, онда бұл, олардың көзқарасы бойынша, оның өтірік айтуын білдіреді. Егер де ол барлық сұрақтарға қуана-қуана жауап беретін болса, онда ол алдын-ала құрылған жоспар бойынша әрекет жасап, өтірік түсіндірме беріп отырғандығын білдіреді. [8, 40-6].

Ғалымдар тергеу органдарында жұмыстың ұзақтылығы мен кәсіби өзгерістің деңгейі арасында тікелей тәуелділіктің болу туралы гипотезасын ұсынды. Сонымен, осы гипотезаға сәйкес, бағаланып жатқан қызметтің өзгерісі 5-10 жылдық жұмыс уақыт бөлігінде дамып келеді. Кәсіби өзгерістің бастапқы деңгейі тергеушінің бесінші жұмыс жылынан басталып, тергеушінің бірен-сарандаған өзгерісін жорамалдайды. Кәсіби өзгерістің орташа деңгейі тергеу жұмысында 10 жылдан кейін басталады. [9, 38-6].

Сөйтіп, объектілі себептердің күшіне байланысты тергеуші ҚР ҚІЖК 20 бабында көзделген міндетін орындай алмайды. Алдын ала тергеудің айыптау жалтаруы жиналған мәліметтің толық еместігі мен сыңар жақтылығына әкеледі. Шындықтың сыртқы көрінісі бар бұл мәлімет сотқа келіп түседі. Көбінесе айыпталушының пайдасына айтылғандар тергелмей қалады.

Тергеушінің алдында сыңар жақты зерттелген істің құжаттары бар болса, ол алғашқы бағалау мен дәлелдемелерді жинауда қатыспаса, оларды алу жолынан еш хабары жоқ болса, онда тәртіптің дұрыс орындалуына аса назар аударуға міндетті сот, алдын-ала тергеу тексерісін жүргізетіндігі туралы әдебиетте ескеріледі. Осыған байланысты айыптау жалтаруы тергеу кезеңінен бастап еріксіз соттың істі қарауына беріледі. Атқаруға тиісті ашық сот емес, құпия алдын-ала тергеу – азаматтың кінәсін көрсететін дәлелдемелері жиналып, зерттеліп, бағаланатын негізгі сатысына айналады, ал егер соңғы шешімге келмесе, онда маңызды дәрежеде оның кінәлілігі туралы мәселе алдын-ала шешіледі. [10, 147-6].

Сотта шынайы жарысты қамтамасыз ету үшін сотқа жақтар «қарулы» болып келулері тиіс, әрқайсысы қайта сот өндірісінің кезеңдерінде жиналған толық дәлелдемелер тізімімен келулері қажет (прокурор-айыптау, қорғаушы-ақтау). Сондай-ақ, ҚР ҚІЖК сәйкес айыпталушыға қатысты дәлелдемелерді жинау бойынша прокурордың маңызды құралдары өте көп, басқа жақтың – қорғаушының дәлелдемелерді жинау бойынша мүмкіндіктері шектеулі. Бұл, сотқа келгенде екі жақтың тең болмаушылығына әкеледі. Осыған байланысты ешқандай жарыс туралы сөз қозғалмайды. Сот отырысында қорғаушының рөлі көбінесе тергеуші жұмысының кемшілігін анықтауға саяды. Соттың қорғаушыға деген сенімі пайда болу үшін, қорғаушыда ақтау дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығы болуы керек.

Бұл жағдай тәжірибені зерттеу барысында да өз дәлелін тапты. Олай болса, басқа жақпен – айыпталушымен сотта нағыз жарысу үшін, алдын-ала тергеуде қорғаушылардың құқықтары жеткілікті ме деген сұраққа, сұралған Алматы қалалық адвокаттар алқасының 79,7% адвокаттары және Алматы облыстық адвокаттар алқасының 80,4% адвокаттары - олардың құқықтары жеткіліксіз деп жауап берді, тек сұралған 7,10% алматылық адвокаттары және 44% облыстық адвокаттар - қорғаушылардың құқықтары жеткілікті деп есептейді. Соған қарамастан сұралған 6,2% қалалық адвокаттар мен 4,40% облыстық адвокаттар - тек ресми түрде ғана құқықтары жеткілікті бола алады деп есептейді.

Сұралған адвокаттардың басым көпшілігі қылмыстық іс жүргізу кезінде қорғаушыға дәлелдеме ақпаратты алу үшін қосымша іс жүргізу мүмкіндіктерін беруді жөн көреді. Олардың ішінен 89,9% облыстық адвокаттар мен 94% қалалық адвокаттар - қорғаушыға дәлелдемелерді жинау үшін дербес құқығын беру керек деп есептейді. Сонымен, соттың істі қараудың жарысына, алдын-ала тергеуде қорғаушының дәлелдемелер жинау үшін тек жеткілікті құралдарын беру жолымен ғана қол жеткізуге болады.

Қорғаушыға дәлелдемелерді жинауға дербес құқығын беру туралы ұсыныс ғалымдар арасында кең қолдауын тауғызды.[11]. Сондықтан осы мәселе бойынша тергеушілердің де пікірін анықтау қажет болды. Тиісінше Алматы облысының ІІБ-ң 61 тергеушілер саралап сұралды. Олардың ішінен 75 %-ы қорғаушыға дәлелдемелерді жинауға дербес құқығын беру қажет деп есептейді, ал сұралған тергеушілердің 25 %-ы бұған жол бермеу керек деп есептейді.

Сонымен, сұралған тергеушілердің көбісі бұл шараның қажетті екеніне сенеді.

Қорғаушыға мұндай құқықты беруге қарсы шыққан іс жүргізуші-ғалымдар мен тәжірибелік қызметкерлер басқа да дәлелдерді келтіреді. Онда тергеушінің айыптау міндетінің күшеюіне әкеледі деген пікір бар. Яғни, тергеуші – әдеттегідей айыптау дәлелдемелерді, ал адвокат – ақтау дәлелдемелерді жинайтын болады. Сонымен қатар тергеуші үшін жауап беретін тиісті аппарат, маңызды қызмет қатары тұр, ол адвокатқа қарағанда, қажетті материалдық құралдармен жабдықталған және дәлелдемелерді жинауға анағұрлым мүмкіндіктері бар. Сыртқы көзге бұл жарысу сияқты көрінеді, ал мәні жағынан бұл күдіксіз айыптау жалтаруына әкеледі. Сонымен қатар, қорғау, материалдық тұрғыдан

қарағанда, көпшілікке қол жетерліктей емес, өйткені тергеу әрекеттердің өндірісіне байланысты адвокаттың шығыны қорғалушыға ауыр таға секілді жүктеледі. [12, 19-б].

Келесі дәлел ретінде осы жағдай бойынша мемлекеттік органдармен қорғаушы адвокаттың бәсекеге түсуге мүмкіндігі жоқ, өйткені қорғаушы-адвокатта өктем өкілеттілігі жоқ және мәжбүрлеумен және т.б. байланысты оның қандай болмасын іс-әрекеттерді орындауға құқығы жоқ. [13, 47-б].

Қорғаушыға дәлелдемелерді жинауға дербес құқығын беруге қарсы тағы бір маңызды дәлел бар – кейбір ғалымдардың және тәжірибелік қызметкерлердің (адвокаттардың) пікірі бойынша, ол адвокат-қорғаушының қызметінің нәтижелеріне объективті және анық кепіл беру мүмкін емес. Келтірілген дәлелдерді толық қарастырайық.

Қорғаушыға дәлелдемелерді жинауға дербес құқықты беру әбден айыптау жалтаруға әкелмеу үшін, ол қажетті жағдайда тергеушінің, алдын-ала анықтау органының, соттың билігін пайдалануға нақты мүмкіндігі болу керек. Қылмыстық іс бойынша өндірісті жүзеге асыратын органдар қорғаушы-адвокатқа дәлелдемелерді жинауға жәрдем көрсету керек. Ол үшін, алдында көрсетілгендей, қорғаушымен өтінген қолдаухаттың нақты құрылымын жасау қажет.

Тергеуші мен адвокат-қорғаушыда ақпаратты алу құқықтары бірдей емес туралы пікірге негіз бар. Алдында көрсетілгендей, дәлелдемелерді жинамай тұрып, көбінесе жедел-ізвестіру жүргізіледі, өйткені ақпарат әрдайым оңай жерден табыла бермейді. Заңға сәйкес тергеуші тергеліп жатқан істер бойынша ізвестіру шараларының өндірісі туралы (уақиға көргендерді анықтау туралы, тұлғаларды және әлемнің материалдық заттарын іздеу туралы, тұлғалар арасында өзара қатынасты анықтау туралы және т.б.) тапсырыстарды алдын-ала анықтау органдарына береді. Қорғаушылар әдетте жедел-ізвестіру жұмысында жедел-ізвестіру қызметіне байланысты тиісті өкілеттілік тәжірибелері жоқ болады. Сонымен, қорғаушылардың өздері оларды қызықтаратын мән-жайларды кез-келген уақытта нақты анықтай алмайды.

Бұл жағдайдан шығу үшін бір амал ұсынылады. Қылмыстық істер бойынша қорғаушыларға дәлелдемелерді жинауға жеке детективтердің маңызды жәрдем көрсетуге мүмкіндіктері бар (адвокат-қорғаушы мен жеке детективтердің өзара әрекетінің қажеттілігі туралы мәселе ерекше өзектілікке ие). Бірақ мұндай өзара әрекеттің экономикалық, құқықтық және өзге де мәселелер қатары бар.

Қорғаушыға дәлелдемелерді жинауға дербес құқығын беруге қарсы шыққандардың келесі дәлелі - қорғаушылар қызметіндегі қорытындыларының дұрыстығы мен объективтілігін қамтамасыз ету мүмкін емес деген пікірді ұсынады. [14, 19]

Ең алдымен, бұл адвокат-қорғаушыға сенімсіздіктің және қорғаушылар құқықтарының ұлғаюы, қиянат етушіліктің көбеюіне әкелетін қауіптің пайда болуымен байланысты.

Осы мәселелер бойынша адвокаттардың пікірлеріне талдау жасалды. Сұралған Алматы облыстық адвокаттар алқасының 12,5% адвокаттары және Алматы қалалық адвокаттар алқасының 6,2% адвокаттары қорғаушылардың дәлелдемелерді жинауға дербес құқықтарының ұлғаюы қорғаушылар тарапынан қиянат етушілік оқиғалар санының көбеюіне әкеледі деп есептейді. Сонымен қатар сұралған облыстық адвокаттарының 21,1% және қалалық адвокаттарының 5,2% осы жағдаймен байланысты қиянат етушіліктердің болуы мәлім деп есептейді. Сұралған облыстық адвокаттарының 37,3% мен мәскеу адвокаттарының 51,7% қорғаушылардың дәлелдемелерді жинауға дербес құқықтарының ұлғаюы қорғаушылар тарапынан қиянат етушілік оқиғалар санының көбеюіне әкелмейді деп есептейді. Өз кезегінде облыстық адвокаттарының 30,3% мен қалалық адвокаттарының 33,5% қорғаушылардың дәлелдемелерді жинауға дербес құқықтарының ұлғаюы қорғаушылар тарапынан қиянат етушілік оқиғалар санының көбеюіне әкелуі мүмкін деп есептейді. Қалған адвокаттарға қойылаған сұраққа жауап беру қиынға түсірді.

Сонымен, сұралған адвокаттардың көбісі қорғаушылар тарапынан қандай болмасын қиянат етушіліктер болмау керек деп есептейді. Оның барлығы нақты тұлғаның әдептілігіне байланысты.

Бірнеше он жылдықта қалыптасқан адвокаттардың әдепсіздік презумпциясына сену қазір дұрыс емес деп саналады. Мұндай қиянат етушіліктер тергеушілерде, прокурорларда және судьяларда да орын алады.

ҚР Қылмыстық Кодексінің 348 бабында дәлелдемелерді бұрмалаған үшін жауапкершілікке тарту туралы көрсетілген. Қорғаушы осы қылмыстың субъектілерінің шеңберіне қосылады. Бұл бап адвокат-қорғаушы тарапынан келтірілген қиянатқа қарсы кепіл ретінде жүреді. Бұдан басқа, адвокат-қорғаушы тарапынан қиянат етушілік анықталса, оларға адвокаттар алқасынан шығып кетуіне дейін тәртіптік сипаты бар шара қолданылады [15].

Екіншіден, А.Д. Бойковтың пікірі бойынша, егер тергеушінің қызметі көп жағдайда қорытындысының объективті болуына кепіл беретін белгілі бір іс жүргізу нысаны арқылы жүргізілсе, онда адвокаттық қатар жедел-ізвестіру ешбір іс жүргізу кепілдерін біле бермейді. [16, 6]

Заттар мен құжаттарды алуға бағытталған қорғаушының қызметі іс жүргізу нысанында жүргізілу керек деп есептеледі, өйткені оның қызметі жұмыс барысының шеңберінде жүзеге асады және жұмыс барысының көзделген мақсаттарына бағынады. Қорғаушының жүргізуге міндетті шаралар тізімі дәлелдемелерді жинауға арналған бапта енгізілу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1]. Благоволина М.С. Почта редактора/ Литературная газета, 1969 г. - № 44; Винберг А. Первая командировка// Литературная газета - № 41- 1969 г.
- [2]. Лукашевич В.З. Конституция РФ 1993 года и дальнейшее совершенствование уголовно- процессуального законодательства// Уголовно-правовые проблемы борьбы с преступностью. - Калининград, 1995 г. – с 41.
- [3]. Машовец А.О. Принцип состязательности и его реализация в предварительном следствии: Автореф дис. на соиск. уч. ст. к.ю.н.- Екатеринбург, 1994 г.- с 7.
- [4]. Стрёмовский В.А. Предварительное расследование в советском уголовном процессе. - М.: Госюриздат, 1958г.– с.11.; Воробьев Г.А. Соотношение предварительного и судебного следствия: Автореф. дис. на соиск. уч. ст. к.ю.н-М, 1967г.; Колбая Г.Н. Соотношение предварительного следствия и судебного разбирательства: М: Юрид. лит., 1975 г. с56.
- [5]. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения (В 30 - т.). Изд. 2 - е. Т. 1. - М.: Госполитиздат, 1958 г. – с 26.
- [6]. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. - М.: Юрид. лит., 1977 г. - с 97.
- [7] Васильев Л.М. Организация следственной работы //Вопросы подготовки следователей и преодоление их профессиональной деформации - Краснодар, 1983 г. – с 11.
- [8]. Стрёмовский В.А. Предварительное расследование в советском уголовном процессе. М.: Госюриздат, 1958 г – с 40.
- [9]. Васильев Л.М. Указ. соч. – с 38.
- [10]. Лившиц В.Л. Обвинительный уклон (Истоки и пути преодоления)// Закон и ведомственные нормативные акты в СССР. - Труды.-46 - М, 1989 г.-с 143.
- [11]. Либус И. А. Защита в уголовном процессе // Перестройка и адвокатура. Научные и практические проблемы уголовного судопроизводства. - Ижевск, 1989 г. – с119.; Либус И. А. Об эффективности деятельности защитника в стадии предварительного следствия. Ташкент, 1971г. – с 46.; Хорхина Т.В. Проблемы деятельности адвокатуры (Обзор откликов на материалы круглого стола)// Советское государство и право. – 1986г.- №9; Машовец А.О.

Указ. соч. – с7., Капустин А.А. Реформа советского предварительного расследования - сущность, предпосылки, основные направления: Автореф. дис. На соиск. уч. ст. к.ю.н. - Санкт - Петербург, 1992г.- с16.; Ведерников А.Н. Актуальные вопросы участия защитника на стадии предварительного расследования (в свете осуществления судебной реформы) - Дис. на соиск. уч. ст. к. ю. н. - М.- 1990 г. – с.148;

[12]. Анашкин Г. 3. Адвокат. Права и проблемы // Литературная газета, - 1969г. № 41; Бойков А. Карнеева Л. Об участии защитника на предварительном следствии // Советская юстиция, - 1970 г. – с.19.

[13]. Царев В.М. Эффективность участия защитника в доказывании на предварительном расследовании следствии - Красноярск.: Изд. Красноярск, ун-та, 1990 г. – с.47.

[14]. А.Бойков, Л.Карнеева. Об участии защитника на предварительном следствии.// Советская юстиция. -1970 г. - № 19.

[15]. ҚР Қылмыстық Кодексі 1997 жыл 16 шілде №167..

[16]. Бойков АД. Что же мешает защите?//Литературная газета. 1970г.-№ 6.

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА САМОСТОЯТЕЛЬНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АДВОКАТА-ЗАЩИТНИКА ПО СОБИРАНИЮ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Нұрмағанбет Ермек Талантұлы - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан, yermek.nurmaganbet@yu.edu.kz.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические проблемы самостоятельные деятельности адвоката-защитника в участие собирании доказательств. Проблемы, касающиеся деятельности адвокатов в уголовном процессе, в последние годы исследуются достаточно активно, вместе с тем автором отмечено, что до настоящего времени исследованию проблем, возникающих в процессе формирования и реализации адвокатом-защитником правовой позиции по уголовному делу.

Ключевые слова: адвокат, защитник, доказательства, уголовный процесс, участники.

PROBLEMS OF REALIZATION OF THE RIGHT TO INDEPENDENT ACTIVITY OF THE DEFENSE ATTORNEY IN GATHERING EVIDENCE

Nurmagambet Yermek Talantovich - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, yermek.nurmaganbet@yu.edu.kz.

Abstract. In this article it is considered theoretical problems independent activity of the lawyer defender in participation collecting of proofs. The problems concerning activity of lawyers in criminal trial, are investigated in recent years rather actively, at the same time by the author is noted that so far to research of the problems arising in the course of formation and realization by the lawyer defender of a legal position on criminal case.

Keywords: lawyer, defender, proofs, criminal trial, participants.

УДК 658.5

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ТВЕРДЫМИ ОТХОДАМИ НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ (НА ПРИМЕРЕ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ)

Естурлиева А.И.

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан

Аннотация. Статья была посвящена теоретическим и практическим экономическим эффективностям управления твердыми бытовыми отходами на региональном уровне» (на примере Мангистауской области).

Проведенные исследования позволяют обоснованно сформулировать принципы построения технологической схемы комплексного управления ТБО и объединения отдельных операций в единую технологию, повышающие её эколого-экономическую значимость.

Приведены рекомендации где в настоящее время перед руководством Мангистауской области стоит актуальная задача – создание эффективной системы управления потоком твердых бытовых отходов, тем более, что сбор, удаление и переработка ТБО – это вид коммунальных услуг, оплачиваемых населением.

Ключевые слова: управления производством, управление коммунальными службами, всемирный банк, управление, утилизация, бытовые отходы, производство, регион, эффективность, СНГ, захоронение, жилищный фонд, ТБО.

Введение. В настоящее время на долю коммунальных отходов (или ТБО) приходится до 80% общего количества городских отходов в Казахстане.

За последние 15 лет производство твердых бытовых отходов на душу населения возросло с 0,52 кг в 1990 г. до 2,2 кг в 2015 г. Под ТБО в Казахстане занято более 1,0 тыс. га земель, 98% из которых являются непригодными и представляют потенциальную опасность [1].

Цель научной статьи – раскрыть теоретическое содержание, и обобщить практические итоги оценки экономической эффективности современного механизма управления твердыми бытовыми отходами на региональном уровне» (на примере Мангистауской области).

В рамках реализации этой цели, в ходе написания работы были поставлены следующие задачи:

- рассмотреть и обобщить теоретико-методологические основы проблемы эффективности управления сферой ТБО на уровне регионов Казахстана;
- дать общую характеристику механизма управления сферой обращения твердых бытовых отходов в регионе;
- произвести расчет дифференцированных норм накопления ТБО от населения и организаций;
- осуществить анализ экономической эффективности управления твердыми бытовыми отходами в Мангистауской области;
- выявить основные проблемы действующей в регионе системы управления сферой обращения твердых бытовых отходов
- предложить пути совершенствования механизма и повышения экономической эффективности управления ТБО в Мангистауской области.

Актуальность исследования посвящена национальным и региональным интересам Республики Казахстан, где настоятельно требуются действенные меры по улучшению ситуации в сфере обращения с отходами производства и потребления. При таком темпе возрастания объемов отходов можно с уверенностью сказать, что развитие отрасли управления ими должно идти сообразно данному увеличению.

Цель исследования раскрыть теоретическое содержание, и обобщить практические итоги оценки экономической эффективности современного механизма управления твердыми бытовыми отходами на региональном уровне» (на примере Мангистауской области).

Объектом исследования выступила непосредственная оценка эффективности управления твердыми бытовыми отходами в Мангистауской области.

Возрастающее число публикаций и научных работ по проблемам теории обращения с отходами подтверждает актуальность темы данной научно-исследовательской работы. Учитывая многогранность проблемы создания или совершенствования механизма управления сферой ТБО, многие государственные и научные организации исследуют проблемы данной отрасли.

Тем не менее, несмотря на значительный объем исследований по вопросам управления сферой обращения с отходами производства и потребления, не все аспекты этой

проблемы, имеющие первостепенное практическое значение, достаточно разработаны. В большинстве исследований не уделено достаточно внимания возможности перераспределения полномочий в управлении сферой обращения с ТБО, а также вне интересов казахстанских исследователей долгое время оставался важнейший вопрос регионализации управления сферой обращения с ТБО.

Предмет исследования - совокупность вопросов, связанных с управлением ТБО на уровне региона – система и механизм обращения с отходами, ее экономическая эффективность.

Практическая ценность работы в статье определяется возможностью использования результатов и рекомендаций по управлению сферой обращения с ТБО при принятии управленческих решений, в первую очередь, при разработке региональных целевых программ, а также при принятии решений по совершенствованию и корректировке социально-экономической политики в Мангистауской области Республики Казахстан.

Научные исследования могут быть использованы при разработке нормативно-правовой базы на местном уровне [2].

Обзор основных подходов к проблеме эффективности управления сферой обращения твердых бытовых отходов. Твердые бытовые отходы (ТБО) являются многотоннажными отходами потребления (отслужившие свой срок товары и изделия, а также ненужные человеку продукты и их остатки, образовавшиеся в системе городского хозяйства, бытового обслуживания населения и пр.).

Практическая ценность работы в материалах статьи определяется возможностью использования результатов и рекомендаций по управлению сферой обращения с ТБО при принятии управленческих решений, в первую очередь, при разработке региональных целевых программ, а также при принятии решений по совершенствованию и корректировке социально-экономической политики в Мангистауской области Республики Казахстан.

В Республике Казахстан, как и в странах дальнего и ближнего зарубежья, интенсивное развитие потребительского рынка приводит к постоянному увеличению объемов образования и накопления твердых бытовых отходов, поэтому проблема управления ТБО становится все более актуальной.

Наряду с увеличением массы, уменьшается плотность ТБО в связи с возрастанием содержания в них бумаги и пластмассы за счет упаковочных материалов. Большая доля ТБО образуется в жилом секторе и составляет от 60 до 80% общего количества городских отходов.

В стране не налажена система селективного сбора ТБО и их переработки, обращение с ТБО в основном базируется на полигонном захоронении.

Теория управления отходами представляет собой связующее звено между экологическими и инженерными науками, обобщенную базу знаний об отходах производства и потребления и управлении ими.

В Европе основным документом для регулирования деятельности по управлению отходами является «Директива 2008/98/ЕС». В ней дается следующее определение отходам: любые материалы или объекты, в которых их владелец больше не нуждается и намерен выбросить (any substance or object which the holder discards or intends to discard or is required to discard).

Методы исследования: Если рассматривать начальный этап образования отходов жизнедеятельности человека в рамках помещения (квартира, офис), то такие отходы принято считать твердыми бытовыми отходами (ТБО).

Если прибавить к ТБО отходы от отопительных устройств местного отопления, смет, опавшие листья, собираемые с дворовых территорий, источником образования, которых является коммунальное хозяйство в целом, такие отходы имеют другое определение - коммунальные отходы (КО).

Однако для предпринимателей, осуществляющих сбор и утилизацию ТКО и для муниципальных образований, которые ответственны за схемы очистки поселения ТКО становятся муниципальными отходами (МУО) [3].

Таким образом, в зависимости от этапа рассмотрения сферы обращения с отходами необходимо учитывать процесс трансформации ТБО в КО, а КО в свою очередь в МУО, это позволит избежать понятийных ошибок и оперативно ориентироваться в этапе обращения с отходами.

В этой связи становится правомерным новое понимание региональной системы управления сферой обращения с ТБО - это целостная структура, состоящая из совокупности методов и инструментов управления, с помощью которых организуются, сбор отходов, их утилизация, переработка, сжигание, захоронение, а также мероприятия по уменьшению количества отходов, мероприятия регулирующие и координирующие процессы обращения с отходами в совокупности с социально-экономическими и нормативно-правовыми процессами, протекающими на определенной территории, обеспечивая при этом должный уровень экологической безопасности потребления и воспроизводя качество окружающей среды как специфическое общественное благо.

Проблема ТБО является весьма актуальной, поскольку ее решение связано с необходимостью обеспечения нормальной жизнедеятельности населения, санитарной очистки городов, охраны окружающей среды, ресурсо- и энергосбережения.

Вывоз отходов, вырабатываемых городом, на свалки ведет к загрязнению и нерациональному использованию земельных угодий, атмосферы, поверхностных и грунтовых вод в регионах Казахстана, росту транспортных расходов и безвозвратной потере ценных материалов и веществ.

Твердые бытовые отходы воздействуют на все компоненты окружающей среды:

- на воздушную среду – твердые бытовые отходы содержат большое количество легко гниющих органических веществ, которые, разлагаясь, выделяют гнилостный запах, загрязняя воздух. При пожарах на свалке при разложении органической части воздух загрязняется дымом с содержанием токсичных и ядовитых веществ;
- на почвы – за счет смыва поверхностными (дождевыми, снеговыми осадками) стоками загрязняющих веществ и просачивания их в почву;
- бактериальное загрязнение – залежи отходов являются благополучной средой для размножения грызунов и выплода мух, являющиеся основными переносчиками инфекционных заболеваний человека;
- на поверхностные водоемы – за счет миграции загрязняющих веществ с санитарных полигонов, расположенных на площадках водосбора;
- на ландшафт – порча ландшафта стихийными свалками и из-за отсутствия рекультивации при накоплении и движении токсичных веществ по трофическим цепям [4].

В настоящее время в ТБО в виде различных соединений присутствуют практически все химические элементы (достоверно известно наличие более 60-ти), в том числе такие высокотоксичные как ртуть, кадмий, хлор.

Твердые бытовые отходы содержат большое количество ценных компонентов. Д. Морис, сотрудник Вашингтонского института местного самоуправления и самообеспечения хорошо показал это: «Город размером с Сан-Франциско располагает большим количеством алюминия, чем небольшая бокситовая шахта, меди – чем медный средний прииск, и большим количеством бумаги, чем можно было бы получить из огромного количества древесины. Сан-Франциско – это шахта. Вопрос лишь в том, как эффективнее ее разрабатывать, с тем, чтобы получить максимальную отдачу от собранных материалов»

Спустя более столетия после первой публикации книги Эмерсона «Двенадцать принципов эффективности» (1912 г.), экономисты все еще не могут прийти к единому мнению относительно толкования этого понятия.

Наиболее распространенный взгляд состоит в следующем:

Экономическая эффективность - это величина относительная, характеризующая отношение экономического эффекта к затратам, вызвавшим этот эффект [5].

Управление ТБО - включает в себя организационную и контрольную деятельность по сбору, переработке, складированию, сортировке, хранению, обезвреживанию, изоляции, переработке твердых бытовых отходов и т.д.

Обращение с ТБО в Казахстане, как и во многих других странах СНГ выполняется по упрощенной схеме, не требующей значительных организационных усилий и финансовых затрат и в основном базируется на полигонном захоронении (рисунок 1).

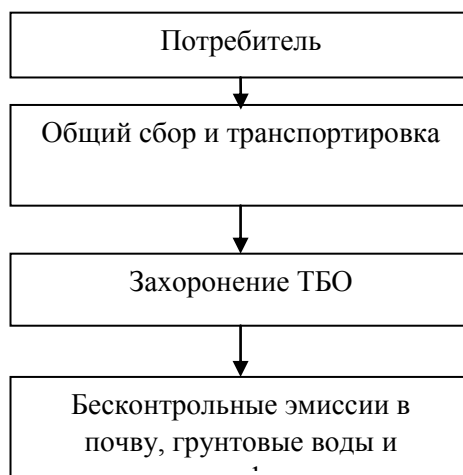


Рисунок 1 – Существующая схема движения ТБО в Республике Казахстан [5]

Непрерывно возрастающее количество отходов во всех сферах жизнедеятельности предъявляет особые требования к формированию систем использования вторичных ресурсов на национальном и региональном уровне. Результаты исследования: Решение данной проблемы, по нашему мнению, лежит в плоскости управления, разработки работоспособных механизмов, направленных на гармонизацию экономических, социальных и экологических интересов территории [5].

Вмешательство государства в процесс управления использованием вторичных ресурсов принимает форму жестких стандартов, законов и инструкций, как государственных инструментов регулирования.

В частности, в 2010 году в Республике Казахстан:

- впервые принята единая государственная «Методика определения норм накопления твердых бытовых отходов»
- утвержден СНиП «Правила по благоустройству территорий населенных пунктов» (переработка)

- предусмотрено применение подземных контейнеров для ТБО.

Программа модернизации ЖКХ до 2020 года предусматривает:

- формирование нормативно-технической базы для формирования раздельного сбора ТБО
- реализацию «пилотных» проектов по внедрению технологий раздельного сбора мусора;
- проведение информационно-разъяснительной работы по созданию системы раздельного сбора ТБО [6].

- строительство на этих полигонах тепловых станций, использующих биогаз для выработки и поставки потребителям теплоэнергии.

Практически все аспекты процесса управления обращением с твердыми бытовыми отходами (нормативно-правовое регулирование, выбор форм и методов обращения с отходами, формирование организационных структур и определение параметров их

взаимодействия, разработка региональных и муниципальных целевых программ) требуют тщательного экономического обоснования.

Анализ показал, что в литературе представлено большое количество разнообразных рекомендаций, методик, критериев и индикаторов, позволяющих дать оценку ситуации и обосновать выбор того или иного экономического инструмента, варианта воздействия на проблемную ситуацию в сфере обращения с ТБО и в ряде случаев систематизированных. Однако указанные систематизации носят преимущественно абстрактный или односторонний характер.

Нередко управление отходами сводится к снижению эмиссий не только отдельно взятого передела, а всего цикла обращения с отходами от источника образования до объекта захоронения как единой технологии.

Проблемы управления твердыми бытовыми отходами являются многоаспектными и должны рассматриваться с нескольких точек зрения.

Во-первых, экологической – как источник загрязнения природной среды и изменения её качества. Во-вторых, социальной – как обязательное условие формирования физически и духовно здоровых трудовых ресурсов.

В-третьих, экономической – как фактор, позволяющий сохранить устойчивое развитие общества.

Некоторые авторы считают, что на этапе формирования системы управления сферой обращения ТБО возможно выделение следующих видов деятельности: создания и поддержания информационной базы; подготовки нормативных и инструктивных документов; организации научно-исследовательских работ; разработки и реализации программ по вовлечению отходов в хозяйственный оборот (таблица 1) [7].

Таблица 1 – Виды деятельности и функции управления сферой обращения ТБО

Общие функции управления	Планирование	Организация	Регулирование	Контроль	Учет	Анализ
Виды управленческой деятельности						
1. Создание информационной базы	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6
2. Подготовка нормативно-правовой базы	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6
3. Организация научных исследований	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6
4. Разработка и реализация программ	4.1	4.2	4.3	4.4	4.5	4.6

Анализ сущности и содержания системы регионального управления сферой обращения с ТБО выявил особенности механизма управления данной сферой, которые заключаются в совокупности методов и инструментов управления, с помощью которых организуются, регулируются и координируются процессы обращения с отходами в совокупности с социально-экономическими процессами, протекающими на той же территории, обеспечивается должный уровень экологической безопасности производства и потребления, воспроизводится качество окружающей среды как специфическое общественное благо [7].

В настоящее время в регионах Республики Казахстан управление ТБО сводится к организации контейнерного сбора отходов и их своевременного удаления из мест

образования. При этом не делается различия, куда направлять поток отходов – на захоронение, ручную сортировку или сжигание.

Проблема минимизации количества отходов, направляемых на объекты их обработки и захоронения, не решается (из схемы управления выпала операция сортировки ТБО и выделения ресурсов пригодных для вторичного использования: все отходы собирают «в одну кучу», что не удовлетворяет требованиям ресурсосбережения и санитарной очистки городов с наименьшими затратами).

Тарифы на услуги по вывозу ТБО, формируются в Республике Казахстан на основе плановой себестоимости (нормативных затрат) на вывоз 1 куб.метра ТБО, всех видов установленных налогов и прибыли, необходимой для накопления средств на приобретение и нормативное обновление контейнеров и спецтехники, с учетом нормы образования ТБО м³ на человека [7].

В настоящее время, с учетом существующих разнообразных подходов к расчету норм образования ТБО, используется, в основном, метод на основе сопоставления данных натурных измерений и данных, полученных расчетным путем.

Натурные измерения осуществляются непосредственно в местах образования отходов и в местах их размещения по представленным методикам.

Этот метод дает представление об объемах непосредственно образуемых на местах отходов. Второй - об объемах отходов, поступающих на полигоны (свалки), из чего производится обратный пересчет объемов образования отходов с учетом статистических данных по объектам конкретных муниципальных образований.

ЛИТЕРАТУРЫ

- [1]. Уилсон Д. Управление отходами: факторы влияния //ТБО, серия зарубежный опыт. - 2007. - №3. - С. 58-64.
- [2]. Специализированный информационный бюллетень «ТБО», №1 май 2015 г - С. 3.
- [3]. Нурсеитов Б. Е. Эколого-экономическая эффективность переработки твердых бытовых отходов (на примере Южно-Казахстанской области). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. эконом. н. - Алматы, 2009. – 29 с.
- [4]. Доронкина И.Г. Оптимизация механических процессов подготовки твердых бытовых отходов к их газификации. Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата технических наук. – М., 2012. – 22 с.
- [5]. Бекбасаров Ш.Ш. Научно-методическое и технологическое обеспечение управления отходами производства и потребления. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук. – Алматы, 2010. – 35 с.
- [6]. Закалюкина Е. В. Эколого-экономические аспекты управления процессом обращения с твердыми бытовыми отходами. – Ставрополь, 2013.
- [7]. Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives [Электронный ресурс].

АЙМАҚТЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ (ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ҚАЛДЫҚТАРЫН БАСҚАРУДЫҢ МАНҒЫСТАУ САЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ)

Естурлиева Айгуль Ихласовна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақала коммуналдық қатты қалдықтарды аймақтық деңгейде басқарудың теориялық және практикалық экономикалық тиімділігіне арналған »(Маңғыстау облысы мысалында).

Жүргізілген зерттеулер қатты тұрмыстық қалдықтарды интеграциялық басқарудың технологиялық схемасын құру және жеке операцияларды бірыңғай технологияға біріктіру,

оның экологиялық және экономикалық маңыздылығын арттыру принциптерін негізді тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Маңғыстау облысындағы басшылықтың қазіргі кездегі міндеті - қатты тұрмыстық қалдықтардың ағынын басқарудың тиімді жүйесін құру, әсіресе, ЭҚЖ жинау, кәдеге жарату және кәдеге жарату тұрғындар үшін төленген коммуналдық қызметтердің түрі болып табылады.

Түйінді сөздер: өндірісті басқару, коммуналдық қызметтерді басқару, дүниежүзілік банк, менеджмент, кәдеге жарату, тұрмыстық қалдықтар, өндіріс, аймақ, тиімділік, ТМД, жерлеу, тұрғын үй қоры, ЭҚЖ.

ECONOMIC EFFICIENCY OF SOLID WASTE MANAGEMENT AT THE REGIONAL LEVEL (ON THE EXAMPLE OF THE MANGYSTAU AREA)

Esturlieva Aigul Ikhtasovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz

Abstract. The article was devoted to the theoretical and practical economic efficiency of municipal solid waste management at the regional level "(on the example of Mangystau Oblast).

Conducted research allows to reasonably formulate the principles of constructing a technological scheme for integrated management of solid waste and combining individual operations into a single technology, increasing its environmental and economic significance.

Recommendations are given where, at present, the leadership of Mangystau Oblast faces an urgent task - the creation of an effective system for managing the flow of solid household waste, especially since the collection, disposal and recycling of MSW is a type of public utilities paid for by the population.

Key words: production management, utilities management, world bank, management, disposal, household waste, production, region, efficiency, CIS, burial, housing stock, MSW.

УДК 338.001.36.23

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В КАЗАХСТАНЕ

Тасболатова А.А

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы человеческого развития, показатели, характеризующие их и основные компоненты. Проведен анализ и определен рейтинг Казахстана и стран Содружества Независимых Государств, дана оценка их социально-экономического положения.

Ключевые слова: человеческое развитие, человеческий потенциал, уровень жизни, продолжительность жизни, уровень грамотности, индекс ожидаемой продолжительности жизни, индекс дохода.

В период глобализации трудовые ресурсы и рынок труда приобретают новый качественный смысл. В настоящее время, когда в республике Казахстан уже сформированы основы рыночной экономики и наступает новый этап развития, особое внимание уделяется человеческому развитию. Эта проблема имеет особую актуальность для нашей страны еще в связи с ее малочисленностью населения в сравнении с ее территорией [1].

В Казахстане концепции человеческого развития отражены в таких стратегических документах, как «Казахстан-2030», «Казахстан-2010», «Казахстан-2020», национальных, региональных, отраслевых программах и планах-действиях, в том числе по снижению уровня бедности, улучшению здоровья и образования населения.

В ООН представили доклад "Индексы и индикаторы человеческого развития", в котором названы 189 стран с наиболее высоким уровнем человеческого развития, передает

Kazpravda.kz. В перечень входят 59 очень высокоразвитых государств и только 38 стран с низким уровнем человеческого развития. Страны оценивались по четырем параметрам: продолжительность жизни, предполагаемая и средняя продолжительность обучения, а также объем валового национального продукта на душу населения. Так, Казахстан, согласно данным исследования, поднялся в этом рейтинге на две строчки в сравнении с прошлым годом – на 58-место. Индекс человеческого развития аналитики оценили в 0,8 из 1. Таким образом, республика вошла в число стран с самым высоким уровнем человеческого развития.

По результатам 2018 года Норвегия, Швейцария, Австралия, Ирландия и Германия возглавили рейтинг стран с самым высоким уровнем человеческого развития. Республика Нигер, Центральная Африка, Южный Судан, Чад и Бурунди (государства в Африке. – Авт.) имеют самые низкие оценки в рейтинге национальных достижений в здравоохранении, образовании и доходах населения", – сказано в докладе.

Из 189 стран 59 вошли в группу с очень высоким уровнем человеческого развития. В их числе Эстония (30-е место), Польша (33-е), Литва (35-е), Латвия (41-е), Россия (49-е), Беларусь (53-е) и Казахстан (58-е).

В группу с высоким уровнем развития попали следующие страны постсоветского пространства: Грузия (70-е место), Азербайджан (80-е), Армения (83-е), Украина (88-е), Узбекистан (105-е), Туркменистан (108-е).

Индекс человеческого развития – интегральный показатель, рассчитываемый ежегодно для межстранового сравнения и измерения уровня жизни, грамотности, образованности и долголетия как основных характеристик человеческого потенциала исследуемой территории. Он является стандартным инструментом при общем сравнении уровня жизни различных стран.

При подсчёте ИЧР учитываются три вида показателей: ожидаемая продолжительность жизни, уровень грамотности населения страны и уровень жизни.

По итогам 2018 года Казахстан находился в группе стран с высоким уровнем человеческого развития, но уступил партнёрам по ЕАЭС – Беларуси и России [2].

Базовые показатели человеческого развития соответствуют трем основным компонентам человеческого развития – долголетию, образованности и уровню жизни. Каждый из этих компонентов человеческого развития в целом охватывает несколько важных человеческих возможностей. Так, долголетие означает возможность прожить долгую и здоровую жизнь; образованность – приобретать знания, общаться, участвовать в жизни общества; уровень жизни – получить доступ к ресурсам, необходимым для достойной жизни, вести здоровую жизнь, иметь условия для территориальной и социальной мобильности, участия в жизни общества и т.д. [3].

Применение ИЧР и ИРЧП позволяет дать анализ и оценку социально-экономического положения в отдельных странах и в мире в целом, осуществить группировку стран с высоким, средним и низким уровнем ИЧР. В докладе о человеческом развитии 2010 года представлен рейтинг стран мира и в том числе стран СНГ по индексу развития человеческого потенциала (таблица 1).

Как видно из таблицы, по 6 странам СНГ из 12 имеются сопоставимые данные, начиная с 2016 года, и по 2018 год.

В настоящее время рейтинг стран по ИРЧП разделен на 4 группы [4]:

- - с очень высоким уровнем развития (0,938-0,788);
- - с высоким уровнем развития (0,784-0,677);
- - со средним уровнем развития (0,669-0,488);
- - с низким уровнем развития (0,470-0,140)

Из таблицы 1 видно, что из 12 стран СНГ 7 вошли в группу стран с высоким уровнем развития: Азербайджан, Армения, Беларусь, Грузия, Казахстан, Россия, Украина; а 5 – со средним уровнем развития: Кыргызстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан.

Таблица 1- Динамика индекса развития человеческого потенциала стран СНГ за 2016-2018 годы и их место в мировом рейтинге [4]

Страна	2016г.	2017г.	2018г.	Место среди стран	
				мира	СНГ
1	4	5	6	7	8
Беларусь	-	0,706	0,732	61	1
Россия	0,662	0,693	0,719	65	2
Казахстан	0,614	0,696	0,714	66	3
Азербайджан	0,597	0,655	0,713	67	4
Украина	0,649	0,696	0,710	69	5
Грузия	-	0,679	0,698	74	6
Армения	0,620	0,669	0,695	76	7
Туркменистан	-	0,642	0,669	87	8
Молдова	0,552	0,606	0,623	99	9
Узбекистан	-	0,588	0,617	102	10
Кыргызстан	0,550	0,572	0,598	109	11
Таджикистан	0,493	0,550	0,580	112	12

Из всемирного доклада о человеческом развитии 2018 года среди стран мира, Казахстан занимает 66 место (0,714), а среди стран СНГ 3 место, после Беларуси (0,732) и России (0,719) [4].

Следующий важный показатель, характеризующий ИЧР, ожидаемая продолжительность жизни при рождении, который представляет собой обобщенный показатель, характеризующий возможность продолжительной и здоровой жизни населения страны (рисунок 2). Этот показатель представляет интегральное выражение целого ряда факторов, определяющих человеческое развитие, начиная от эффективности системы здравоохранения и кончая характером психологических стрессов, распространенных в тех или иных группах населения [5].

Таким образом, главным фактором в ухудшении ИРЧП в Казахстане на этапе переходного периода был ВВП на душу населения, вторым - совокупный охват обучением, а ожидаемая продолжительность жизни при рождении – третьим фактором. Снижение ВВП на душу населения в первую очередь существенно отразилось на обучении населения в возрасте от 6 до 24 лет. Переход к рыночным отношениям способствовал коренным изменениям во всех жизни населения Казахстана. В последние годы рост экономики Казахстана позволил поднять уровень жизни населения страны. Это существенно отразилось и на человеческом развитии [6]. Для достижения более высокого уровня ИРЧП для Казахстана, обладающего богатыми природными ресурсами, провести качественные сдвиги в структуре экономики страны.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Человеческое развитие в Казахстане: Учебник / Под общ. Ред. Н.К.Мамырова и Ф.Акчуры. – Алматы: Экономика, 2003. – 14 с.
- [2]. Об утверждении Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан
- [3]. Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636.
- [4]. Ю.К.Шокаманов. Человеческое развитие в Казахстане: методология измерения и анализ. – Алматы, 2003. – 74 с.

- [5]. Женщины и мужчины Казахстана: Статистический сборник. - Астана, 2010. – с.4-9
- [6]. Отчет ПРООН о развитии человеческого потенциала за 2018 год «Реальное богатство народов: пути к развитию человека ч.2»
- [7]. Источник агентства Республики Казахстан по статистике за 2017,2018 гг.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АДАМ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ

Тасболатова Акжаркын Абаевна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, akzharkyn.tasbolatova.yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақалада адам дамуының проблемалары, оларды сипаттайтын көрсеткіштер және негізгі компоненттер қарастырылады. Талдау жүргізіліп, Қазақстан мен жаңа Тәуелсіз Мемлекеттердің рейтингі анықталды. Олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына баға берілді.

Түйінді сөздер: адамның дамуы, адам әлеуеті, өмір сүру деңгейі, өмір сүру ұзақтығы, сауаттылық деңгейі, күтілетін өмір сүру ұзақтығының индексі, табыс индексі.

DEVELOPMENT OF HUMAN POTENTIAL IN KAZAKHSTAN

Tasbolatova Akzharkyn Abaevna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, akzharkyn.tasbolatova.yu.edu.kz.

Abstract. Problems of human development, indicators characterizing them and the basic components are considered in the article. The analysis is carried out and the rating of Kazakhstan and Newly Independent States is defined. The estimation of their social and economic situation is given.

Keywords: human development, human potential, a standard of living, life expectancy, literacy level, index of expected life expectancy, income index.

УДК 338.001

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ПЕРЕПОДГОТОВКИ И ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ КАДРОВ ДЛЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Таскараева М.Б

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова, г.Ақтау, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена развитию системы переподготовки и повышения квалификации кадров для малого и среднего бизнеса на региональном уровне на примере регионов в Республики Казахстан и на отчетах малого и среднего бизнеса, а также на примере малых и средних предприятий. Решение задач МСБ в регионах.

Ключевые слова: ресурсы предприятия, малый и средний бизнес, регион, хозяйственной деятельности субъекта МСБ, оборотные средства.

Эффективность производства является одним из факторов конкурентоспособности субъекта МСБ, а экономический потенциал предприятия определяется как ее внутренний фактор [1].

В современном понимании экономический потенциал предприятия представляет собой состав его ресурсов - трудовых, материальных, финансовых и других, имеющихся в распоряжении субъекта МСБ для производства запланированных работ и услуг.

Ресурсы предприятия - это все, что необходимо для производства продукции.

На рисунке 1. приведена структура бизнеса как закрытой системы, внутри которой происходит взаимодействие решений в инвестиционной, хозяйственной и финансовой

сферах деятельности субъекта МСБ и осуществляется расширенное воспроизводство инвестируемых ресурсов.

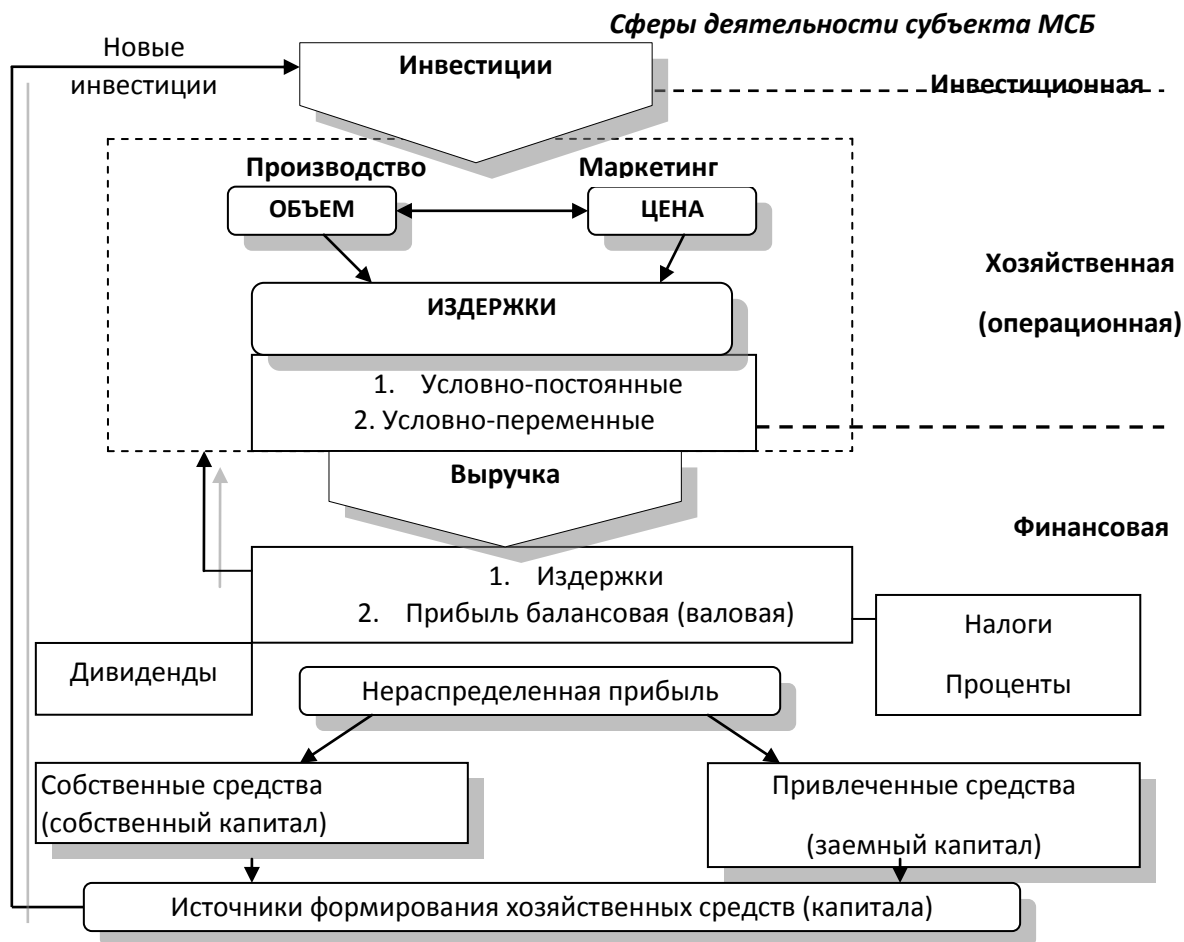


Рисунок 1 - Структура бизнеса как системы

Схема показывает, как новые инвестиции, добавляясь к общей сумме ранее инвестированных средств, поступают в хозяйственную сферу деятельности.

В процессе хозяйственной деятельности субъекта МСБ в результате комбинации факторов производства и взаимодействия между такими категориями, как цены, объемы производства и реализации продукции и различными видами издержек, формируется валовая прибыль.

В финансовой сфере деятельности субъекта МСБ производится распределение этой прибыли между владельцами (в форме дивидендов), кредиторами (процентов) и бюджетом (налогов).

Часть нераспределенной прибыли реинвестируется для развития производства и вместе с привлеченным капиталом составляет потенциал финансирования предприятия, который в виде новых инвестиций вновь поступает в хозяйственную деятельность.

Чистая прибыль, как финансовая категория, отражает созданный в процессе предпринимательской деятельности, прирост денежных средств, который дает организации возможность своевременно погашать свои обязательства и служит внутренним источником образования имущества.

В процессе хозяйственной деятельности организации (предприятия) производят комплекс финансовых и иных затрат и расходов, которые могут быть выражены в денежной оценке [2].

Посредством процесса обращения эти затраты постоянно возмещаются из выручки предприятия от реализации продукции (работ, услуг), что обеспечивает непрерывность производственного процесса.

Для подсчета суммы всех расходов предприятия их приводят к единому показателю, представляя для этого в денежном выражении.

Экономическое содержание расходов субъектов МСБ представлено на рисунке 2.



Рисунок 2 - Экономическое содержание расходов предприятия [2]

Хозяйственные средства, необходимые для осуществления предпринимательской деятельности, включают в себя основные и оборотные средства, которые различаются по характеру участия в производственном процессе (длительное использование или потребление в течение одного производственного цикла) и по характеру переноса стоимости (по частям или в течение одного производственного цикла).

Совокупность основных и оборотных средств представляет активы предприятия.

Активы предприятия - это хозяйственные ресурсы или средства, которые должны принести выгоды предприятию в будущем [3].

Основные средства в материально-вещественной форме представляют собой материально-техническую базу деятельности субъекта МСБ за исключением арендуемых и безвозмездно-предоставляемых средств труда.

Основной средства (другие названия - основные фонды, внеоборотные активы, основной капитал) - это средства труда, которые переносят свою стоимость на готовый продукт, постепенно, частями, в течение нескольких производственных циклов и при этом сохраняют свою натурально-вещественную форму.

Основные фонды подразделяются на производственные (принимают участие в процессе производства) и непроизводственные (не принимают участие в процессе производства).

Значение основных средств, как одного из важнейших факторов любого производства, состоит в том, что их эффективное использование прямо влияет на конечные результаты хозяйственной деятельности организации (рисунок 2).

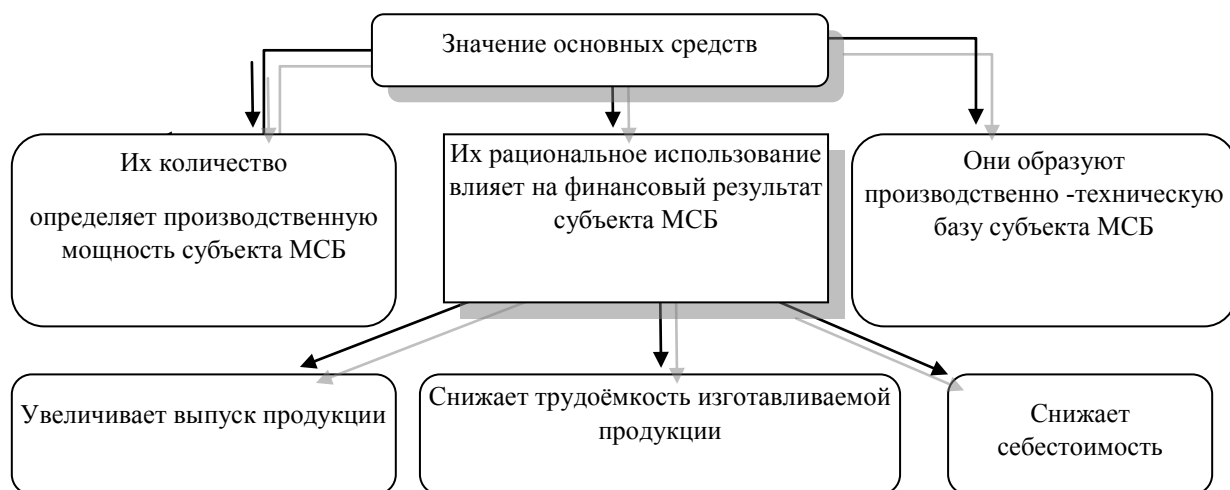


Рисунок 3 - Значение основных средств

Роль основных средств для субъекта МСБ состоит в том, что в своей совокупности они образуют производственно-техническую базу и предопределяет хозяйственную мощь организации. Поэтому важным условием повышения эффективности деятельности и роста конкурентоспособности организации является обеспечение рационального состава основных средств и их рационального использования.

В условиях циклических экономических кризисов, основные средства, образуют производственно-техническую (а в торговле – материально-техническую) базу и предопределяют мощь предприятия. Наряду с основным капиталом в состав имущества предприятия входят также оборотные средства, активы, которые представляют собой совокупность оборотных фондов и фондов обращения в стоимостной форме. Оборотные средства (краткосрочные или текущие активы) субъекта МСБ представляют собой совокупность денежных средств, авансированных для создания фондов обращения и оборотных фондов и обеспечивающих их непрерывный кругооборот [4].

Таблица 1 - Состав оборотных средств субъекта МСБ [4]

Оборотные средства					
Оборотные фонды			Фонды обращения		
Производственные запасы	Незавершенное производство	Затраты будущих периодов	Готовая продукция	Продукция отгруженная, но неоплаченная	Дополнительные ресурсы
Сырье, материалы, запчасти и т.п.	Предметы труда в процессе производства на рабочих местах.	Затраты на подготовку выпуска новых изделий, на научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки; включаются в себестоимость будущих периодов	Продукция на складе субъекта МСБ, прошедшая ОТК.	Продукция в пути, за которую деньги еще не поступили на расчетный счет предприятия.	Деньги в кассе, на расчетном счете, деньги в пути и т.п.

Оборотные средства на предприятии находятся в постоянном движении и последовательно проходят четыре стадии:

Оборотные средства выступают прежде всего как стоимостная категория: на практике они не являются материальными ценностями, ибо из них нельзя производить готовую продукцию.

Являясь стоимостью в денежной форме, оборотные средства уже в процессе кругооборота принимают форму производственных запасов, незавершенного производства, готовой продукции.

Оборотные средства не расходуются, не затрачиваются, не потребляются, а авансируются (отличительная черта собственных средств) с тем, чтобы возвратиться после одного кругооборота и вступить в другой.

Оборотные фонды непосредственно участвуют в создании новой стоимости, а оборотные средства - косвенно, через оборотные фонды.

В процессе кругооборота оборотные средства воплощают свою стоимость в оборотных фондах и поэтому посредством последних функционируют в процессе производства, участвуют в формировании издержек производства.

Итак, оборотные средства - это авансируемая в денежной форме стоимость, принимающая в процессе планомерного кругооборота средств форму оборотных фондов и фондов обращения, необходимая для поддержания непрерывности кругооборота и возвращающаяся в исходную форму после его завершения.

Собственные оборотные средства (в момент ввода в эксплуатацию) покрывают потребности в производственных запасах, незавершенном производстве, расходов будущих периодов; заемные: краткосрочные кредиты, с помощью которых удовлетворяется временная дополнительная потребность в оборотных средствах.

Наиболее проблемная часть оборотных средств - дебиторская задолженность — отражает обязательства заказчиков, поставщиков, покупателей и т.п. по отношению к субъекту МСБ, то есть то, что «должны нам».

Пассивы предприятия показывают, из каких финансовых источников образованы активы предприятия, то есть его хозяйственные средства, и по экономическому содержанию представляет собой капитал собственников предприятия и сумму обязательств предприятия

Собственный капитал субъекта МСБ - это вложенный капитал и накопленная прибыль [6]. К собственным оборотным средствам субъекта МСБ относятся устойчивые пассивы, т.е. переходящая задолженность рабочим и служащим по оплате труда, задолженность по отчислениям на зарплату, резервный фонд, нераспределенная прибыль. В составе капитала и обязательств субъекта МСБ в среднем 60% приходится на уставный капитал, 20% - на краткосрочные обязательства и 20% - на долгосрочные обязательства. Кредиторская задолженность — это обязательства предприятия по отношению к бюджету, кредитным организациям, поставщикам, заказчикам и т.п., то есть то, что «мы должны» [7]. К долгосрочным обязательствам субъекта МСБ относятся долгосрочные кредиты банков и долгосрочные займы (на срок свыше одного года). Долгосрочные кредиты выдаются на расширение и реконструкцию производства, приобретение и внедрение дорогостоящего оборудования и другие целевые вложения [8]. Постоянная работа предпринимателя с дебиторской и кредиторской задолженностью должна проводиться с учетом того, что кредиторская задолженность должна расти быстрее дебиторской — «мы платим медленнее, нам платят быстрее». В этом случае, предприятие всегда имеет большое количество денежных средств.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Алданиязов К. Н. Производственно-учетная система в управлении предприятием: управленческий учет, управленческий анализ и управление затратами. Учебное пособие. — Алматы: Издательство «NURPRESS», 2011.— 416 с.

- [2]. Алексеева М. М. Планирование деятельности фирмы. — М.: Финансы и статистика, 2010.
- [3]. Алтынбаев Б.А. Истаева А.А. Основы маркетинга. Учебное пособие. — Алматы: Экономика, 2012.
- [4]. Бакшинская В.Ю. Правовое регулирование предпринимательской деятельности: учебное пособие. — М.: Инфра – М, 2010. — 240 с.
- [5]. Бланк В.И. Финансовый менеджмент. - Киев, 2010. — 668 с.
- [6]. Блинов А.О. Шапкин И.Н. Предпринимательство на пороге третьего тысячелетия. — М., 2010 — 210 с.
- [7]. Бусыгин А.В Предпринимательство. — М. 2009. — 685 с.
- [8]. Бухалков М.М. Внутрифирменное планирование / М.И. Бухалков. — М.: Инфра-М, 2010. — 368 с.

ШЕКТЕУЛІ ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС ҮШІН ОҚУЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ПЕРСОНАЛДЫ НЕГІЗГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖҮЙЕСІН ДАМУ

Таскараева Майра Бакибаевна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, maira.taskarayeva@yu.edu.kz.

Аннотация. Мақала өңірлік деңгейде шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін қайта даярлау және біліктілігін арттыру жүйесін, Қазақстан Республикасындағы өңірлердің үлгісі мен шағын және орта бизнестің, сондай-ақ шағын және орта кәсіпорындардың есебін әзірлеуге арналған. Өңірлердегі ШОБ проблемаларын шешу.

Түйінді сөздер: кәсіпорын ресурстары, шағын және орта бизнес, аймақ, ШОБ субъектісінің шаруашылық қызметі, айналымдық капитал.

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF TRAINING AND IMPROVING THE QUALIFICATION OF PERSONNEL FOR SMALL AND MEDIUM BUSINESS AT THE REGIONAL LEVEL

Taskaraeva Mayra Bakibaevna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, maira.taskarayeva@yu.edu.kz.

Abstract. The article is devoted to the development of a system of retraining and advanced training for small and medium-sized businesses at the regional level, the example of regions in the Republic of Kazakhstan and the reports of small and medium businesses, as well as small and medium-sized enterprises. Solving the problems of SMEs in the regions.

Key words: enterprise resources, small and medium business, region, economic activity of a SME entity, working capital.

УДК 658;005

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯ

Утебалиева Д.Б

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова,
г. Ақтау, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена инновационной деятельности предприятия, а также оценке эффективности инвестиционного проекта на примерах предприятия, рассмотрена задача инновационных проектов и предложен подход НТИ прогресса в организации производства в освоении инновационных программ.

Ключевые слова: инновационная деятельность, производство, предприятие, оценка, эффективность, научно-техническое развитие, инновационная программа.

Результаты исследования – выявление причин зависимости экономического результата предприятия от инвестиционно-инновационных перспектив его развития.

На современном этапе развития государства главный вопрос конкурентоспособности экономики страны стоит в области самодостаточного обеспечения национальной экономической системы, а точнее ее целостности и многофункциональности. Чтобы этого достичь необходимо не просто обеспечить систематичность взаимодействия основных компонентов хозяйствующей системы, а также базовых ее подсистем, но и заставить все это работать взаимосвязано и гармонично. Основная роль в этом процессе принадлежит государству, которое посредством своей политики должно направлять и обеспечивать, а также формировать конкурентоспособность национальной экономики. В этой связи, необходимо акцентировать внимание на том, что ускоренное инвестиционно-инновационное развитие страны и есть тот самый главный основополагающий фактор, способный повлиять на экономику республики в направлении повышения эффективности ее функционирования. Также надо добавить, что инвестиционно-инновационному развитию страны сегодня способствуют или еще можно обозначить как «делают», претворяют и т.д. отечественные предприятия, нацеленные на инновационное развитие, использующие в своей деятельности методы оценки эффективности разработки и реализации новых технологий, развивающие механизмы интеграции стратегического управления и инновационного менеджмента. Предприятия, работающие в новом формате методики комплексной оценки внешней коммерческой и внутрихозяйственной экономической эффективности инновационных проектов, устанавливают взаимосвязи между показателями инновационного процесса и параметрами инновационного развития, реализуют модернизированные подходы к обеспечению экономической привлекательности технологических нововведений и представляют инновационные идеи в форме бизнес-планов. Этими и многими другими, сходными по своему содержанию факторами и обуславливается актуальность основного вопроса статьи. А также тем, что в свете Послания первого Главы государства – лидера нации Н. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан 2050» – новый политический курс состоявшегося государства» инновационное развитие Республики Казахстан является осознанной необходимостью уравнивания и гармонизации подъема производства, материальных, духовных благ с растущим уровнем жизни населения страны [1].

Инновационная деятельность предприятия — это сложная динамическая система действия и взаимодействия различных методов, факторов и органов управления, занимающихся научными исследованиями, созданием новых видов продукции, совершенствованием оборудования и предметов труда, технологических процессов и форм организации производства на основе новейших достижений науки, техники и передового опыта; планированием, финансированием и координацией научно-технического прогресса, совершенствованием экономических рычагов и стимулов; разработкой системы мер по регулированию комплекса взаимообусловленных мероприятий, направленных на ускорение интенсивного развития научно-технического прогресса и повышение его социально-экономической эффективности. Инновационная деятельность — это деятельность, направленная на использование и коммерциализацию результатов научных исследований и разработок для расширения и обновления номенклатуры и улучшения качества выпускаемой продукции (товаров, услуг), совершенствования технологии их изготовления с последующим внедрением и эффективной реализацией на внутреннем и зарубежных рынках, предполагающая целый комплекс научных, технических, технологических, организационных, финансовых и коммерческих мероприятий, которые в своей совокупности приводят к инновациям [2].

Различают несколько видов инноваций: технические появляются в производстве продуктов с новыми или улучшенными свойствами; технологические возникают при применении более совершенных способов изготовления продукции; организационно-управленческие связаны с процессами оптимальной организации производства, транспорта, сбыта и снабжения; информационные решают задачи рациональной организации

информационных потоков в сфере научно-технической и инновационной деятельности, повышения достоверности и оперативности получения информации; социальные направлены на улучшение условий труда, решение проблем здравоохранения, образования, культуры [3].

Переход на новую ступень научно-технического развития потребовал усилия инновационной активности и нового подхода к нововведениям. В современных условиях от предприятия требуется умение вырабатывать и реализовывать эффективную инновационную политику, опирающуюся на собственные возможности и внутренний потенциал, как важнейшее условие выживания и успешного функционирования в постоянно изменяющейся окружающей конкурентной среде. Многообразие управленческих ситуаций и сложность исследуемого явления порождает необходимость разработки методики оценки инновационного потенциала в каждом конкретном случае, опираясь на широко известный инструментарий теории оценки эффективности инноваций/3/.

При оценке эффективности инноваций необходимо учитывать не только общий объем дохода (полезного результата), который ожидается за весь срок полезного использования нововведения, но и его прирост по сравнению с аналогами. Это означает, что при технико-экономическом обосновании выбора наилучшего варианта инноваций следует исходить как из теории сравнительной оценки эффективности, так и по теории абсолютной эффективности. В основе проектного подхода к инновационной и инвестиционной деятельности предприятия лежит принцип денежных потоков. Особенностью является его прогнозный и долгосрочный характер, поэтому в применяемом подходе к анализу учитываются фактор времени и фактор риска. Для определения экономической эффективности инновационной деятельности, необходимо оценить эффективность затрат на нее. Следует различать эффективность затрат на инновационную деятельность у производителей (продавцов) и у покупателей.

Основным критерием обоснования экономической эффективности инновационной деятельности у производителей (продавцов) является ее результат: чистый дисконтированный доход, который определяется путем сравнения произведенных затрат и получаемых результатов и принимается за базу для всех последующих обоснований экономической эффективности конкретного инновационного проекта. Кроме того экономическая эффективность инновационной деятельности включает в себя определение и других рассмотренных нами показателей: индекса доходности, срока окупаемости капитальных затрат и внутренней нормы доходности проекта. Завершается оценка определением устойчивости и чувствительности основных экономических характеристик проекта к изменению внутренних и внешних параметров [4].

Экономическую эффективность инновационной деятельности у покупателей можно определять, а также управлять ею, через сравнение следующих показателей: затраты на производство и реализацию продукции до и после введения новшеств; выручку от реализации продукции до и после введения новшеств; стоимость потребляемых ресурсов до и после введения новшеств; среднесписочную численность персонала. Под устойчивостью проекта понимается предельное негативное значение анализируемого показателя, при котором сохраняется экономическая целесообразность реализации проекта. Устойчивость проекта к изменению анализируемого показателя рассчитывается исходя из приравнивания к 0 уравнения для расчета NPV [5].

В рыночной экономике при разработке и внедрении новшеств наиболее распространен не нормативный, а проектный подход. При этом, как утверждают специалисты, оценка эффективности проекта может производиться в три этапа [5].

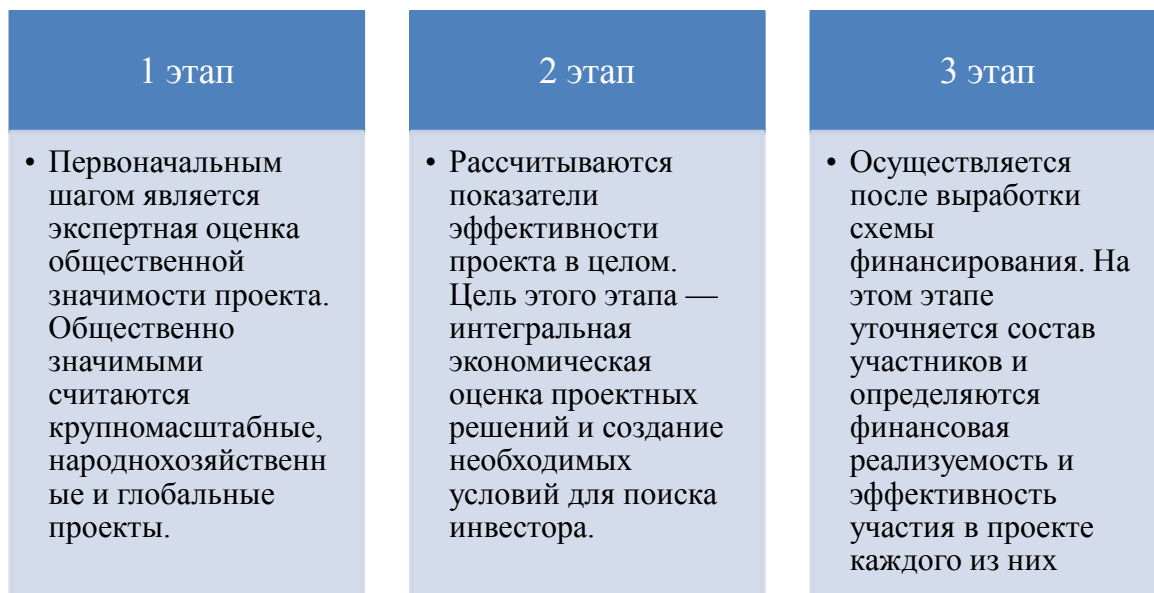


Рисунок 1 - Этапы оценки эффективности проекта

Безусловно, определенный интерес представляет знание методики анализа затрат и финансовых результатов. Оно помогает при разработке инновационных проектов и принятии решений об их реализации.

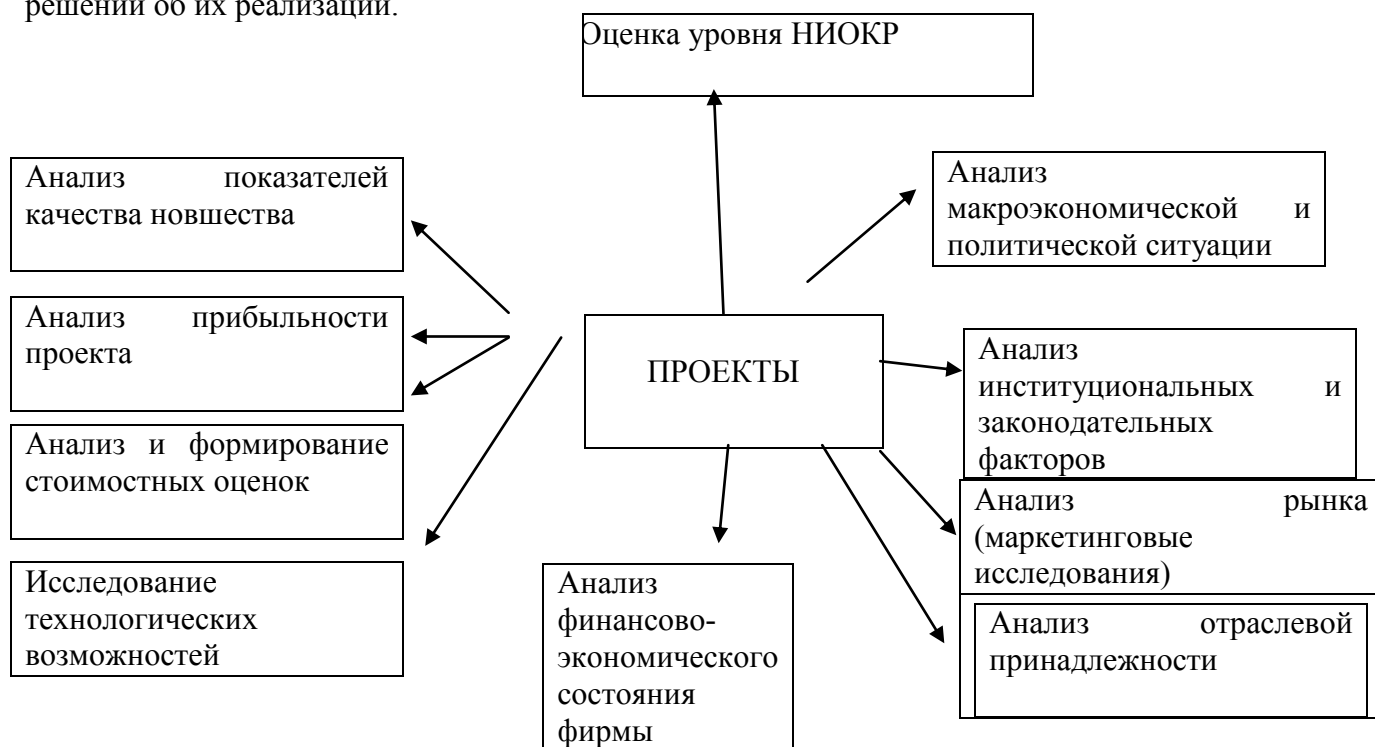


Рисунок 2 - Разработка инновационных проектов

При анализе инновационного проекта следует иметь в виду, что в основе проектного подхода к деятельности предприятия, в том числе к его инновационной и инвестиционной деятельности, лежит принцип денежных потоков (cash flow) [6].

Методами оценки эффективности проекта, основанными на учетных оценках (без дисконтирования), являются период окупаемости (pay back period, PP), коэффициент эффективности инвестиций (average rate of return, ARR) и коэффициент покрытия долга (debt cover ratio, DCR).

Методы оценки эффективности проекта, основанные на дисконтированных оценках, значительно более точны, так как учитывают различные виды инфляции, изменения процентной ставки, нормы доходности и т.д. Причинами проведения процесса дисконтирования (т.е. приведения в сопоставимый вид) могут являться инфляция, нежелательная динамика инвестиций, падение промышленного производства, различные горизонты прогнозирования, изменения в налоговой системе и т. д. [7].

Это означает, что в основу оценки эффективности проекта должен быть положен сравнительный анализ объема предлагаемых инвестиций и будущих денежных поступлений. Сравнимые величины относятся в большинстве случаев к различным временным периодам. Поэтому наиболее важной проблемой в этом случае, так же как и при определении экономической эффективности новой техники и технологии, является проблема сравнения доходов и затрат и приведения их в сопоставимый вид.

К этим показателям относят метод индекса рентабельности (profitability index, PI), чистую стоимость, иначе называемую «чистый дисконтированный доход» (net present value, NPV), и внутреннюю норму доходности (internal rate of return, IRR) [8].

Оценка эффективности инвестиционного проекта в целом обычно производится с общественной и коммерческой позиций, причем оба вида эффективности рассматриваются с точки зрения единственного участника, реализующего проект за счет собственных средств.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Послания первого Главы государства – лидера нации Н. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан 2050»
- [2]. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» [Электрон.ресурс] – 2017.
- [3]. Абдыгаппарова С.Б. Инновационный потенциал Казахстан: механизмы активизации: Монография. - Алматы: Экономика, 2001-158с
- [4]. Стратегия индустриально-инновационного развития РК на 2003-2015гг.
- [5]. Программа «Дорожная карта бизнеса 2020», Алматы: Постановление №301 от 13 апреля 2013 года
- [6]. Ботеновская Е.С. Особенности инновационного развития Европейских стран с малой экономикой / Е. С. Ботеновская // Новости науки и технологий. - 2015. - № 1. - С. 34-42. - (Научные публикации). - Библиогр. с. 42
- [7]. Джеломанов Е.В. Инновационная активность через призму интеллектуальной собственности / Е. Джеломанов // Наука и инновации. - 2015. - № - С. 51-53. - (Синергия знаний). - Библиогр. с. 53.
- [8]. Сейдахметов А. С., Елшибекова К. Ж., Измаканова А.К. Предпринимательство. Алматы, 2011. – 304 с.

КӘСІПОРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕНДІРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

Утебалиева Дина Борисовна - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ, Қазақстан, dina.utebaliyeva@yu.edu.kz.

Аңдатпа. Мақала кәсіпорынның инновациялық қызметіне арналған, сондай-ақ кәсіпорынның мысалдары бойынша инвестициялық жобаның тиімділігін бағалауға арналған, инновациялық жобалардың міндеті қарастырылып, инновациялық бағдарламаларды әзірлеу кезінде өндірісті ұйымдастырудағы прогрестің ЖЖБИ тәсілдері ұсынылған.

Түйінді сөздер: инновациялық қызмет, өндіріс, кәсіпорын, бағалау, тиімділік, ғылыми-техникалық даму, инновациялық бағдарлама.

ECONOMIC EVALUATION OF INNOVATION PROJECTS DURING FORMATION OF INNOVATIVE ACTIVITIES AT ENTERPRISES

Utebaliyeva Dina Borisovna - Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan, dina.utebaliyeva@yu.edu.kz.

Abstract. The article is devoted to the innovation activity of the enterprise, as well as the evaluation of the effectiveness of the investment project on the examples of the enterprise, the task of the innovation projects is considered and the STI approach of progress in the organization of production in the development of innovative programs is proposed.

Keywords: innovation activity, production, enterprise, evaluation, efficiency, scientific and technical development, innovation program.

UDC 37.011.31

FORMING OF LEADERSHIP QUALITIES IN STUDENTS AS A TOPICAL SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Stamgalieva N¹., Buyukliev N².

¹Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

²Varna University of Management, Varna, Bulgaria

Abstract. This report raises the issue of the significance of the formation of leadership skills in students of pedagogical specialty as an integral part of professional training of future teachers.

Key words: leadership, leadership quality, leading teacher, professional activity, social adaptation, competitiveness.

One of the most urgent needs of modern society is the formation of a socially active, comprehensively developed man, who is able to find his place in society, corresponding to his individual abilities and peculiarities. It is obvious that the number of the most popular and professionally important personal characteristics includes leadership which is viewed today as a set of qualities, reflecting the extent of the purposeful activity of the person transforming reality and also himself.

Under constantly changing social, economic and political conditions it becomes extremely important to train professionals capable of organizing their professional activity under tough competition. Training future leaders has become a strategic task of the state, which can be fulfilled through provision of appropriate psychological, pedagogical and organizational conditions for development of leadership potential in the educational process, both at school and in the framework of the higher professional education. The importance of forming leadership qualities is determined by the development of the abilities of reflection, exerting a positive impact on people, active and responsible attitude towards society and socially important activities.

In the modern Kazakh society, the problems of positive socialization of the personality and its personal development are becoming very acute. The society has a special order for pedagogical specialties. It is the formation of a leading teacher who is able to achieve success, to unite children around humanistic and creative ideas. Such kind of a teacher is demanded by the economic situation of the country, in particular entering Kazakh the system of market relations.

Innovative processes require effective managers in different spheres of professional activity: scientific, educational and other. The task of training them lies, first of all, on higher education institutions and presupposes creation of leadership and organizational skills for today's students [2]. Formation of leadership qualities occupies one of the leading places in the structure of self-consciousness, and as a result educational process focuses on future and is determined by professional orientation.

In modern conditions in the field of education significant is the problem of determining the effective methods of identification, formation and development of leadership potential of students of teacher training colleges. The study of this field, as well as the development of programs for the development of leadership qualities of the future teachers becomes important and promising area, both in theoretical and practical sense. "Leadership qualities can be formed only by the teacher, who owns psychological and practical knowledge of developing them in students: skills to persuade and lead the team of like-minded people, purposefulness, activity, mobility, initiative, efficiency, readiness for self-development, faith in their own strength, optimism" [1]. At present time it is

necessary to create such conditions which will ensure the full-fledged, comprehensive development of all the personal qualities of future teachers, including leadership. These conditions should strengthen the positive development of the personality of students and the formation of professionally important qualities of leadership, to create the atmosphere for the social, spiritual and moral well-being of students, to gain confidence in their forces and possibilities, and, as a consequence, to achieve the optimum position in the surrounding society.

Some Kazakh teachers who are engaged in this study believe that teaching leadership can be as through special courses on leadership and various disciplines. This requires not only an awareness of the importance of forming of leadership qualities in children and young people, but also the possession of these qualities by teachers.

In our experiment aimed at identification of awareness of the importance of the formation of leadership skills in students and readiness to work at their formation students of III-IV courses of Yessenov University took part. So, in the opinion of students of pedagogical specialties, leadership qualities of a teacher contribute to improving the quality of educational services provided by the school (100% of respondents), and also affects the development of the personality on the whole (98% of the respondents). The currency of forming leadership qualities, their significance for the subsequent professional activity is confirmed by 98% of the students surveyed. The urgency of forming of leadership qualities, in their opinion, is determined by:

1. the necessity of teachers of the new generation that meet modern social requirements;
2. the importance of leadership qualities in the process of formation of the competitive personality of a future teacher;
3. the influences of leadership on increase of efficiency of pedagogical activity;
4. regulation of the process of forming of leadership qualities in students the presence of these qualities of the teacher;
5. the ability of the teacher-leader to take an active part in the reform and transformation of the educational process at school.

The survey showed that leadership qualities are important not only as a means of self-affirmation of the personality in his student years, but also for the subsequent social adaptation of the graduates of the pedagogical specialties. Leadership qualities contribute to the increase of the competitiveness of the future teacher in rapidly changing conditions of life. The creation of the higher educational institutions of the conditions conducive to the formation in students' qualities of leadership, conscious attitude to the importance of active life position in the conditions of competition on the market of educational services is necessary to provide future teachers with possibilities of the effective implementation of their professional activities.

Unfortunately, the higher pedagogical education is not fully focused on the personality of the future teacher, on the formation of his leadership qualities. In the ratio of theoretical and practical training of the specialists the Kazakh education system is characterized by theoretical orientation. And this is one of the reasons why sometimes a student that has good knowledge, cannot establish himself as a teacher. In this case it is necessary to approach to the problem of forming of leadership qualities of the teacher taking into consideration the fact that the effectiveness of professional training is largely determined by the degree of their formation. Besides, it is very important that the teacher-leader is a true bearer of moral values.

Thus, the necessity of forming of leadership qualities in future teachers is determined by the need of the society in leaders, strategic goals of modern education, the necessity of formation of the Kazakh elite. Currently the problem of early detection, education and development of future leaders is being actively investigated in pedagogy, psychology and different countries of the world. Both in Kazakh science and educational practice its popularity is also increasing.

REFERENCES

[1]. Basharin V.F. Leadership paradigm of modern Russian pedagogy // Modern school as a center of formation of new generation of leaders: materials of the scientific-practical conference. - Almaty, 1998. - S. 9-13.

[2]. Kirushin P.U., Tikhonova E. L. Development of leadership qualities in socially active students as a fundamental task of education in the higher school // Materials of Kazakh Ablai Khan University of International Relations & World Languages scientific-practical conference "Foreign Language Teacher in the Context of Informatization of Foreign Language Education". - Almaty, 2012. S.154-158.

[3]. Pletnev M. Leadership in education: on materials of research in the pedagogical specialties // Taraz, 2016.

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӨЗЕКТІ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Стамғалиева Назым Кушековна - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан, nazym.stamgaliyeva@yu.edu.kz.

Буюклиев Николай Петков - Варна Менеджмент Университеті, Варна қ., Болгария, nikbuyukliev@gmail.com.

Андатпа. Бұл баяндамада болашақ педагогтердің кәсіби дайындығының ажырамас бөлігі ретінде педагогикалық мамандық студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру маңыздылығы туралы мәселе көтеріледі.

Түйінді сөздер: көшбасшылық, көшбасшылық қасиеттер, жетекші педагог, кәсіби қызмет, әлеуметтік бейімделу, бәсекеге қабілеттілік.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ КАК АКТУАЛЬНАЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Стамғалиева Назым Кушековна - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Ақтау, Казахстан, nazym.stamgaliyeva@yu.edu.kz.

Буюклиев Николай Петков - Варненский университет менеджмента, г. Варна, Болгария, nikbuyukliev@gmail.com.

Аннотация. В данной статье поднимается вопрос о значимости формирования лидерских качеств у студентов педагогической специальности как неотъемлемой части профессиональной подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: лидерство, лидерские качества, ведущий педагог, профессиональная деятельность, социальная адаптация, конкурентоспособность.

UDK 378 (075)

REASONS FOR READING

Konisbaeva S.I.¹, Tissen P.P.².

¹Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

²Orenburg State Pedagogical University, Russia

Abstract. This article discusses the issue of studying in a foreign language. Several ways and principles of translation of texts. The advantages of teaching methods for students are also explained. It is possible to understand that the teacher has made achievements in order to explain the mechanism of students' learning.

Interpretation of reading software (electronic textbooks, multimedia presentations, slides, lectures, etc.), aimed at solving problems in pedagogical-methodological teaching.

Keywords: intensive reading, genres, vocabulary, joyful reading, reading text.

There are many reasons why getting students to read English texts is an important part of the teacher's job. In the first place, many students want to be able to read texts in English either for their careers, for study purposes or simply for pleasure. Anything we can do to make it easier for them to do these things must be a good idea.

Reading is useful for language acquisition. Provided that students more or less understand what they read, the more they read, the better they get at it. Reading also has a positive effect on students' vocabulary knowledge, on their spelling and on their writing.

Reading texts also provide good models for English writing. At different times we can encourage students to focus on vocabulary, grammar or punctuation. We can also use reading material to demonstrate the way we construct sentences, paragraphs and whole texts. Students then have good models for their own writing.

Lastly, good reading texts can introduce interesting topics, stimulate discussion, excite imaginative responses and provide the springboard for well-rounded, fascinating lessons.

Different kinds of reading

We need to make a distinction between extensive and intensive reading. The term extensive reading refers to reading which students do often away from the classroom. They may read novels, web pages, newspapers, magazines or any other reference material. Where possible, extensive reading should involve reading for pleasure – what Richard Day calls joyful reading. This is enhanced if students have a chance to choose what they want to read, if they are encouraged to read by the teacher, and if some opportunity is given for them to share their reading experiences. Although not all students are equally keen on this kind of reading, we can say with certainty that the ones who read most progress fastest.

The term intensive reading on the other hand refers to the detailed focus on the construction of reading texts which takes place usually in classrooms.

Teachers may ask students to look at extracts from magazines, poems, Internet websites, novels, newspapers, plays and a wide range of other text genres. The exact choice of genres and topics may be determined by the specific purposes that students are studying for (such as business, science or nursing.) In such cases, we may well want to concentrate on texts within their specialties. But if, as is often the case, they are a mixed group with differing interests and careers, a more varied diet is appropriate, as the reading sequence in this chapter will demonstrate.

Intensive reading is usually accompanied by study activities. We may ask students to work out what kind of text they are reading, tease out details of meaning, look at particular uses of grammar and vocabulary, and then use the information in the text to move on to work out what, kind of text they are reading, tease out details of meaning, look at particular uses of grammar and vocabulary, and then use the information in the text to move on to other learning activities. We will also encourage them to reflect on different reading skills.

Reading levels

When we ask students to read, the success of the activity will often depend on the level of the text we are asking them to work with.

Ideally, we would like students to read authentic texts – in other words, texts which are not written especially for language learners, but which are intended for any competent user of the language. However, at lower levels this can often present insuperable problems since the amount of difficult and unknown language may make the texts impenetrable for the students. A balance has to be struck between real English on the one hand and the students' capabilities and interests on the other. There is some authentic written material which beginner students can understand to some degree; menus, timetables, signs and basic instructions, for example, where appropriate, we can use these. But for longer prose, we may want to offer our students texts which are written or adapted especially for their level. The important thing, however, is that such texts are as much like real English as possible.

How well the students are able to deal with reading material will depend on whether the texts are designed for intensive reading. Where students read with the support of a teacher and other students, they are usually able to deal with higher-level material than if they are reading on their

own. If we want them to read for pleasure, therefore, we will try to ensure that they do not attempt material that is just too difficult for them- as of which they may be put off reading. This is why lower-level students are encouraged to use simplified or graded readers for extensive reading. The readers are graded so that at different levels the use language appropriate for that level-very much like the comprehensible in put we mentioned. As a result, the students can take pleasure in reading the books even when there is no teacher there to help them.

Reading skills

Students, like the rest of need to be able to do a number of things with a reading text. They need to be able to scan the text for particular bits information they are searching for (as, for example , when we look for a telephone number, what's on television at a certain time or search quickly through an article looking for a name or other detail) The skill means that they do not have to read every word and line: on the contrary, such an approach would stop them scanning successfully.

Students also need to be able to skim a text-as if they were casting their eyes over It's surface to get a general idea of what it is about (as, for example, when we run our eyes over a film review to see what the film is about and what the reviewer through about it, or when we look quickly at a report to get a feel for the topic and what its conclusions are). Just as with scanning, if students try to gather all the details at the stage, they will get bogged down and may not be able to identify the general idea because they are concentrating too hard on specifics.

Whether readers scan or skim depends on what kind of text they are reading and on what they want or need to get out of it. They may scan a computer "help" window to find the one piece of information they need to get them out of a difficulty, and they may skim a newspaper article to pick up a general idea of what's happening in the world.

Reading for detailed comprehension, whether this entails looking for detailed information or picking out particular examples of language use, should be seen by students as something very different from the skills mentioned above.

Many students perfectly capable of doing all these things in other languages, of course, though some may not read much at all in their daily lives. For both types of student we should do our best to offer a mixture materials and activities so that they can practice using these various skills with English text.

Reading principles

Principle 1: Encourage students to read as often and as much as possible.

The more students read, the better. Everything we do should encourage them to read extensively as well as-if not more than intensively. It's a good idea to discuss this principle with students.

Principle 2: Students need to be engaged with what they are studying.

Outside normal lesson time, when students are reading extensively, they should be involved in joyful reading- that is, we should try to help them get as much pleasure from it as possible. But during lessons, too, we will do our best to ensure that they are engaged with the topic of a reading text and the activities they are asked to do while dealing with it.

Principle 3: Encourage students to respond to the context of a text (and explore their feelings about it), not just be concentrate on its construction.

Of course, it's important for students to study reading texts in class in order to find out such things as the way they use language, the number of paragraphs they contain and how many times they use relative clauses. But the meaning, the message of the text, is just as important as this. As a result, we must give students a chance to respond to that message in some way. It's especially important that they should be allowed to show their feelings about the topic- thus provoking personal engagement with it and the language. With extensive reading this more important. Reading for pleasure is- and should be- different from reading for study.

Principle 4: Prediction is a major factor in reading.

When we read texts in our own language, we frequently have a good idea of the content before we actually start reading. Book covers give us a clue about what is in the book: photographs and headlines hint at what articles are About we can identify reports as reports from their

appearance before we read a single word. The moment we got these clues-the book cover, the headline, the web page banner- our brain starts predicting what we are going to read. Expectation are set up and the activity process of reading is ready to begin. In class, teacher should give students 'hints' so that they also have a chance to predict what is coming. In the case of extensive reading-when students are choosing what to read for pleasure – we should encourage them to look at cover copy to help them select what to read and then to help them 'get into' a book.

Principle 5: Match the ask to the topic when using intensive reading texts.

Once a decision has been taken about what reading text the students are going to read (based on their level, the topic of the text and its linguistic and activation potential), we need to choose good reading, and useful study exploitation, etc.

The most useful and interesting text can be undermined by boring and inappropriate tasks:

Principle 6: Good teachers exploit reading texts to the full.

Any reading texts is full of sentences, words, ideas, descriptions, etc. It doesn't make sense, in class, just to get students to read it and then drop it and move on to something else. Good teachers integrate the reading text into interesting lesson sequences, using the language for study and then activation and using a range of activities to bring the text to life. Where students have been doing extensive reading, we should use whatever opportunities present themselves to provoke useful feedback.

More reading suggestions

Jigsaw reading: students read a short text which sets up a problem and then, in 3 groups, they read three different texts, all of which are about the same thing (different aspects on a problem, or different parts of a story or strange event).

Reading puzzles: apart from jigsaw reading, there are many other kinds of puzzle which involve students in motivating reading tasks. For example, we can give them texts which have been chopped up so that each paragraph is on a different piece of paper. Students have to reassemble the text.

Using newspapers: there is almost no limit to the kinds of activity which can be done with newspapers (or their online equivalents) we can do all kinds of matching exercises, such as ones where students have to match articles with their headlines or with relevant pictures. At higher levels, we can have students read three account of the same incident and ask them to find the differences between them. We can newspaper articles as a stimulus for speaking or writing.

We can get students to read the letters page from newspaper and try to imagine what the writers look like, and what kinds of lives they have. They can reply to the letters.

Play extracts: students read an extract from a play or film and, after ensuring that they understand it and analyzing its construction, they have to work on acting it out. This means thinking about how lines are said, concentrating on stress, intonation,

Conclusions

In the chapter we have:

- Talked about the fact that the more students read, the better they get at reading. We suggested that reading is good for language acquisition in general, provides good models for future writing and offers opportunities for language study.

- Made a distinction between intensive and extensive reading, stressing the beneficial effects of the latter.

- Said that teachers should encourage students to read in a variety of genres and that, where possible, the language of the texts should be authentic, unless it is too difficult for students.

- Said that students need to realize how to read for different purposes-including skimming, scanning, reading for pleasure and reading for detailed comprehension.

- Come up with six reading 'principles', read as often as much as possible: students need to be engaged while they are reading; students should encouraged to respond to the content of the text, not just concentrate on its construction; prediction is a major factor in reading; match the task to the topic when you think intensive reading text; and good teachers exploit reading to the full.

REFERENCES

- [1].Jeremy Harmer “How to teach English”, 2011. p.122-127.
- [2]. Dudeney, Gand Hockly, “How to teach English with technology”, 2000. p.89-95.
- [3]. Kelly David “How to teach pronunciation”, 2014. p.62-63 .
- [4]. J and Hadfield “Simple listening activities”, “Oxford University Press”, 2000. P.15-16.
- [5].Serivener “Learning teaching”, (4-edition) Macmillan ELT. 2010. 2014. p. 113-115.

ПРИЧИНЫ ДЛЯ ЧТЕНИЯ

Конисбаева Сания Ишановна - Каспийский Государственный Университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан, konisbaeva_s@mail.ru.

Тиссен Петр Павлович - Оренбургский Государственный педагогический университет, Санкт-Петербург, Россия.

Аннотация. В этой статье рассматривается проблема изучения на иностранном языке. Несколько способов и принципов чтения текстов. Также объясняются преимущества методов обучения для студентов. Можно понять, что учитель добился успехов, чтобы объяснить механизм обучения студентов.

Интерпретация учебного программного обеспечения (электронных учебников, мультимедийных презентаций, слайдов, лекций и т. д.). Направленных на решение проблем педагогико-методологического обучения.

Ключевые слова: интенсивное чтение, жанры, лексика, радостное чтение, чтение текста.

ОҚУҒА АРНАЛҒАН НЕГІЗДЕР

Конисбаева Сания Ишановна - Ш. Есенов атындағы мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қаласы, Қазақстан Республикасы, konisbaeva_s@mail.ru.

Тиссен Петр Павлович - Оренбург Мемлекеттік Педагогикалық Университеті, Санкт-Петербург, Ресей.

Аңдатпа. Бұл мақалада шет тілінде оқу мәселесі туралы айтылған. Мәтіндерді аударудың бірнеше тәсілдері мен принциптері. Оқу әдістерінің студенттер үшін қолайлы жақтары да түсіндірілген. Оқытушының студенттерді оқу механизмін түсіндіру мақсатында жетістіктерге жетуді қоздағанын түсінуге болады.

Педагогикалық- әдістемелік оқу барысында міндеттерін шешуге бағытталған оқу бағдарламалық құралдары (электронды оқулықтар, мультимедиялық презентациялар, слайдтар, дәрістер т.б.) қолдану арқылы түсіндіру.

Түйінді сөздер: қарқынды оқу, жанрлар, сөздік, қызығып оқу, мәтінді оқу.

UDC 377.6

THE EFFICIENCY OF DIFFERENT INSTRUMENTS IN OLYMPIAD PREPARATION

Abdeshev K.S, Abu M. A.

Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. This article describes effectiveness of various tools for olympiad preparation which are highly effective for improving student education level. During olympiad preparation, these tools were analyzed for various perspectives and proved that the use of these “elements of the olympiad” have a huge positive impact on the development and psychology of students. The educational level of students mainly depends on how much the teacher was able to teach the necessary techniques and how much the students were able to master them. During research it was

found that students need these techniques and the effectiveness of these tools is extremely high. Each tool differs in the manner of submission, content and time it takes to master these methods.

In addition to this, these “elements of the olympiad” do not only improve students' educational skills, but also help them to instill such vital qualities as collaboration and group work that are indispensable in the developing XXI century.

Key words: olympiad elements, skills, cognition, collaboration, declaration, cone of experience, critical thinking

"Teaching should be such that what is offered is perceived as a valuable gift and not as a
hard duty."
- Albert Einstein

In the XX century when our country was in the part of Soviet Union the different types of competitions were held between different nations. It was the success because there were a lot of people competing with each other. However, after Kazakhstan got independence there was a change in educational reform, most scientists and teachers went back to their countries and the education of Kazakhstan started from the beginning.

An education system of Kazakhstan is gradual (high school, bachelor, master degree, etc.) as in the whole World. The main difference between education of US and Kazakhstan is the electivity of particular courses. In Kazakhstan High Schools, all the subjects in program are necessary to study, while according to US system most of the high school subjects are elective and not forced to study. That is why the current method took beneficial sides of both education systems.

In this method the teacher needs only to be responsible for organizational activities, while the student get theoretical and practical skills. In comparison with traditional, education it is better in way that the student's develop their non-educational skills like time management and responsibility. In future perspectives these learners achieve collaboration experience, which is, required after graduation. [1]

This work aims to outline on how student's performance arise under this method. The objects of the research were taken from Aktau Bilim-Innovation school students. In 2017, the working capacity of students was as low as the academical value. only the most loyal students were proceeding their preparations for olympiad. Now we have 20 students in our “bioteam” which have a promising motivation to achieve their goals. This make someone think of the reason why they have such a strong motivation. The solution of these problems is the students themselves. It was mentioned earlier that the teachers are just a guide, but the method they chose is important. [2]

Including these, it is necessary to remember the notes which were left by one of the first thinker of Kazakh National abay Kunabayev and Shulman theory which means that the competent teacher must have three components: head, arm and the heart which are the main components of teacher's bundle of knowledge [3].

Methods

These techniques were chosen in this research on the base of Aktau Bilim-Innovation Lyceum among 7-11 grades and each of them has its characteristics. All students passed through an election exam and were divided in three teams with one of three techniques to be affected.

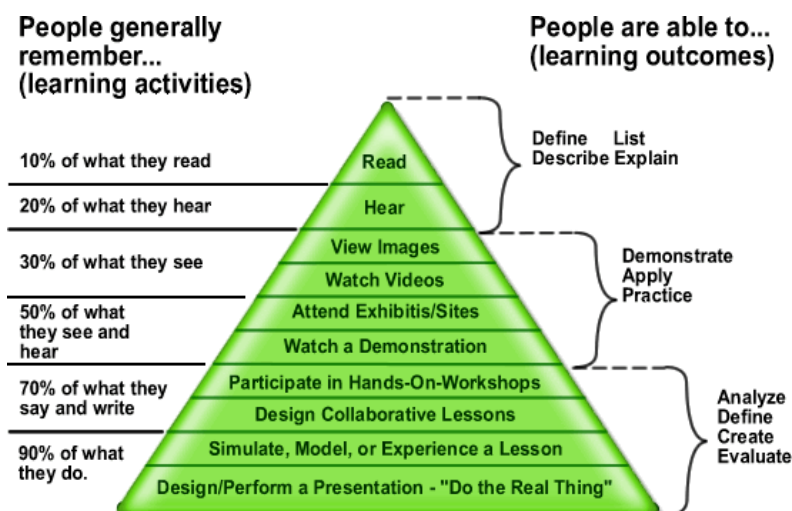
- 1) Imagination
- 2) Supervisor
- 3) Declaration

The declaration is the best suitable for students in high grades with a strong willpower. It makes the student to beat its own in order to be not punished by himself win awardment for himself. For instance, if the student do not finish this book until the weekends he stays in dormitory or he goes to canteen and buy something special as an award.

The supervisor method is significant because he or she support the student and monitor his progress. In this case, it also includes motivational speeches and visiting the student's parents.

Imagination technique means the student is affected psychologically and he need to imagine the reward of his proceedings and works best with a supervisor method because the teacher can

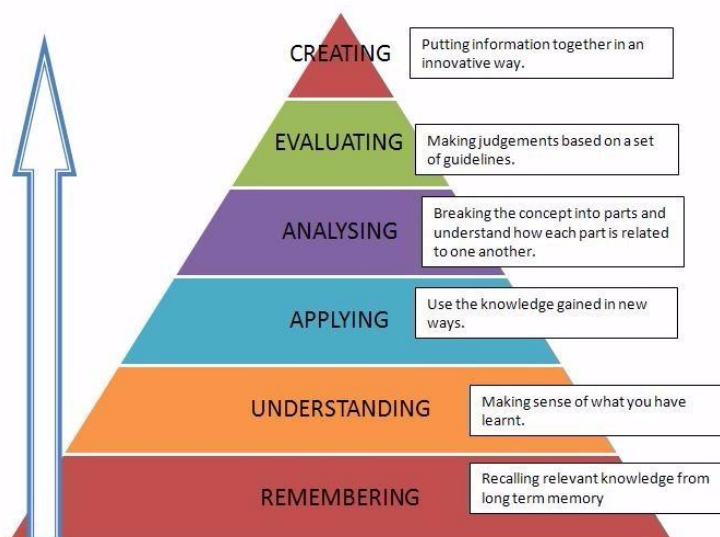
effectively lead and motivate him. When a pupil often gains motivation, he/she will remember the purpose of this preparation. Motivation - is the most effective way to support student psychologically [4]



Picture 1 - The pyramid of Edgar Dale

This picture illustrates the different aspects of learning and their efficiency after two weeks.

Learning activities are located on the left side of pyramid while learning outcomes are on the right side. It is obvious that just reading is the least helpful and with addition of other aspects the performance percentage of students increases. This pyramid is quite seems like Bloom's taxonomy where the different sides of learning are shown. If we compare them it clearly seen that each learning activity is directed in order to boost proper learning outcome. [5]



Picture 2 - The Bloom taxonomy

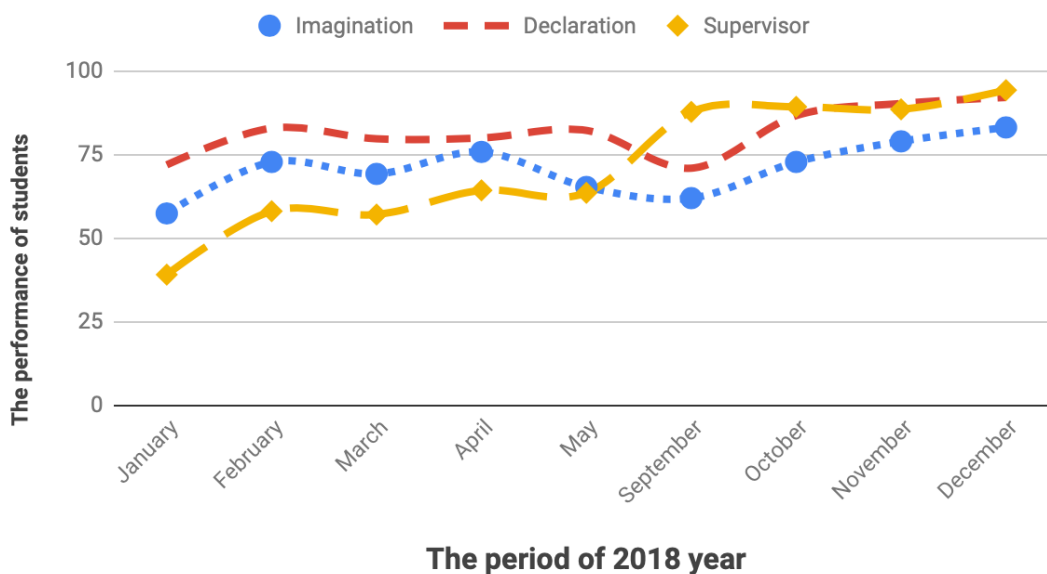
This picture illustrates the meaning of Edgar Dale's pyramid. On the bottom side, it has only simple actions like memorizing or understanding something. Using the olympiad tools the direction of education, can high up and reach to creation ability. There are some additional methods which can be used in order to fulfill gaps in previous works. The first method is declaration which is written promise of the students. For example, one student said that if he does not achieve certain results he punishes himself in way that he remain in dormitory for 3 weeks. But it is not only

option. There are ways of countenance, which means if they achieve high results they get some rewards like after our students showed 100% result in regional olympiad we had a party in cafe. [6]

The next method is meetings with 10-11 grade students and had a consulting procedure. In these meetings, we solve our main problems and students tell their positions about certain problems. This also increase their managing skills as well as collaboration. [7]

And the most important method is an individual approach. Every student is like one country with his own problems and dreams. If you solve his problems it means you merit his trust. also if you want to soar the results of your students you need to have a connection with his parents and visit them. [8]

The efficiency of different methods



Graph 1 - The gradual increase in the educational level of students in the period of 2018-2019

The current graph shows advancement of Aktau BIL biology olympiad students between beginning and end of 2018 year. It is clearly seen that the use of different tools has its own benefits and drawbacks. For instance, the imagination and declaration techniques fluctuates and falls gradually in summer period because it is holidays. on the other hand these methods are convenient for high graded students. Supervisor tool is handy for students of 7-8 grades and it shows the most significant progress.

Using these methods impacted to students awarments in olympiads. For example, both of the students were awarded gold and bronze medals in 2017-2018 Republic olympiad, the first of which was the gold medal from Republic olympiad in the history of Mangystau region. The same year was the first silver medal from the Junior Republic olympiad. In 2018-2019 in International Mendel online olympiad our student's awarded gold, silver and bronze medals.

Finally, in 2018-2019 regional olympiad 7 students participated and all were awarded medals and four student's have passed to republic olympiad.

Including these, the attendance was increased in logarithmic way and now we have a 100% attendance. Even if the students were ill, they take extra hours of self-study.

To compare these achievements, before using new method only a few of them are awarded in regional olympiad and just one student could pass to republic olympiad. There were fresh students, which did not follow the rules of the method and as a result could not compete with other member's of team. They lost the interest and started to learn other things. This experiment does not have 100 % efficiency because the results are taken in the period of one year and there are different

factors which can impact students. Nevertheless, it is clearly seen that almost all student's had a gradual increase in the educational level.

To conclude, it is obvious that these methods together had an impressive impact on students and each of them has positive and negative sides. That is why the system to be prolonged for next generations must pass strict struggle. Finally, each teacher must take responsibility for every student because they are like your little project and only together using these methods and students' motivation your team will be able to beat all scores that you meet in their life.

REFERENCES

- [1]. Myint Swe Khine, Shaljan Areepattamannil (2016). Non-cognitive Skills and Factors in Educational Attainment, Springer, Jul 28, - Education, 17 page.
- [2]. Faruhs Matkasimovs (2016). Techniques to Teach American Culture in English Lessons in Grade 11, 7 page.
- [3]. Абай Құнанбайұлы (1918). 17-ші қара сөз: “Ақыл, қайрат, жүрек”.
- [4]. Angela M. O'Donnell, Johnmarshall Reeve, Jeffrey K. Smith (2012). Educational Psychology: Reflection for Action, 345 page.
- [5]. Deborah A. Harmon, Deborah Harmon, Toni Stokes Jones (2005). Elementary Education: A Reference Handbook, 92-93 pages.
- [6]. Рызова С.В. (2018). Взаимосвязь адаптации и временной перспективы у студентов с разным уровнем прокрастинации. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования “Московский государственный университет им М.В. Ломоносова” (2018) Педагогика, психология, общество - Сборник статей III Международной научной конференции, Москва, 66 страница.
- [7]. Hank Rubin (2009). Collaborative Leadership: Developing Effective Partnerships for Communities, 88 page.
- [8]. © АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» (2012). Программа курсов повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан. Руководство для учителя. Второй (основной) уровень Издание третье, 155 страница.

ОЛИМПИАДА ДАЙЫНДЫҒЫНДАҒЫ ӘР ТҮРЛІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Абдешев Қуандық Серікқалиұлы - Astana International University, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, biomankaznu@gmail.com.

Әбу Мәлдір Абайқызы - Astana International University, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, moldir.abu@gmail.com.

Аңдатпа. Бұл мақалада олимпиадаға дайындалудың әртүрлі құралдары сипатталған, бұл оқушылардың білімін жетілдіру үшін өте тиімді. Олимпиадаға дайындалу кезінде бұл құралдар әртүрлі тараптардан талданды және бұл “пән олимпиадасының элементтері” оқушылардың дамуына және психологиясына оң әсерін тигізді. Оқушылардың білім деңгейі негізінен мұғалімнің қажетті методиканы қаншалықты жеткізгеніне және оқушылардың ол тәсілді қаншалықты меңгергеніне байланысты. Зерттеу барысында оқушылардың осы әдістерге мұқтаж екенін және осы құралдардың тиімділігі өте жоғары екендігі анықталды. Әрбір тәсіл осы басқалардан жеткізу жолдары, мазмұны және осы тәсілдерді меңгеру уақыты сияқты сипаттармен ерекшеленеді.

Бұған қоса, бұл “пән олимпиадасының элементтері” оқушылардың білім алу дағдыларын жақсартуымен қоса, дамыған ХХІ-ғасырдың қажетіне тән болатын ынтымақтастық пен топтық жұмыс сияқты маңызды қасиеттерді тәрбиелеуге көмектеседі.

Түйінді сөздер: олимпиада элементтері, дағдылар, тану, ынтымақтастық, декларация, оқыту конусы

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАЗЛИЧНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ПОДГОТОВКЕ К ОЛИМПИАДАМ

Абдешев Қуандық Серікқалиұлы - Astana International University, г. Нур-Султан, Казахстан, biomankaznu@gmail.com.

Әбу Мәлдір Абайқызы - Astana International University, г. Нур-Султан, Казахстан, moldir.abu@gmail.com.

Аннотация. В этой статье рассказывается о различных инструментах подготовки к олимпиадам, которые имеет высокую эффективность для улучшения образования учащихся. При подготовке к олимпиадам эти инструменты были проанализированы с различных сторон и доказаны, что использование этих “элементов олимпиады” оказывает огромное положительное влияние на развитие и психологию студентов. Образовательный уровень учеников в основном зависит от того, насколько учитель смог преподать необходимые методики и насколько ученики смогли их освоить. В ходе исследования было установлено, что ученики нуждаются в этих методиках и эффективность данных инструментов крайне высока. Каждый инструмент отличается способом подачи, содержанием и временем, которая требуется, чтобы освоить эти методы. К дополнению к этому, эти “элементы олимпиады” не только улучшают образовательные навыки учащихся, но и помогают им привить жизненно необходимые качества, такие как сотрудничество и работа в группе, которые являются обязательными в развивающемся XXI веке.

Ключевые слова: элементы олимпиады, навыки, познание, сотрудничество, декларация, конус обучения, критическое мышление

UDK 622.276.56

THE SSE ON MULTIPLATE PRODUCTIVE OBJECTS

Nurshakhanova L. K.¹, Rouzbeh G. Moghanloo², Turniyaz M.B³

¹Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering., Aktau, Kazakhstan

²PhD, professor the University of Oklahoma, USA, state of Oklahoma, Norman

³"Research and production center" LLP, Aktau, Kazakhstan

Annotation. One of the promising technology solutions, that are widely used today in oil companies is the using of special pumping equipment that allows simultaneous-separate exploitation of several layers. The SSE contributes to the implementation of separate development systems for different multi-layer deposits of different reservoir properties by the same grid of wells, and it is also one of the methods for regulating the development of the field while saving resources at any stage of development.

Key words: development object, horizon, simultaneous-separate exploitation (SSE), porosity, physical and chemical properties, well seal, equipment, pump, fountain.

In most cases, oil fields are multi-layer. Simultaneous development of several layers is possible only with the same physical and chemical properties of oils in different layers; if there is sufficient oil and gas flow from each layer at an acceptable bottom-hole pressure in the well; at close reservoir pressure values in the combined layers, excluding oil flows between the layers; if the degree of water production of layers is close. In some cases, these conditions in the complex or separately are not respected and then apply separate operation of several layers by one well. Moreover, if only reservoir conditions are incompatible with the same properties of oils, then separate operation of reservoirs with mixing of their production flows in the wellbore is used. If other conditions of joint operation of layers are incompatible, their products rise to the surface through various channels. When selecting layers for separate operation, a number of other factors are also taken into account — the degree of formation production, the total selection of wells, the position of the initial and current oil-bearing circuits in relation to the wells, the productivity of the

layers, the capacity of the layers and the impermeable bridges separating them, the serviceability of the casing pipes and the cement ring. Multi-layer deposits with different physical and geological conditions in the layers were developed by alternating the introduction of layers in operation by the scheme "bottom up". This system slows down the development of the deposit, accompanied by the loss of a significant number of products remaining in low-power reservoirs and areas with local distribution and not covered by the development. The wide spread of simultaneous-separate exploitation (SSE) of several layers with using a single well grid — a powerful instrument for improving the technical and economic efficiency of oil and gas fields. This method allows to reduce the metal consumption, the cost of oil, reduce the operating time of a multi-layer deposit, increase oil recovery due to differential pressure drops during the operation of layers with different physical and geological conditions. Using SSE allows compacting the grid of production and injection wells (with the same number as in the development of layers of independent grids). At the same time, it is possible to increase both the current oil production and the final oil recovery by covering the development of intermittent lenticular reservoirs.

Classification of the applied methods of SSE is carried out on the following grounds [1]:

1. By purpose of the well. Wells are divided into production and injection. It is also known using wells as injection and production.

2. By combination of the used methods exploitation. The following methods are used: "fountain-fountain", "fountain-pump", "pump-pump".

3. Through the channels of lifting the formation liquid to the surface. There are different methods using a single tubing string, i.e. with the mixing of the formation products and using parallel independent channels, if the mixing of products is unacceptable. One column of the system mostly allows all technological operations connected with the removal of the paraffin, carry out underground repairs for the conventional wells. In addition, they have a lower metal content. Multi-column systems provide the lifting of products by concentric or parallel columns, require a large diameter of the well, but ensure the lifting of the liquid of each formation through a separate channel.

The objectives of the SSE can be divided into the following:

1. Regulation of the process of development of a multi-layer field opened by a single grid of wells. In this case, the SSE provides the optimal mode of operation of each of the layers, i.e. their uniform production, the required flow rates of each layer separately to extend the period of gushing of all or one of the layers, the separate rise of the liquid from each layer – having different commercial properties (quality, degree of water cut, content of harmful components).

2. Exploitation of new productive formations working by wells for getting additional oil. In this case, the SSE allows to put into operation the preserved layers (additional perforation), to seal the well grid by one or more layers of a multi-layer field.

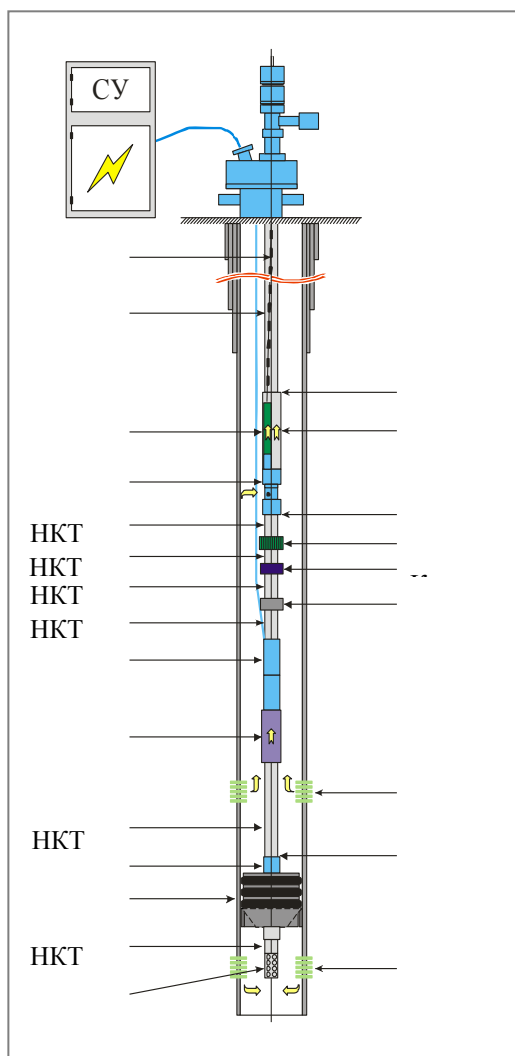
3. Combining the processes of development of gas, oil and water reservoirs in special wells. At the same time, the SSE solves the following problems:

- The use of gas energy from one formation to lift fluid from another.
- The combination in one well the functions of selection and discharge.

Schematic diagram of the underground layout of SSE ore mining wells, developing the overlying horizon using SRPU, the underlying horizon using the ECPI system is shown in figure1.

This arrangement of equipment is using at the Ayrankol field. The overlying horizons are working with WPU, lower horizons – using ECPI. Wells, translated into the SSE, work without bending or signs of poor performance. Used the following equipment: Dsuper-class rods with a diameter of 22 mm, tubing pipes with a diameter of 73, 89 and 102 mm, a deep-well plug-in pump with a movable cylinder of the RHBM type, downhole fluid mixer, diaphragm valves, mechanical and reverse, centrifugal valves pump type ECN-80-1200.

Also used submersible electric drive APGX-32-117-140 with a capacity of 32 kW, a mechanical packer type of PRO-AGG-OH, under the deflated packer perforated pipe.



Picture 1 - Diagram of the underground layout ore mining wells

The works on installation and installation of underground equipment for SSE of wells at the field Airankol accompany by service specialists of LLP "OilService".

Table 1 shows the results of the introduction of SSE technology, allowing the use of one well for the simultaneous operation of two productive horizons. According to the data given in the table, it is possible to compare the parameters of the wells before the transfer to the SSE with the average values of the parameters of the wells for the entire period of working by the SSE technology.

Below is the history of the wells, which introduced the technology of SSE.

Before SSE well 302 exploited the Yu-V horizon using the WPU, the pump's descent depth was 403 m, the stroke length of the polished rod was 2500 mm, the number of oscillations was 3.7 kwh / min, the oil production rate averaged 15.9 t / day, water-cut - 22.3%. The well was commissioned using the SSE in 2012.

Horizon u-V when transferred to the SSE the Yu-V horizon operates with using ECPI. The transfer from WPU to ECPI was accompanied by increasing the rate of oil production, which averaged 25.3 tons per day during the year. After that, the oil production over the next year stabilized at an average of 16 tons / day, and then continued to decline. At present, the ECPI works with a shaft rotation speed of 2340 turnover per minute and a pump installation depth of 1139 m, the oil output of the Yu-V horizon is 7.6 tons / day, the flow rate of the liquid is 15.7 m³ / day, and the water content is 40.2%.

Table 1 – Results of the implementation of SSE technology

№ kV	The characteristics of wells								Oil production rate increase, t/day
	Before SSE				After the introduction of SSE (average values for the entire period of work)				
	Horizon	Way of exploit.	Oil production rate, t/day	% waters	Horizon	Way to exploit.	Oil production rate, t/day	% waters	
302	Ю-V	Shgn	15,9	22,3	Ю-IV	Shgn	21,6	22,0	19,7
					Ю-V	УЭЦН	14,0	21,6	
					Ю-IV+Ю-V		35,6	21,8	
315	Ю-ІІБ	F	49,6	2,0	Ю-ІІБ	Shgn	60,0	10,9	84,1
					Ю-III	ESP	73,7	11,2	
					Ю-ІІБ+Ю-III		133,7	11,1	
317	Ю-III	F	4,0	9,7	Ю-ІІБ	ESP	20,4	11,9	65,2
					Ю-III	ESP	48,8	13,0	
					Ю-ІІБ+Ю-III		69,2	12,4	
325	Ю-IIA	F	20,9	9,0	Ю-IIA	Shgn	8,9	24,6	10,7
					Ю-III	ESP	22,7	21,8	
					Ю-ІІБ+Ю-III		31,6	23,2	
345	Ю-V	ESP	16,0	14,0	Ю-IV	Shgn	11,2	12,5	12,0
					Ю-V	ESP	16,8	26,5	
					Ю-IV+Ю-V		28,0	19,5	

Horizon Yu-IV. During the first 2 years after the start-up of the SSE technology, oil production averaged 35 t/day with an average water content of 11%. Further, there is a gradual decrease in oil production to 10-15 t/day against the background of an increase in water cut to 30%. Horizon is developed using WPU, the depth of descent of the pump is 1021,7 m, the length of stroke of the polished rod is 3000 mm and produces 3.8 swings per minute. Oil flow rate is 6.4 t/day, liquid flow rate – 11.4 m³/day, water content – 30.2%.

Before SSE, the well 315 gushed on a 5 mm nozzle on the u-IIБ horizon with an average fluid flow rate of 63.2 m³/day, oil flow rate of 49.6 t/day, water content of 2.0%. The well was put into operation with the use of SSE in 2013.

Horizon Yu-II B. When transferred to SSE the Yu-IIБ horizon operates by using the WPU. The transfer from the fountain to the mechanized method of extraction (WPU) was accompanied by increasing the rate of oil production, which, until October 2014, averaged 76 tons / day. After that, there is a decrease in oil production rate on average up to 48 tons / day against the background of increasing water-cut up to 10-15%.

Currently being developed using the WPU, the depth of pump descent is 789 m, the stroke length of the polished rod is 2500 mm and produces 3.8 swings per minute. The ground drive of the WPU is the USRP-8 sucker rod pump drive. Measurements of the dynamic level indicate semi-

fountain operation, the well works with overflow, the oil production rate is 50.5 tons / day, the liquid production rate is 74.3 m³ / day, the water content is 15.0%.

Horizon Yu-III. During the first 1.5 years after the start-up of the SSE technology, the oil production rate averaged 100 tons / day with a water cut of 9% on average. After that, there is a gradual decrease in oil production to 50 tons / day with a water content of 15%. It is operated using ECPI with a shaft rotation speed of 2134 turnover per minute and pump installation depth of 1068.8 m, oil flow rate is 52.6 tons / day, fluid flow rate is 86.8 m³ / day, and water content is 15.0%.

Before the SSE, the well 317 gushed on a 5 mm nozzle on the horizon of the Yu-III with an average flow rate of 5.4 m³ / day, an oil flow rate of 4.0 tons / day, a water content of 9.7%. The tubing was lowered into the well to a depth of 1113.9 m, the well worked on a 5 mm choke.

In 2013, the well equipment was started to simultaneously separate the Yu-IIB (Fountain) and Yu-III horizons (ECPI).

The horizon of the Yu-IIB flowed with an oil flow rate of an average of 20.4 tons / day and an average water content of 12%. Horizon Yu-III worked with the use of ECPI with an oil production rate of 48.8 tons / day on average and an average water cut of 13%.

Before the SSE, the well 325 flowed through a 5 mm choke on the Yu-IIA horizon with an average fluid flow rate of 28.7 m³ / day, oil flow rate of 20.9 tons / day, with a water content of 9.0%. The tubing to the depth of 1099 m was lowered into the well. In 2013, we began to equip the well for simultaneously separate operation of the Yu-IIA (WPU) and YU-III horizons (ECPI).

Horizon Yu-IIA. The transfer from the fountain method of operation to the mechanized one (WPU) when launched using the SSE technology did not lead to an increase in the oil production rate, but there was an increase in the production water-cut by an average of 9% to 20%. The entire analyzed period was a stable operation with an oil flow rate of an average of 10 tons / day. Since October 2016, there has been a sharp increasing of watering to 78%. Developed using the WPU, the depth of the pump descent is 904.12 m, the stroke length of the polished rod is 2500 mm and produces 4 swings per minute. The ground drive of the WPU is the UPR-80 sucker rod pump. The dynamic level is 325 m, the oil production rate is 2.3 tons / day, the liquid production rate is 13.1 m³ / day, the water content is 77.8%.

Horizon Yu-III. During the first 1.5 years after the start-up of the SSE technology, the oil production rate averaged 36 tons / day, while the water cut decreased from an average of 43% to 13%. After that, the oil flow rate stabilized and averaged 18 tons / day with a water content of 10% during the year. Starting from 2016, a decrease in oil production rate up to 10 tons / day is seen amid rising watering up to 68%. Developed using ECPI. The electric centrifugal pump was lowered to a depth of 1090.41 m, the shaft rotation speed was 2400 revolutions per minute. The oil production rate of the Yu-III horizon is 9.9 tons / day, the flow rate of the liquid is 34.3 m³ / day, the water content is 64.1%.

The well 345 was drilled in June 2013 and was immediately intended to simultaneously separate the Yu-IV (WPU) and Yu-V (ECPI) horizons.

Horizon Yu-IV. During the first year after the launch of the SSE technology, the oil production rate averaged 20 tons / day with a water cut of about 10%. After that, a gradual decrease in the oil production rate to 4 tons / day is observed. Developed using the WPU, the depth of pump descent is 958 m, the stroke length of the polished rod is 2500 mm and produces 4.4 rotations per minute. The ground drive of the WPU is the USRP-6 sucker rod pump drive. Measurements of the dynamic level indicate semi-fountain operation, the well works with overflow, the oil flow rate of the Yu-IV horizon is 3.9 tons / day, the flow rate of the liquid is 5.2 m³ / day, and the water content is 6.3%.

Horizon Yu-V. During the first year after the launch of the SSE technology, the oil production rate averaged 35 tons / day with a water cut of about 9%. After that, there is a gradual decrease in the oil production rate to 5 tons / day on the background of an increase in watering up to 65%. It is developed using ECPI with a shaft rotation speed of 2505 revolutions per minute and a pump installation depth of 1091.8 m, oil flow rate is 4.9 tons / day, fluid flow rate is 17.8 m³ / day, water cut is 65.8%.

In general, as a result of using the SSE technology, increasing the rate of oil production is observed from 1.5 times (well 325) to 17.3 times (well 317), which averaged 5.1 times per well.

The analysis of technical and economic indicators was made, as a result showed that the using the SSE technology at the field is profitable.

REFERENCES

- [1] Молчанов Г.В., Молчанов А.Г. «Машины и оборудование для добычи нефти и газа», Москва, Недра, 1984 г.
- [2] Антабаев А.И., Петрусевиц Ю.Н. «Внедрение технологий ОРЭ в ОАО «БЕЛКАМНЕФТЬ», ПТНГЖ «Инженерная практика» № 1, 2010 г.
- [3] Прудников А.Е., Галлямов Э.Р. «Обзор статуса по ОРЭ на активах ОАО «Самотлорнефтегаз», ПТНГЖ «Инженерная практика» № 6, 2012 г.
- [4] Н.Г.Ибрагимов «Повышение эффективности добычи нефти на месторождениях Татарстана», Москва, Недра, 2005 г.
- [5] Ивановский В.Н. «Одновременно-раздельная эксплуатация и «интеллектуализация» скважин: вчера, сегодня, завтра», ПТНГЖ «Инженерная практика» № 1, 2010 г.
- [6] А.Е.Малютина, Н.С.Пагуба, М.Б. Турнияз. Анализ внедрения способа добычи нефти с использованием технологии ОРЭ (одновременно-раздельная эксплуатация) на месторождении А для увеличения нефтеотдачи пластов, Актау, 2016 г.
- [7] Лысенко В.Д. Разработка нефтяных месторождений. Проектирование и анализ. – М.: Недра, 2003. – 639 с.
- [8] Лысенко В.Д., Грайфер В.И. Разработка малопродуктивных нефтяных месторождений. – М.: Недра, 2001. – 287 с.
- [9] Муравьев В.М. Эксплуатация нефтяных и газовых скважин. – М.: Недра, 1978. – 448 с.
- [10] Быков Н.Е., Фурсов А.Я., Максимов М.И. Справочник по нефтепромысловой геологии. – М.: Недра, 1981. – 525 с.

КӨП ҚАБАТТЫ ӨНІМДІ ОБЪЕКТІЛЕРІНДЕГІ БМБП

Нуршаханова Л.К.– Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ, Қазақстан, aitore2010@mail.ru.

Rouzbek G. Moghanloo – Oklahoma университетінің профессоры, PhD, АҚШ, штат Oklahoma, Norman қ.

Турнияз М.Б. - ТОО «Научно-производственный центр».

Аңдатпа. Бүгінгі таңда мұнай компанияларында кеңінен қолданылатын келешегі бар технологиялық шешімдердің бірі - бірнеше қабатты бір мезгілде бөлек пайдалануға мүмкіндік беретін арнайы сорғы қондырғыларын пайдалану болып табылады. БМБП бір ұңғы торымен әрқелкі коллекторлық қасиеттері мен құрамды сұйықтықтары бар көп қабатты кенорындар объектілерін бөлек игеру жүйесін іске асыруды жеңілдетеді, сонымен қатар игерудің барлық сатысында ресурстарды үнемдеу үшін кенорынды игеруді бақылау әдістерінің бірі болып табылады.

Түйінді сөздер: игеру объектісі, қабат, физика-химиялық қасиеттері, бір мезгілде бөлек пайдалану (БМБП), ұңғы торының тығыздау, жабдық, сорғы, фонтан.

ОРЭ НА МНОГОПЛАСТОВЫХ ПРОДУКТИВНЫХ ОБЪЕКТАХ

Нуршаханова Л.К.– Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан, aitore2010@mail.ru.

Rouzbek G. Moghanloo – PhD, профессор университета Oklahoma, США, штат Oklahoma, г. Norman

Турнияз М.Б. - ТОО «Научно-производственный центр».

Аннотация. Одним из перспективных технологических решений, широко используемых на сегодняшний день в нефтяных компаниях, является использование специального насосного оборудования, позволяющего вести одновременно-раздельную эксплуатацию нескольких пластов. ОРЭ способствует реализации системы раздельной разработки различных по коллекторским свойствам и составу флюидов объектов многопластового месторождения одной сеткой скважин, а также является одним из методов регулирования разработки месторождения при экономии ресурсов на любой стадии разработки.

Ключевые слова: объект разработки, горизонт, одновременно-раздельная эксплуатация (ОРЭ), физико-химические свойства, уплотнение сетки скважин, оборудование, насос, фонтан.

МАЗМҰНЫ

Ә.ТӘЖІБАЕВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ	
Қабылов Ә.Д.	4
МАҢҒЫСТАУ МЕН ҮСТІРТ ҚҰДЫҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	
Нұрдәулетова Б.И., Бөкенбаева Қ., Оспан Ә.	9
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ	
Нұрдәулетова Б.И., Дәден А.	13
ТЕРМОЭЛАСТОПЛАСТ МОДИФИКАТОРЫ НЕГІЗІНДЕ ПОЛИМЕРЛІ-БИТУМДЫ ТҮТҚЫРДЫҢ АЛУ РЕЦЕПТУРАСЫН ЗЕРТТЕУ	
Аккенжеева А.Ш.	18
ҚАЛАМҚАС КЕН ОРНЫНДАҒЫ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ	
ГИДРОДИНАМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ	
Баямирова Р.У., Тогашева А.Р., А Жолбасарова А.Т.	22
ТЕРМИЯЛЫҚ ТАС КЕСУ ҚҰРАЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ	
Джумагазиева Ш.К., Букаева А.З.	26
ГЕОЛОГИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НӘТИЖЕЛЕРІ	
НЕГІЗІНДЕ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ БҰРҒЫЛАУ КЕЗІНДЕ ШЕШІМДЕР	
ҚАБЫЛДАУ	
Сарбопеева М.Д., Баямирова Р.У., Бөрібек Ш.	32
ҚАШАУДАҒЫ АУЫТҚУ КҮШІН ЖӘНЕ ҚИСАЙТҚЫШТЫҢ ҚАЖЕТТІ	
МАЙЫСУ БҰРЫШЫН АНЫҚТАУ	
Садуакасов Д.С., Бөрібек Ш.И., Жолбасарова А.Т., Кулиева А.Ю.	38
КІШІ АРАЛ ТЕҢІЗІНДЕГІ САЗАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	
Ермаханова Ж.З.	44
ТАЛАПКЕРЛЕРДІ КОМПЛЕКСТІК ТЕСТІЛЕУГЕ ДАЯРЛАУ ПРОЦЕСІНІҢ	
ОПТИМИЗАЦИЯЛАУ МЕТОДТАРЫН ЗЕРТТЕУ	
Баданова Н.М., Картбаев А.Ж.	49
WEB-ІЗДЕУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ІЗДЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛГОРИТМДЕРІН	
ТАЛДАУ	
Жумадилова М.Б., Иманбаев Е.И., Жумадилова Ж.Б.	54
АДАМНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІСІ ЖӘНЕ ЭМОЦИЯЛАРДЫ	
БАСҚАРА БІЛУІ ҚАБІЛЕТІ	
Егенисова А. Қ., Серикбаева А. Қ.	58
ХАЛЫҚ АҚЫНЫ С.ЖАНҒАБЫЛОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ	
КӨРІНІСІ	
Жеткізгенова Ә.Т.	63
КӘСПКЕРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ	
Калиева Э.И., Джанисенова А.М.	69
«АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ» РОМАНЫНДАҒЫ МИФТІК-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫН	
Каримсакова Б.А.	73
АЛАШ ЗІЯЛЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕСІНДЕ ӘЛ-ФАРАБИ	
ЕҢБЕКТЕРІМЕН ҮНДЕСУІ	
Жеткізгенова Ә.Т., Дальмуханова Ф.К.	77
ТАРИХИ РОМАНДАҒЫ ТАНЫМ МЕН КӨРКЕМДІК ҚОЛДАНЫСТАР	
Отарова А.Н.	82
МАҢҒЫСТАУ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӨЗІЛ ӘЛЕМІ	
Жеткізгенова Ә.Т.	88

МАҢҒЫСТАУ ДЕМОГРАФИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	
Табылдиева О.Д.	94
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Баярыстанова Э.Т., Сахиева Ж.Х.	98
ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ ЖІНАУ БОЙЫНША АДВОКАТ-ҚОРҒАУШЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДЕРБЕСТІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІ	
Нұрмағанбет Е.Т.	103
АЙМАҚТЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ (ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ҚАЛДЫҚТАРЫН БАСҚАРУДЫҢ МАНҒЫСТАУ САЛАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ)	
Естурлиева А.И.	108
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АДАМ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ	
Тасболатова А.А.	115
ШЕКТЕУЛІ ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС ҮШІН ОҚУЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ПЕРСОНАЛДЫ НЕГІЗГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖҮЙЕСІН ДАМУ	
Тасқараева М.Б.	118
КӘСПОРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕНДІРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ	
Утебалиева Д.Б.	123
СТУДЕНТТЕРДІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӨЗЕКТІ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ	
Стамғалиева Н.К., Буюклиев Н.П.	129
ОҚУҒА АРНАЛҒАН НЕГІЗДЕР	
Конисбаева С.И., Тиссен П.П.	131
ОЛИМПИАДА ДАЙЫНДЫҒЫНДАҒЫ ӘР ТҮРЛІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	
Абдешев Қ.С., Әбу М.А.	135
КӨП ҚАБАТТЫ ӨНІМДІ ОБЪЕКТІЛЕРІНДЕГІ БМБП	
Нуршаханова Л.К., Rouzbeh G. Moghanloo, Турнияз М.Б.	140

СОДЕРЖАНИЕ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР А.ТАЖИБАЕВА	
Кабылов А.Д.	4
ИССЛЕДОВАНИЯ КОЛОДЦЕВ МАНГИСТАУ И УСТЮРТА	
Нурдаулетова Б.И., Бөкенбаева Қ., Оспан Ә.	9
НЕЗАВИСИМОСТЬ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК	
Нурдаулетова Б.И., Дәден А.	13
ИССЛЕДОВАНИЯ РЕЦЕПТУРЫ ПОЛУЧЕНИЯ ПОЛИМЕРНО-БИТУМНОГО ВЯЖУЩЕГО НА ОСНОВЕ МОДИФИКАТОРА ТЕРМОЭЛАСТОПЛАСТА	
Аккенжеева А.Ш.	18
АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СКВАЖИН НА МЕСТОРОЖДЕНИИ КАЛАМКАС	
Баямирова Р.У., Тогашева А.Р., Жолбасарова А.Т.	22
ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕРМИЧЕСКИХ КАМНЕРЕЗНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ	
Джумагазиева Ш.К., Букаева А.З.	26
ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ ПРИ БУРЕНИИ СКВАЖИН НА ОСНОВЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ГЕОЛОГО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ	
Сарбопеева М.Д., Баямирова Р.У., Бөрібек Ш.И.	32
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОТКЛОНЯЮЩЕГО УСИЛИЯ НА ДОЛОТЕ И НЕОБХОДИМОГО УГЛА ИЗГИБА ОТКЛОНИТЕЛЯ	
Садуакасов Д.С., Бөрібек Ш.И., Жолбасарова А.Т., Кулиева А.Ю.	38
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ САЗАНА В МАЛОМ АРАЛЬСКОМ МОРЕ	
Ермаханова Ж.З.	44
ИССЛЕДОВАНИЯ МЕТОДОВ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ АБИТУРИЕНТОВ ДЛЯ КОМПЛЕКСНОГО ТЕСТИРОВАНИЯ	
Баданова Н.М., Картбаев А.Ж.	49
АНАЛИЗ АЛГОРИТМОВ ОРГАНИЗАЦИИ ПОИСКА В WEB-ПОИСКОВЫХ СИСТЕМАХ	
Жумадилова М.Б., Жумадилова Ж.Б., Иманбаев Е.И.	54
ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ ЧЕЛОВЕКА И УМЕНИЕ УПРАВЛЯТЬ ЭМОЦИЯМИ	
Егенисова А.К., Серикбаева А.К.	58
ИЗОБРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАРОДНОГО ПОЭТА С.ЖАНГАБЫЛОВА	
Жеткизгенова Ә.Т.	63
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ	
Калиева Э.И., Джанисенова А.М.	69
ЛЕГЕНДА И ИСТИНА В РОМАНЕ А. КЕКІЛЬБАЕВА «КОНЕЦ ЛЕГЕНДЫ»	
Каримсакова Б.А.	73
СОЗВУЧИЕ ДУХОВНОЙ ПРОБЛЕМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИЙ И АЛЬ-ФАРАБИ	
Жеткизгенова Ә.Т., Дальмуқанова Ф.К.	77
ПОЗНАНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРИМЕНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ	
Отарова А.Н.	82
САТИРА В МАНГИСТАУКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	
Жеткизгенова Ә.Т.	88

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДЕМОГРАФИИ МАНГИСТАУ	
Табылдиева О.Д.	94
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ	
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ	
Баярыстанова Э.Т., Сахиева Ж.Х.	98
ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА САМОСТОЯТЕЛЬНУЮ	
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АДВОКАТА-ЗАЩИТНИКА ПО СОБИРАНИЮ	
ДОКАЗАТЕЛЬСТВ	
Нұрмағанбет Е.Т.	103
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ТВЕРДЫМИ	
ОТХОДАМИ НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ (НА ПРИМЕРЕ	
МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ)	
Естурлиева А.И.	108
РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В КАЗАХСТАНЕ	
Тасболатова А.А.	115
РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ПЕРЕПОДГОТОВКИ И ПОВЫШЕНИЯ	
КВАЛИФИКАЦИИ КАДРОВ ДЛЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА НА	
РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ	
Таскараева М.Б.	118
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ПРИ	
ФОРМИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА	
ПРЕДПРИЯТИЯ	
Утебалиева Д.Б.	123
ФОРМИРОВАНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ КАК	
АКТУАЛЬНАЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА	
Стамғалиева Н.К., Буюклиев Н.	129
ПРИЧИНЫ ДЛЯ ЧТЕНИЯ	
Конисбаева С.И., Тиссен П.П.	131
ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАЗЛИЧНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ПОДГОТОВКЕ К	
ОЛИМПИАДАМ	
Абдешев Қ.С., Әбу М.А.	135
ОРЭ НА МНОГОПЛАСТОВЫХ ПРОДУКТИВНЫХ ОБЪЕКТАХ	
Нуршаханова Л.К., Rouzbeh G. Moghanloo, Турнияз М.Б.	140

CONTENTS

THE ARTISTIC WORLD OF A. TAZHIBAYEV	
Kabylov A.D.	4
EXAMINATION OF PROMOTIONAL TREATMENT AND TREATMENT	
Nurdauletova B.I., Bokenbaeva K., Ospan A.	9
INDEPENDENCE AND STATE LANGUAGES	
Nurdauletova B.I., Daden A.	13
RESEARCHES OF THE RECIPE FOR PRODUCTION OF A POLYMERIC-BITUMEN BINDER BASED ON THE THERMOELASTOPLAST MODIFIER	
Akkenzheyeva A.Sh.	18
ANALYSIS OF THE RESULTS OF HYDRODYNAMIC RESEARCHES OF WELLS AT THE KALAMKAS	
Bayamirova R.Y., Zholbassarova A.T.	22
RESEARCH ON THERMAL STONE-CUTTING TOOLS	
Dzhumagazieva Sh.K., Bukaeva A.Z.	26
DECISION-MAKING DURING DRILLING WELLS ON THE BASIS OF GEOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL RESEARCH RESULTS	
Sarbopeyeva M.D., Bayamirova R.Y., Boribek Sh.	32
DETERMINING DEFLECTION FORCE ON THE BIT AND THE REQUIRED BENDING ANGLE DIVERTER	
Saduakasov D.S., Baribek Sh.I., Zholbasarova A.T., Kuliyeva A.Y.	38
MODERN STATE OF THE CARP IN THE SMALL ARAL SEA	
Ermakhanova Zh.Z.	44
STUDY ON METHODS OF OPTIMIZATION OF THE PROCESS OF APPLICANTS PREPARATION FOR THE NATIONAL ADMISSION TESTING	
Badanova N.M., Kartbayev A.Zh.	49
ANALYSIS OF ALGORITHMS SEARCHING IN WEB SEARCH ENGINES	
Zhumadilova M. B., Imanbaev Y.I., Zhumadilova Zh.B.	54
EMOTIONAL INTELLIGENCE AND THE ABILITY TO MANAGE EMOTIONS	
Egenisova A.K., Serikbaeva A.K.	58
HISTORICAL EVENTS IN THE WORKS OF S.ZHANGABYLOV FOLK'S POET	
Zhetkizgenova A.T.	63
ENTREPRENEURIAL UNIVERSITY	
Kalieva E.I., Dzhanisenova A.M.	69
LEGEND AND TRUTH IN A. KEKILBAEV'S NOVEL «THE END OF LEGEND»	
Karimsakova B.A.	73
THE HARMONY BETWEEN ALASH INTELLECTUALS'S SPIRITUAL PROBLEMS AND AL-FARABI'S WORKS	
Zhetkizgenova A.T., Dalmukanova F.K.	77
KNOWLEDGE AND ARTISTIC KNOWLEDGE AND ARTISTIC APPLICATIONS IN A HISTORICAL NOVEL	
Otarova A.N.	82
THE WORLD OF SATIRA IN MANGYSTAU LITERATURE	
Zhetkizgenova A.T.	88

HISTORY OF THE STUDY OF DEMOGRAPHY MANGISTAU	
Tabyldieva O.	94
THEORETIC BASIS OF COMPETITIVENESS FORMATION OF FUTURE TEACHERS	
Bayarystanova E.T., Sakhiyeva Zh.K.	98
PROBLEMS OF REALIZATION OF THE RIGHT TO INDEPENDENT ACTIVITY OF THE DEFENSE ATTORNEY IN GATHERING EVIDENCE	
Nurmagambet Y.T.	103
ECONOMIC EFFICIENCY OF SOLID WASTE MANAGEMENT AT THE REGIONAL LEVEL (ON THE EXAMPLE OF THE MANGYSTAU AREA)	
Esturlieva A.I.	108
DEVELOPMENT OF HUMAN POTENTIAL IN KAZAKHSTAN	
Tasbolatova A.A.	115
DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF TRAINING AND IMPROVING THE QUALIFICATION OF PERSONNEL FOR SMALL AND MEDIUM BUSINESS AT THE REGIONAL LEVEL	
Taskaraeva M.B.	118
ECONOMIC EVALUATION OF INNOVATION PROJECTS DURING FORMATION OF INNOVATIVE ACTIVITIES AT ENTERPRISES	
Utebalieva D.B.	123
FORMING OF LEADERSHIP QUALITIES IN STUDENTS AS A TOPICAL SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM	
Stamgalieva N., Buyukliev N.	129
REASONS FOR READING	
Konisbaeva S.I., Tissen P.P.	131
THE EFFICIENCY OF DIFFERENT INSTRUMENTS IN OLYMPIAD PREPARATION	
Abdeshev K.S, Abu M. A.	135
THE SSE ON MULTIPLATE PRODUCTIVE OBJECTS	
Nurshakhanova L.K., Rouzbeh G. Moghanloo, Turniyaz M.B.	140

Баспаға қол қойылған күні 24.06.2019
Пішімі 60*84 1/2
Көлемі 152 бет
Шартты баспа табағы 12,8
Таралымы 50 дана
Ш.Есенов атындағы КМТжИУ
редакциялық-баспа бөлімінде басылып шықты
130003, Ақтау қ., 32 ш/а

Подписано в печать 24.06.2019
Формат 60*84 1/2
Объем 152 стр.
12,8 печатных листа
Тираж 50 экз.
Отпечатано в редакционно-издательском отделе
КГУТИ им. Ш. Есенова
Адрес: 130003, Республика Казахстан,
г. Актау, 32 мкрн.